

Gál Adél

„ELMÚLIK, ISTENÜNK...”

A temetkezés és énekdiktálás szokása
és kéziratos emlékei az ugcocsi
református közösségekben

Monográfia

2025

Gál Adél

„ELMŰLIK, ISTENÜNK...”

A TEMETKEZÉS ÉS AZ ÉNEKDIKTÁLÁS SZOKÁSA
ÉS KÉZIRATOS EMLÉKEI AZ UGOCSAI
REFORMÁTUS KÖZÖSSÉGEK BEN

Monográfia

SCREENED BY

Gál Adél

„ELMÚLIK, ISTENÜNK...”

**A TEMETKEZÉS ÉS AZ ÉNEKDIKTÁLÁS SZOKÁSA
ÉS KÉZIRATOS EMLÉKEI AZ UGOCSAI
REFORMÁTUS KÖZÖSSÉGEK BEN**

Monográfia

II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola
Beregszász
2025

ETO 393(439.161)

G 17

A kötet az ugocsai református paraszti közösségek halottkultuszát, temetkezési szokásvilágát taglalja. A vallásgyakorlatukba beépülő énekdiktálás jelentőségére világít rá, majd a temetési énektárak máig fellelhető darabjait mutatja be, részletezve azok szövegeinek egyediségét és gazdagságát.

Nyomtatott és elektronikus formában (PDF-fájlformátumban) történő kiadásra javasolta a II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola Tudományos Tanácsa (2025. február 12., 1. számú jegyzőkönyv).

Kiadásra előkészítette a II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola
Filológia Tanszéke és Kiadói Részlege.

Szerző:

Gál Adél

Szakmailag lektorálta:

Prof. Dr. Bartha Elek, az MTA doktora (Debreceni Egyetem, Debrecen)
Dr. Kész Margit PhD (II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola, Beregszász)
*Dr. Sápy Szilvia PhD (Földesi Karácsony Sándor Általános Iskola
és Alapfokú Művészeti Iskola, Földes)*

Műszaki szerkesztés: *Gazdag Vilmos és Dobos Sándor*

Tördelés és nyomdai előkészítés: *Ferku Szilveszter*

Előkészítés elektronikus formában (PDF-fájlformátumban) történő kiadásra:
Ferku Szilveszter és Dobos Sándor

Korrektúra: *a szerző*

Borítóterv: *Gazdag Vilmos és Tóth Vivien*. A borítón *Kulin Ágnes Létra (2019)*
című alkotása került feldolgozásra.

ETO-besorolás: *a II. RF KMF Apáczai Csere János Könyvtára*

A kiadásért felel:

Dobos Sándor (a II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola
Kiadói Részlegének vezetője)

A monográfia tartalmáért és hitelességéért a szerző viseli a felelősséget.

A tudományos kiadvány tartalmát a „Turnitin”
online plágium-ellenőrző program segítségével ellenőriztük.

A monográfia megjelenését a Kárpátaljai Magyar Akadémiai Tanács támogatta.

Kiadó: II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola (cím: 90 202, Beregszász,
Kossuth tér 6. E-mail: foiskola@kmf.uz.ua; kiado@kmf.uz.ua)

Nyomdai munkálatok: „RIK-U” Kft. (cím: 88 006 Ungvár, Kárpáti Ukrajna u. 36.
E-mail: print@rik.com.ua)

ISBN 978-617-8143-30-5 (keménytáblás)

ISBN 978-617-8143-31-2 (PDF)

© A szerző, 2025

© II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola, 2025

Tartalom

Előszó	7
I. Bevezető gondolatok	9
II. A történelmi Ugocsa rövid bemutatása	12
II.1. Salánk.....	15
II.2. Fertősalmás	17
II.3. Szőlősgyula	19
II.4. Fancsika.....	21
II.5. Mátyfalva	23
III. Betekintés a temetkezés és énekdiktálás tárgykörében elért fontosabb eredményekbe	26
III.1. Általános kutatástörténeti adalékok	26
III.2. Néprajzkutatás Kárpátalján	36
IV. A temetés főbb szegmenseinek bemutatása	44
IV.1. Az emberi élet utolsó fordulója	44
IV.1.1. Felkészülés a halálra	45
IV.1.2. Előjelek	47
IV.2. A temetés előkészületei	48
IV.2.1. Teendők a halott körül	48
IV.2.2. Harangozás.....	52
IV.2.3. Hívogatás	54
IV.3. A siratás	57
IV.4. A virrasztás	59
IV.4.1. A virrasztás terei	59
IV.4.2. A virrasztásra terített asztal.....	63
IV.4.3. A virrasztó repertoárja	64
IV.5. A sírvájás és a sírvájók személye	71
IV.6. A temetés napja.....	73
IV.6.1. Az udvar elrendezése	74
IV.6.2. A koporsó lezárása.....	75
IV.6.3. A temetési szertartás és a búcsúztató	76
IV.7. A gyász kocsi	82
IV.8. A gyászmenet.....	82
IV.9. Úti énekek	84
IV.10. Sírba tétel.....	85
IV.11. A halotti tor	85
IV.12. Halotti tárgyak.....	88

IV.13. A visszajáró lélek.....	89
V. Az énekdiktálás	92
V.1. Az énekdiktálás mint szokás.....	92
V.2. Az énekdiktálás módja	95
V.3. Az énekdiktálás kialakulása	96
V.4. A diktáló személye	100
V.5. Az énekdiktálás szinterei	102
V.6. Az énekdiktálás megszűnése	103
V.7. Az énekdiktáláshoz való viszony.....	105
VI. Temetések és virrasztások kéziratos énektára	107
VI.1. Adatok a kutatás során regisztrált füzetekről	107
VI.2. A kéziratok szerkezete	118
VI.3. Az énekek dallama	123
VI.4. Énekek a <i>Maga nótájára</i>	125
VI.4.1. Szomorúan, fájdalmasan.....	125
VI.4.2. Megkondult a gyászharangszó.....	128
VI.4.3. Elmúlik Istenünk.....	131
VI.4.4. Jaj de búsan harangoznak... ..	133
VI.4.5. Itt hagyod hát e földet.....	135
VI.4.6. Krisztus én életemnek te vagy reménysége.....	137
VI.4.7. A hatalom istenének... ..	140
VI.5. A szövegek szimbolikája	142
VI.6. A kézirat szövegeinek forrása.....	150
VII. Kántorok és feljegyzéseik	156
VII.1. Botos Árpád.....	156
VII.2. Hevesi Pál.....	162
VIII. Zárszó	164
IX. Summary	171
X. Adatközlők	175
XI. Felhasznált irodalom	177
Internetes források	196
XII. Mellékletek	198
Táblázat 1. Összeállítás a salánki kéziratok alapján	220
Táblázat 2. Kimutatás a kéziratokban használt leggyakoribb dallamokról négy énektár alapján	230

Előszó

Minden kultúrának vannak olyan rétegei, amelyek még a múlt idő, a gyorsan változó világ, a történelem viharai közepette is megőrzésre ítéltettek, és minden külső körülmény dacára táplálják egy közösség identitásának, összetartozásának, egymásrautaltságának érzését. Itt, Európa közepén, a történelem fő sodrában is azt tapasztalhatjuk, hogy kultúránk számos helyen tartalmaz olyan elemeket, közösségi hagyományokat, amelyek gyökerei évszázadokra, sőt évezredekre nyúlnak vissza, és amelyek a legnehezebb időkben is jelentős szerepet játszottak közösségeink fennmaradásában. Napjainkban sincs ez másként, amikor pedig úgy vélhetnénk, a tradicionális műveltség ideje leáldozott, a modern, globális, technikai civilizáció felülír minden korábbi egyéni és kollektív értéket. Nemzetünk alapkövei, helyi és etnikai közösségeink anyanyelvük gyakorlása mellett hétköznapjaikon és ünnepeiken számos alkalommal tudnak erőt meríteni abból, hogy természetes módon élik meg hagyományaikat. Ha időről időre elmaradnak is bizonyos szokások, mások viszont alkalmazkodnak az új idők feltételeihez, és magatartásmintát jelentenek a jelen vagy a jövő generációi számára.

Az emberi élet nagy fordulói, a születés, a házasság, a halál nagy gyűjtőmedencéi ezeknek az identitásformáló, családi, helyi, etnikai, felekezeti közösségfenntartó hagyományoknak. Meglétük, továbbvitelük, esetenként tudományos feltárásuk fontos mind az érintett közösségek, mind a kérdéskörrel foglalkozó szaktudományok számára. Különösen nagy jelentőségük van az ilyen néprajzi, folklorisztikai kutatásoknak az olyan térségekben, mint Kárpátalja, ahol napjainkban a magyar közösség hagyományai és a hagyományok hordozói fizikai létükben is veszélyeztetettek. A szokások, a kulturális örökség tovább élése is kérdéses a rendkívüli, háborús viszonyok között. A hiteles néprajzi adatokat közzé tevő monografikus munka jelentősége így kétszeresen is felértékelődik. Annál is inkább, ahogyan Kárpátalja egészéről elmondható, hogy ebből a szempontból kevésbé feltárt tájegységről van szó.

Gál Adél kötete komoly lépés a térség néprajzi kutatásában. A fenti okok miatt is, de témaválasztása okán is, hiszen a temetkezési szokásanyag a hagyományos folklór és az identitást formáló gyakorlatok sajátos, több idősíkot átfogó területe. Úgy is fogalmazhatjuk, a temetkezés és az identitás kapcsolata mély és komplex. Az ehhez kapcsolódó énekhagyomány, az énekdiktálás pedig református magyarságunk egyik legarchaikusabb, kiveszőben lévő rétege,

amelynek talán legutolsó előfordulásairól ad tudósítást a kötet. A halál köré szerveződő, évszázadokon át formálódó szokások értékeket fejeznek ki. Olyan értékeket, amelyeket a vesztésben osztozó közösség a sajátjának vall, és amelyekben elődeihez, őseihez való kapcsolata is kifejeződik. Azokon a területeken, ahol a magyarság kisebbségbe szorult, mint amilyen a vizsgált Ugocsa vármegye magyar népessége, sokkal erősebben érződik a temetési szokásfolklór és a református énekhagyomány nemzeti identitást kifejező ereje.

Minden elismerés megilleti Gál Adélt, a kötet szerzőjét, aki kellő szakértelemmel és még jó időben, mondhatni a huszonnegyedik órában nyúlt a témához, hiszen a háborús válsághelyzet a további helyszíni munkát gyakorlatilag lehetetlenné teszi. A könyv hiánypótló tudományos mű a magyar néprajztudományban. Egy közösség, egy nemzetrészes ezer esztendő jelenlétének lenyomata, amely a szerzője által végzett gondos, szakszerű terepkutatásoknak köszönhetően hiteles képet ad Ugocsa magyarságának szellemi örökségéről.

*Prof. dr. Bartha Elek
az MTA doktora*

I. Bevezető gondolatok

A temetés az elmúlás azon időszaka, mely során a közösség egyik tagja elvándorol egy másik világba. Kárpátalján számos archaikus temetkezési szokást őriztek meg – állapítja meg Roman Huzij a huculok temetkezési szokásait vizsgálva.¹ Megállapítása az itt élő népek mindegyikére jellemző. A temetést felölölő szokások és cselekvések mind azt hivatottak szolgálni, hogy a megholt túlvilági útja könnyebb és tisztességes legyen, másrészt a hátramaradottak újrarendezhessék közösségi kapcsolataikat, és hogy méltóképpen vegyenek búcsút hozzátartozójuktól. A temetés minden eleme a paraszti lélekben végbemenő és a közösséget is érintő veszteség enyhítését szolgálja, és keresztény kultúránkban a halott Isten felé vezető útját segíti,² a közösségnek a halálessel megbillent belső egyensúlyának helyreállítását célozza.³ Mindebben jelen van az elmúlás, az egymásra való odafigyelés, a támogatás, a bátorítás, a közösségi összetartás és összetartozás érzése.

Az értekezés legfőbb célja, hogy új néprajzi adatokkal és azok elemzésével hozzájáruljon nemzeti értékeink tudományos módszerekkel való feltárásához. Ennek érdekében feladata az egykori történelmi vármegye, Ugocsa temetkezéssel kapcsolatos szokásainak bemutatása néhány település példáján. A pontosság kedvéért megjegyzendő, hogy a vizsgált terület nem teljesen fedi le az egykori történelmi Ugocsa területét. Annak csupán azt a nagyobbik részét jelöli, mely jelenleg Ukrajnában, Kárpátalján, a korábbi Nagyszőlősi, ma Beregszászi járásban található. A munka kísérletet tesz egyrészt a témához kapcsolódó fontosabb szakirodalom rendszerezéséhez. Majd pedig az ugocsai református paraszti közösségek halottkultuszát, temetkezési szokásvilágát taglalja. Ehhez kapcsolódóan pedig a közösségek vallásgyakorlatába beépülő énekdiktálás jelentőségére világít rá, majd a temetési énektárak máig fellelhető darabjait mutatja be, részletezve azok szövegeinek egyediségét és gazdagságát. A kutatás legfőbb jelentősége és újszerűsége abban mutatkozik meg, hogy a Kárpátalján kevésbé kutatott, a térségre vonatkozóan csekély szakirodalommal rendelkező énekdiktálásról és a temetési kéziratok anyagról ad átfogó képet. A temetéseken a diktálás után való éneklés a magyar

¹ Roman 2006: 569

² Csengeri 1934: 63

³ Kunt 1987: 22

nyelvterület nagy részén ugyanis már nem szokványos, csupán a szakirodalmi adatokból olvashatunk róla.

A diktálás színtereiként megnevezett templomi alkalmak és temetések közül ez utóbbira esik nagyobb hangsúly, ahol szerepet kapnak a halottas énekeket tartalmazó kéziratok, énektárak.

A temetési énekeket tartalmazó kéziratok legtöbbször a család féltve őrzött iratai között találjuk. Belelapozva egy apa vagy nagyapa, netalán dédapa keze nyomai rajzolódnak ki, s ezáltal maga a személy is szinte megelevenedik, az emlékek előtörnek. Láthatóvá válik az a nagyszülő, aki időt nem sajnálva számos estén keresztül gondos munkával másolta, írta a füzeteket, hogy egy falubeli rokont, családtagot, ismerőst, egyházközösségi tagot a neki legmegfelelőbb, az életére leginkább jellemző énekeket énekelve temethessenek el.

Mindez a gondosan összeállított anyag fokozatosan szorult ki a református gyülekezetek vallásgyakorlatából. Az egyházi tiltásnak engedve az ezredfordulóra a helyüket a kevésbé személyes hangvételű, hivatalos egyházi énekek vették át.

*„A temetkezés rendjét alapvetően három fő tényező határozta meg: a vallási, felekezeti szokásrend és egyházi gyakorlat, a hatósági előírások és a helyi hagyomány.”*⁴ Adott területen minden régióknak megvannak a sajátos temetkezési rítusai.⁵ *„A halottkultusz, ezen belül a temetkezés hagyományos rendje Európa-szerte vallási, felekezeti tagolódást mutat”* – jegyzi meg Bartha Elek.⁶ Az egyházi vagy az azon kívül eső szertartások kialakított rendje elkülönül, de még a temetők is felekezetenként külön helyet kapnak, és ránézésre is egyszerűen megkülönböztethetők. Sok helyütt viszont interetnikus kapcsolatokat is tükröznek.

Ugyanakkor a magyarság és a környező népek, főként a szlávok temetkezési szokásai számos közös elemet mutatnak. Mindkettőnél jelen volt például az erős sírástól való tartózkodás, nehogy visszasírják a halottat, vagy a haláleset harangszóval való jelzése a közösség számára, vagy különféle tárgyak helyezése a koporsóba stb.⁷ A temetést megelőző rítusok például a túlvilágra

⁴ Bartha 2007: 550

⁵ Cserlenyák 2016: 197

⁶ Bartha 2007: 550

⁷ Roman 2006: 571

való felkészülést szolgálják, vagy a halottal érintkezésbe kerülő tárgyak a szinkretikus elképzelések miatt szintén nagy jelentőséggel bírnak.⁸

A kutatás során kvalitatív módszereket alkalmaztam (terepmunka, interjúk). Munkám részét képezte – a temetkezési szokások feltárása, valamint a kántorok és énekdiktálók élettörténeteinek feljegyzése mellett – a temetési kéziratok énektárai mind nagyobb számban történő rögzítése és elemzése. A hanganyagra rögzített interjúk és „ismeretlen” dallamú temetési énekek a dolgozat legfontosabb pillérei.

A gyűjtés célterületén ma is nagy számban élnek reformátusok. A kutatás során fontos szempont volt, hogy olyan közösség tagjait keressem fel, amely közösség napjainkig erősen ragaszkodik hagyományaihoz. Az adatközlők kiválasztásánál további szempont volt a református vallásosság és az egyházi szertartásokban való jártasság. Főként az idős korosztály tagjaival beszélgettem, akiknek emlékezete az adatgyűjtéstől számítva 50-60 évre nyúlik vissza. Adataimat így az 1940-es éveket követő időszakra tehetem. Adatközlőim között igyekeztem olyan férfiakat felkeresni, akik egykor kántori tevékenységet láttak el, vagy olyan családdal beszélgetni, melyben valamelyik felmenő kántor, diktáló volt. Személyük, településenkénti bontásban az *Adatközlők* című fejezetben olvasható.

Tekintve a terepen végzett munka időszakát és a feltárt néprajzi anyagot, a folklorisztikai vizsgálat révén e földrajzilag elszigetelt vidék számos kulturális értéke került felszínre. A társadalom és a szűkebb közösség tagjai tovább vitték az elődöktől örökölt, s a haldoklóról, valamint a halálról kialakult tudást. Ám az ezredforduló időszakának rohamos technikai fejlődése és kulturális attitűdjeinek átalakulása nyomot hagyott a társadalomban, megtörve a közösség tagjainak a hagyományokhoz való erőteljes ragaszkodását. A halál kihívása, a hozzá kapcsolódó átörökített képzetek és tudásanyag, a mulandósághoz való viszonyulás megváltozott. Az egyre inkább intézményesített körülmények pedig a haladást és a változást sürgetik.

⁸ Roman 2006

II. A történelmi Ugocsa rövid bemutatása

A kutatás helyszíne az egykori Ugocsa vármegye, mely a történelmi Magyarország egyik legkisebb vármegyéjének számított a mindössze 1213 négyzetkilométeres területével.⁹ Két részre, két járásra, Tiszán inneni és Tiszán túli területre volt felosztva. A Tiszántúli megnevezést ma is gyakran halljuk. A névvel a Nagyszőlősi járás¹⁰ déli felét jelzik. Ugocsát északkelet felől Máramaros, északnyugatról Bereg, délről pedig Szatmár vármegyék határolták. A Nagyszőlősi járás nagy része sík vidék, s csak északi részeit érinti a Kárpátok vulkanikus-gerincének délnyugati része.¹¹ Folyókban gazdag vidék ez. A területet kettészelő Tisza legnagyobb mellékfolyója délen a Batár, északon a Szalva és a Borzsa (Borsova).¹² Jelentős állóvizei nincsenek, mindössze néhány kisebb tó, melyeket haltenyésztésre használtak egykor.¹³ A népesség betelepülése is elsőként a síkvidéken történt, a hegyek megtelepülésére utoljára került sor. A lakosok itt a ruszinok és románok (*oláhok*) közül kerültek ki. A földrajzi adottságok nagyban meghatározták a terület hagyományos gazdálkodását is. A megye lakosságának a sófuvarozáson kívül a mezőgazdaság volt az egyetlen foglalkozása.¹⁴ III. Károly idején a területen folyamatos erdőirtásokat végeztek, a vidéket lecsapolták, ezáltal kiterjedt a mezőgazdaság. A kender, búza, burgonya és zab termesztése mellett a halászat, rákászat és a szőlészet is jelentős volt.

Ugocsa eleinte teljes egészében királyi uradalom, vadászterület volt,¹⁵ majd a 13. században három családi nagybirtok alakult ki a területén. Délen a Káta nemzetség, keleten és nyugaton a Hontpázmányok, a Borzsa völgyében északon pedig a Gutkelek telepedtek meg.¹⁶ A megye etnikai képét színezi,

⁹ A vármegye keletkezéséről l. újabban: Székely 2010

¹⁰ A disszertációban a területi behatárolásra Ugocsa megyét használjuk. Az egykori Nagyszőlősi járás kiterjedése szinte lefedte az egész megye területét. A „Nagyszőlősi járás” megnevezés azonban 2020-ig érvényes csupán. Ukrajna Legfelsőbb Tanácsának 2020. július 17-ei, 807-IX számú határozata alapján Kárpátalján megszüntették az addigi 13 járást (köztük a Nagyszőlősit is). Helyette 6 új járást hoztak létre. Az összevonás értelmében az addig különálló Nagyszőlősi járás területe a Beregszászi járáshoz kapcsolódott. (Molnár D. István 2021a: 241)

¹¹ Izsák 2009: 283

¹² Szabó I. 1994: 15

¹³ Izsák 2009: 283

¹⁴ Kész B. 2009a: 405

¹⁵ Székely 2010: 132

¹⁶ Szabó I. 1994. A terület történelmét Szabó István *Ugocsa vármegye* c. monográfiájában teljes részletességgel írja le.

hogy II. Géza szászokat telepített ide, később pedig kialakult egy ruszin és egy román etnikai terület is keleten és délen. Az 1241. évi tatárjárás Ugocsa nagy részét elpusztította. Az újratelepítés során többnyire magyarok kerültek a területre. Majd a 13. és 14. században szlávok és szászok is költöztek ide. A vidéken egymást váltották a nemesi családok. Közülük a legismertebbek a Perényiek, kiknek neve máig fennmaradt, s akiknek neve összefonódott a ferences szerzetesekkel. Utóbbiak Nagyszőlősön működtetnek kolostort.¹⁷

A 17. századi háborúskodás miatt a megye igen sokat szenvedett.¹⁸ A lakosságot újabb betelepítésekkel pótolták. S az egyre nagyobb számú ruszin lakosság mellett megjelentek a románok és a zsidók is.

Ugocsa népe fontos szerepet játszott a történelem viharáiban. Mindent felsorolni itt nincs lehetőségünk, viszont említésre méltó, hogy a lakosság jelentős részt vállalt a kuruc mozgalomban, a terület pedig a Rákóczi-szabadságharc egyik fő bázisává vált.¹⁹

Az Osztrák Magyar Monarchia idején, 1870-ben végzett felmérés szerint Ugocsa lakosságának 42%-a ruszin, 38%-a magyar, 7%-a román volt.²⁰

A trianoni békeszerződést követően Ugocsa északi része (kétharmada) Csehszlovákiához, a déli pedig (egyharmada) Romániához került. Ezen időszakban a betelepítéseknek köszönhetően a magyar lakosság aránya csökkent.²¹ Az első és második bécsi döntés értelmében az elcsatolt részeket fokozatosan visszacsatolták Magyarországhoz. 1947-ben pedig Ugocsa területe, Kárpátalja többi részével együtt a Szovjetunió kötelékébe került. A helyi magyarság azonban továbbra is a magyar nemzet részének érezte magát. Ezt bizonyítja az 56-os forradalom és szabadságharc során tanúsított szolidaritása is.²²

A rendszerváltást követően, 1991-től Ugocsa – majdnem teljes egészében – a Nagyszőlősi járást alkotja. A történelmi vármegye déli része Romániához került. A sors szeszélye pedig úgy hozta, hogy Nagypaládot, amely Szatmári falu volt, a Nagyszőlősi járáshoz csatolták.²³

¹⁷ Riskó 2011

¹⁸ Kocsis 2009: 293–426

¹⁹ Csatáry 2002

²⁰ Kocsis 2009: 361–363

²¹ Kocsis 2009: 395–396

²² Kész B. 2009b: 474–495

²³ Fedinec 2002

A 2014-ben hozott közigazgatási reform következtében, a decentralizáció jegyében a falusi és városi típusú települési és városi tanácsokat megszüntetve nagyobb méretű és lakosságszámú kistérségeket hoztak létre. Így a korábbi járások is némileg módosultak. Az általam kutatott Nagyszőlősi járást hozzácsatolták a Beregszászi járáshoz.²⁴

Az újonnan megalakított járások közül a Beregszászi járás a legkisebb. Lakossága a legfrissebb adatok szerint 208 420 fő.²⁵ A múlt század háborús éveit, az elhurcolásokat, az elmúlt évtizedek alatt jellemző kivándorlási hullám miatt egész Kárpátalján, így Ugocsában is csökkent a magyar lakosság aránya. A járások összevonásának következtében a magyar lakosság aránya olyannyira csökkent, hogy kisebbségbe kerültek. A 2001-es népszámlálási adatokból kiindulva a jelenlegi Beregszászi járás lakosságának 42,1%-át alkotják a magyarok.²⁶

A történelem megannyi változását átvészelt Ugocsa megye települései közül kutatásom helyszínéül azok jöttek számításba, ahol éltek és élnek ma is reformátusok, s ahol a vallási közösség igen erősen meghatározta az élet mindennapjait. A korábbi tiltások eltörlését követően a kárpátaljai magyarság körében erősen vallásgyakorló közösségek jelentek meg. Általános jelenséggé tekinthetjük, hogy a vallásgyakorlás a közösséghez tartozás érzését adta.²⁷

Ennek megfelelően esett a választás Salánkra, ahol ma is igen nagyszámú református közösség él; Fertősalmásra, ahol Ugocsa megyét tekintve a legkésőbb ért véget a kutatás szempontjából fontos énekdiktálás; Szőlősgyulára, mely viszonylagos elzártságának köszönhetően sokáig őrizte a református hagyományokat; illetve Mátyfalvára és Fancsikára, amelyekben szintén olyan református közösségek élnek, ahol a vallás máig összetartó és megtartó erővel bír. Az ezeken a településeken gyűjtött adatokból igyekeztem minél pontosabb képet festeni a virrasztások, temetések menetéről, valamint az énekdiktálás hagyományáról. A szokáslelem nem tér el teljesen Kárpátalja többi településétől, hiedelmeiben, szerkezetében számos hasonlóság fedezhető fel. Ám megvannak a maga jellegzetességei is. Emellett igen fontos feladat volt a temetési diktáláshoz kapcsolódó, máig fellelhető kéziratok gyűjtése és bemutatása.

²⁴ Molnár D. 2021b: 32

²⁵ Molnár D. 2021b: 34

²⁶ Molnár D. 2021b: 47

²⁷ Híres-László 2021: 766

II.1. Salánk

A kutatás fő kiindulópontja Salánk²⁸ volt. A településen öntudatos református közösség élt, mely sokáig őrizte hagyományait és egyházi gyakorlatait, köztük az énekdiktálást. Tehát a kutatás alapjául szolgált a gyülekezet példája, valamint az adatközlőknél fennmaradt „diktálós énekeket” tartalmazó négy kézirat.

Salánk Ugocsa megye egyik legkiterjedtebb határral rendelkező és legnépesebb falva. A korábbi járási központtól, Nagyszőlőstől mintegy 16 km távolságra található. Szinte festői táj fekszik körülötte. A mocsaras, lapályos vidék a Borzsa partján terül el. Erdők, valamint a Helmec hegy határolja. Az elzárt vidéken elzárt a közösség is, mely zártság egykor még érezhetőbb volt, mint ma. S talán ennek az elzártágnak köszönhető, hogy a kutatás tárgyát képező írásos emlékek oly szép számban keletkeztek, és hogy használatukra a közelmúltig rengeteg példa akadt.

Maga a terület 1295-ben még a Gutkeled nemzetség birtokaihoz tartozott. Salánk nevét 1332-ben említik először, akkor még Salanch néven.²⁹ Egykor a Gacsályi család, majd pedig a Rosályi Kún család birtoka volt. A család fiúágának kihaltával a leányági Barkóczyak, később a Károlyiak tulajdonába került. Jobbágyfalú volt. Ezt bizonyítja az 1509-es évi összeírás, melyben 183 jobbágy neve található.

A település neve magyar eredetű. A legtöbb családnév is magyar volt. A földrajzi nevek terén azonban találunk idegen nyelvi hatásokat, elenyésző példával. Szabó István *Ugocsa megye* című monográfiájában mindezeket figyelembe véve teljes egészében magyarnak titulálja a települést, alapul véve a 16. századi névsorokat. Majd csak a 17-18. század folyamán települtek rutének a faluba. A falu jegyzőjének 1862. évi jelentése szerint a településen a magyar és az orosz nyelvet használták.³⁰

Salánkon ma is igen jelentős a Rákóczi-kultusz, hiszen 1711. február 11-én a nagyságos fejedelem a faluban tartotta a szabadságharc utolsó országgyűlését. II. Rákóczi Ferenc emlékét utcanevek, emlékhelyek és emléktáblák őrzik.

Salánk lakosságát többnyire reformátusok és görögkatolikus lakosok alkotják.³¹ A reformáció áramlata a 16. században érte el a települést. A korábban

²⁸ Szabó 1994: 222

²⁹ György Horváth – Lajos 1998; Szabó 1994: 222

³⁰ Szabó 1994: 223

³¹ György Horváth – Lajos 1998

épült gótikus stílusú templomot 1550 körül vették birtokukba a hívek, melyet azóta is használnak. Jelenlegi (2021) református lelkész Balogh Attila.

1836–40 között megjelent művében Fényes Elek Salánk lakosságát 1451 főre teszi. A következőket írja a településről: „*magyar falu, Ugocsa vármegyében, 14 romai, 450 g. kath., 987 ref. lak., és g. kath. anyateplommal. Határa minden megyebeli faluk közt legnagyobb és termékeny; erdeje igen nagy; szőlőhegye van; s a Borsova mentiben fekvő rétjei kétszer kaszálhatók. F. u. ¾ részben gr. Károlyi nemzetség, s egy uradalom innen veszi nevezetét. Út. p. Tisza-Ujlak*”.³² 1941-es adatok szerint a településen 87 római katolikus, 1128 görögkatolikus és 1339 református él, valamint az evangélikus, a görögkeleti és az izraelita vallásnak néhány képviselője.³³ A falu református és görögkatolikus gyülekezeteinek vallás szerinti megoszlása a lakóhelyek szerinti elhelyezkedésben is megfigyelhető. Míg Salánk *Alvég*-nek nevezett részén többnyire reformátusok, a *Felvég*-nek nevezett részen görögkatolikusok élnek. A vallásosság továbbá identitás-meghatározó szereppel is bírt. A reformátusság egyenlő volt a magyarsággal. Ezt mai kutatási adatok szerint úgy is mondhatnánk, hogy a legtöbb magyar református vallású.³⁴

A település történetével és lakosainak életével behatóan foglalkozott a falu egykori református lelkésze, Horkay Lajos. *Beszélő kövek* című munkájában igen részletes leírást ad a falu és a református egyházközség életéről.³⁵

Salánk Trianonig Magyarországhoz, 1938-ig Csehszlovákiához, 1944-ig újra Magyarországhoz tartozott, majd pedig a Szovjetunió része volt.³⁶ 1991-ben, a szovjetrendszer bukását követően a független Ukrajna része lett.

A 2001-es népszámlálási adatok szerint a település lakossága 3110, melyből 2738 magyarjék. 2017-es adatok szerint a magyarok aránya 9,4%-kal csökkent. Számuk 2480.³⁷

A rendszerváltás nehéz gazdasági helyzetet teremtett. Legtöbben, főként a férfiak, családjukat elhagyva, külföldön kerestek munkalehetőséget. A kényszermigráció egyre nagyobb méreteket öltött, mely 2014 után, a kelet-ukrajnai

³² Fényes 1998: 85 (A kötet egy kárpátaljai kivonat Fényes Elek *Magyarország geographiai szótára* című művéből)

³³ Szabó 1994: 223–224

³⁴ Híres-László 2021: 776

³⁵ Horkay 2011

³⁶ Szabó 1994: 224

³⁷ Tátrai – Molnár – Kovály – Erőss 2018: 29

konfliktus kirobbanásával csak növekedett. Ugyanez mondható el a fiatalokról is, akik egyre nagyobb számban tanulmányi céllal hagyták el szülőfalujukat.³⁸

A településen kétnyelvű – ukrán és magyar tannyelvű – iskola működött és működik a mai napig. A 2014/2015-ös tanévben az iskolában az osztályok száma 19, amelyből 11 magyar és 8 ukrán tannyelvű. A migráció, és a kényszerű kivándorlás hatására azonban egyre kisebb az intézmény tanulóinak létszáma, így a csoportoknak a száma is.

II.2. Fertősalmás

Fertősalmás³⁹ az egykori Ugocsa megye csücskében, a jelenlegi Nagyszőlősi járás legdélebbi nyúlványában terül el a magyar–ukrán, illetve az ukrán–román határ mentén. A települést a 2001-es népszámlálási adatok szerint 1070-en lakják. A falu 90%-a magyar anyanyelvű. Ez a település esik talán a legmesszebb Ugocsa központjától.⁴⁰ Zsákfalu, ahonnan nem visz tovább az út.

„Fertősalmás a régi tiszántúli kerületben van, ott a levegő is más volt, meg a helyzet is. Nagyon szerencsétlen helyzetben volt ez a község, ki volt vetve a cseh, román, magyar határszélre. Legközelebbi állomása, Tiszaújlak 25 kilométerre volt. Nagypaládig esőzésekor csak a madár tudott elmenni. Megdöbbenve láttam azt a nagy elmaradottságot, amiben ez a nép élt. A húszas években még tanítója sem volt.”⁴¹

Fertősalmást első ízben egy 1319-es oklevél említi Almas néven.⁴² Nevét a környező területek gyümölcséről, az almáról kapta, mely igen bőven termett akkoriban. A „fertős” előtagot a 18. században kapta a település, mely a mellette elterülő lápokra utal. A régi magyar nyelvben ugyanis a fertő szó még mocsarat jelentett.

Fényes Elek a következőket írja róla: *„magyar falu, Bereg-Ugocsa vgyében, 9 római, 18 görög kath., 564 ref., 21 zsidó lak., ref. anyatemplommal. Földje sok, de mocsáros; szénája bőséggel, a Túr mentiben szép tölgyes erdeje van. F. u. számos nemesek. Út. p. Halmi”*.⁴³

Az itt élő és elszegényedő birtokosság a jobbágyságot zsellérsorba szorította, mely folyamat a 17. század vége felé zárult le. A falu egyszerű kishemesi községgé

³⁸ Rákóczi 2017: 65–67

³⁹ Botlik – Dupka 1993: 151

⁴⁰ Botlik – Dupka 1993: 151

⁴¹ Kránitz 2013: 141.

⁴² Botlik – Dupka 1993: 151

⁴³ Fényes 1998: 12

alakult. Ugocsa egyik leggazdagabb területének része volt. Az itt élő jobbágyság és szinte az egész zsellérség színmagyar volt. Az 1700-as és 1800-as évek jegyzői jelentése alapján csak a magyar nyelv a divatos a faluban.⁴⁴

A 16. században a falu szinte egész lakossága református lett. Templomot azonban csak később, 1822-ben kaptak, vagyis építettek maguknak.⁴⁵ A templom klasszicista stílusban épült. 1938 után a Széll nemzetség tagjai obeliszket állítottak a templomkertben az I. világháború helyi áldozatainak emlékére. Az emlékművet a szovjetek sem rombolták le, csupán elfödtek, így ennek köszönhetően a rendszerváltás után a vékony malterréteg eltávolítását követően ismét olvashatóvá vált az írás, mely 23 áldozat nevét rejtette. A II. világháború, valamint a sztálini deportálás is követelt néhány falubeli életet.

Az 1941-es adatok szerint a településen 69 római katolikus, 99 görögkatolikus, 582 református és 49 izraelita élt.

A körülbelül 1100 fős település nagy része, mintegy 700 fő református, ám a hívek száma egyre fogy. A településen szolgált református lelkészek közül kiemelkedő tevékenységet végzett id. Czirók Béla (1936–1984), kinek emlékére 2000-ben márványtáblát állíttatott a Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség helyi alapszervezete. A jelenlegi református lelkész Homoki Tibor.

Fertősalmás Trianonig Magyarországhoz, 1938-ig Csehszlovákiához, 1944-ig újra Magyarországhoz tartozott, majd pedig a Szovjetunió része volt.⁴⁶ 1991-ben, a Szovjet rendszer bukását követően a független Ukrajna része lett.

A 2001-es népszámlálási adatok szerint Fertősalmás lakosságának száma 1070 fő, ebből 989 magyar nemzetiségű. Vallási hovatartozás tekintetében a lakosság zöme továbbra is református. Szórványban élnek római katolikusok és magyar ajkú görögkatolikusok.⁴⁷

A településen magyar tannyelvű általános iskola nyílt. A középiskolát a szomszédos településeken vagy egyéb szakiskolában végzik a fiatalok.

Napjainkban a lakosság kétharmada mezőgazdaságból él.⁴⁸ Saját maguk próbálják megművelni a földet és értékesíteni a termést több-kevesebb sikerrel. Fertősalmás sem kivétel az elvándorlási hullám alól. Nagyon sok családapa, férfi keres munkát a határ túloldalán a könnyebb boldogulás reményében. Az elsődleges migrációs célország Magyarország. Ám nemcsak a

⁴⁴ Szabó 1994: 167–168

⁴⁵ Fodor 2016: 575

⁴⁶ Szabó 1994: 224

⁴⁷ Ferenc – Kovály 2020: 47

⁴⁸ Samók K., fertősalmási adatközlő

munkavállalás miatt utaznak külföldre, hanem a továbbtanulás terén is legtöbb esetben Magyarország jöhet szóba.⁴⁹ Sokak számára a külföldi tartózkodás végleges. Az utóbbi években csökkent a település lakossága. 2017-es adatok szerint a korábban rögzített 989 magyar lakosból 867 maradt a településen. A számok csupán becslések, pontos adatok nincsenek.⁵⁰

A 2011-ben Magyarország által elfogadott egyszerűsített honosítási eljárásról szóló törvény⁵¹ is sokat „segített” a további lehetőségek kiaknázásában. A megszerzett állampolgárság például egyszerűbb folyamatot biztosított a külföldön való munkavállaláshoz, és szabad mozgást tett lehetővé az Európai Unióban.⁵² Ez tovább erősítette az anyaországhoz való kötődést. Ám ez nemcsak Fertőszalmás magyar lakosságára jellemző. Az általam kutatott és a jelenleg nem vizsgált települések mindegyikéről elmondható.

II.3. Szőlősgyula

Szőlősgyula⁵³ Nagyszőlőstől mintegy 20 kilométerre délkeleti irányban fekszik a román határ mentén, az Avas-hegység nyugati lejtőinek lábánál. Területének nagy részét síkság alkotja. A Batár patak partján megtelepült falu korábban híres bortermő vidék volt, ám kedvezőtlen fekvése miatt lassan fejlődött.

Ez a név egyes nyelvészek és történészek szerint pusztaszőlősgyula személynévből keletkezett, magyar névadással. Az ótörök eredetű méltóságnevet takaró személynév a „gyula” („fáklya”) főnévvel kapcsolható össze. A Szőlős- előtag megkülönböztető szereppel került a név elé és a falu közelében levő szőlőhegyen folytatott szőlőtermeléssel kapcsolatos. A nevet a 20. század elején kapcsolták hozzá.⁵⁴

Az Akli és Feketeardó⁵⁵ között 1937-ben felállított határ leírásában Szőlősgyulát nem említik. Viszont első írott nyomát 1480-ból találjuk, mely időben a település királyi birtok volt. Későbbi földesurai között szerepeltek

⁴⁹ Híres-László 2021: 772

⁵⁰ Tátrai – Molnár – Kovály – Erőss 2018: 28

⁵¹ 2010. évi XLIV. törvény a magyar állampolgárságról szóló 1993. évi LV. törvény módosításáról. Lásd még az egyszerűsített honosítás honlapját: <https://www.kormanyhivatal.hu/hu/budapest/jarasok/egyszerusített-honositasi-eljaras> (Letöltés dátuma: 2023. 01. 23.)

⁵² Rákóczi 2021: 68

⁵³ Szabó 1994: 171–173

⁵⁴ Botlik – Dupka 1993: 169

⁵⁵ Szőlősgyulával szomszédos települések

a Rákócziak és a Károlyi grófok is.⁵⁶ A nyalábi uradalomhoz tartozott, s területének nagyobb része a szintén az uradalmi birtokot képező Feketeardóból, másik része pedig Akliból szakadhatott ki.

Lakossága teljesen magyar volt. Noha területét tekintve Aklival és Feketeardóval hozható közösségbe, lakosai mégis a délkeleti szomszédjával, a Káta nemzetség által telepített Tamásváralja lakosaival hasonlítható. Az utóbbi két település hagyományában is párhuzam vonható, magukat egyformán kunbesenyő ivadékoknak tartották.⁵⁷

Az 1717-es tatárjárás a falut is érintette, emellett adatokat találunk arról, hogy a 18. század derekán himlőjárvány sújtotta a települést. Lakosságának nyelve az 1773-as évi adatok szerint, valamint a helység jegyzőjének 1862-es jelentése szerint magyar.⁵⁸

1851-es adatok közlése szerint Szőlősgyula szinte teljes lakossága, 410 fő református (4 római katolikus). A 20. század derekára a betelepüléseknek köszönhetően számos más vallással is számolnak a történészek. 1941-es adatok szerint 889 református, 71 római katolikus, 108 görögkatolikus, 54 izraelita és 1 görögkeleti él a településen.⁵⁹

Fényes Elek a következőket írja Szőlősgyuláról: „*magyar falu, Ugocsa vmegyében, egy kies szőlőhegy tövében; 4 r. kath., 410 ref. lak. s anyatemplommal. Földje, rétje elég és jó; erdeje is van. F. u. b. Perényi, s a nyalábi urad. tartozik. Út. p. Halmi*”.⁶⁰

Trianont követően a település Csehszlovákiához került. Ekkor *Dula* néven említik. Szőlősgyula Kárpátalja, ezen belül Ugocsa többi településével egyetemben 1938 után ismét Magyarország fennhatóság alá került 1944-ig, a szovjet hadsereg bevonulásáig.

A falu református temploma 15. századi gótikus stílusú épület.⁶¹ 1580-tól a reformátusok birtokolják. Jelenlegi református lelkész Laskoti Zoltán, aki szerint Szőlősgyula nagyon tradicionális, mély gyökerekkel rendelkező magyar és református község. A vallási közösség erejét bizonyítja a napjainkig működő számos egyházi alkalom és az egyházi kórus tevékenysége.

⁵⁶ Fodor 2016: 719

⁵⁷ Szabó 1994: 171–173

⁵⁸ Szabó 1994: 171–173

⁵⁹ Szabó 1994: 171–173

⁶⁰ Fényes 1998: 39

⁶¹ Fodor 2016: 716

A település különlegessége, hogy a Gyulai-hegy ma védett, botanikai terület 176 hektáros kiterjedésével. A Kárpátok ukrainai területét figyelembe véve, a legmelegebb éghajlat található itt, így számos különleges növényfaj élőhelyéül szolgál.⁶²

Szőlősgyula lakossága az utóbbi években drasztikusan csökkent. A 2001-es népszámlálási adatok szerint az 1421 lakosból 1360 vallotta magát magyarnak. 2017-re a magyarok száma több mint tíz százalékkal, 1216-ra csökkent.⁶³ Ám ezek csak becslések. Hivatalos adatok nincsenek, viszont érzékelhető és látható a település kiürülése. Az országban jelen lévő általánosan tapasztalható bizonytalanság miatt sokan döntöttek a kivándorlás, vagy esetleg a külföldi munkavállalás mellett.⁶⁴ Nem segített a helyzeten az ország keleti részén 2014-ben kitört fegyveres konfliktus sem.⁶⁵ A TANDEM 2016 kutatás adatai szintén rávilágítanak arra a tényre, hogy a migrációt tekintve az elmúlt évtizedekben az elvándorlás a jellemző.⁶⁶

Határ közeli település lévén, Szőlősgyulára is jellemző az a tendencia, amely a kárpátaljai magyarság nagy részére. A lakosság azon része, mely nem a kivándorlás mellett döntött, a megélhetés és az életszínvonal szinten tartása érdekében a határ menti cserekereskedelmet választotta fő, esetleg kiegészítő tevékenységként. Sokat segített a családok helyzetén a Magyarország által biztosított számos támogatás. Noha jórésük a szülőföldön maradást szorgalmazná, az elvándorlást nem tudta megállítani.⁶⁷ Az egyre csökkenő létszámú közösség miatt a vallási felekezetek összezsugorodtak.

II.4. Fancsika

Fancsika⁶⁸ egykori magyar település, mely mára elukránosodott.⁶⁹ Egy kisebb magyar közösség maradt csupán fent, mely ragaszkodik vallásához és őrzi

⁶² Botlik – Dupka 1993: 170

⁶³Tátrai – Molnár – Kovály – Erőss 2018: 29

⁶⁴ Híres-László 2021: 748–749

⁶⁵ Cserniczkó 2017: 54–55

⁶⁶ A TANDEM 2016 elnevezésű kutatás célcsoportja Kárpátalja többnemzetiségű lakosságán belül az ukrán és a magyar etnikumú népesség volt. Papíralapú kérdőíves felmérésen alapult. A kutatást 74 kárpátaljai településen végezték. Ferenc–Molnár 2017: 7

⁶⁷ Rákóczi 2021: 65–70

⁶⁸ Szabó 1994: 156–157

⁶⁹ Botlik – Dupka 1993: 146–148

hagyományait. A település Nagyszőlőstől mintegy 8 kilométerre található a Tisza bal partján.

Nevének eredete a Hontpázmány nemzetséghez tartozó Fancsika (Fonchka)⁷⁰ ispánhoz nyúlik vissza, aki a Mihály testvérétől kapott birtokot később a harmadik testvérenek, Mártonnak adományozta. A település első történeti adatai is e korból, az 1300-as évekből származnak. Ez időben említik először az okmányok is.

A falu nemesi Márton leszármazottai voltak női és férfiágon. A település lakosságát (nemesek és jobbágyok) szinte teljes egészében magyarok alkották. A zsellérek között viszont szép számmal éltek rutének is.⁷¹

Az 1772-es adatok szerint a falu teljes lakosságának nyelve magyar. Az 1775-ben kiadott végrehajtási bizonyáglevél szerint viszont rutén, csupán értenek magyarul is. A falu jegyzőjének 1862-es jelentése szerint a településen *a magyar nyelv divatozott*.⁷²

Fényes Elek a következőket írja róla: *„magyar falu, Bereg-Ugocsa vmegyében, Munkácshoz keletdélre 3 mérföldnyire: 336 g. kath., 20 zsidó lak. Görög kath. paroch. Határa a dubrokaihoz hasonlít. F. u. a Komlosy nemzetségbeliek”*.⁷³

A település a századok során többször elpusztult és újjáépült. A 20. század elején még csonka községként emlegetik.⁷⁴ A község módos falunak számít, ahol a lakosság nyelve egyáltalán nem egységes. A magyarság egyre inkább kisebbségbe szorul. A lakosság felekezeti hovatartozása szerint református, római katolikus és görögkatolikus.

A település református egyháza 1560-ban jött létre. 1755-ben az ellenreformáció idején a templomukat elvették. Mostani temploma ezután épült, tornyát 1914-ben emelték. 1990-ben a falu lakossága becslések szerint 2000 fő, s csupán 1200-an magyar anyanyelvűek, közülük pedig csupán 300 fő református. A 2001-es népszámlálás adatai szerint a település lakossága 2059 fő. A magyarok száma ebből 770. Becslések szerint a magyarok száma 2017-re

⁷⁰ Szabó István *Ugocsa megye* című monográfiájában a *Fonchka*, *Fanchuka*, *Fanchyka* neveket is említi.

⁷¹ Szabó 1994: 156–158

⁷² Szabó 1994: 157

⁷³ Fényes 1998: 35

⁷⁴ Botlik – Dupka 1993: 147

734 főre csökkent.⁷⁵ 2019-ben a befizetett egyházzárulék szerint 120-130 református lakos él a településen. Jelenlegi református lelkész Molnár Lóránt.

A rendszerváltás idején, majd pedig a 2000-es évek környékén az elvándorlás nagyobb hulláma figyelhető meg. A nehéz gazdasági és a bizonytalan politikai állapotok miatt sokan elhagyták szülőfalujukat, ideértve a település magyar lakosságát is. Számukra a legnagyobb motiváló tényező a jobb megélhetés.⁷⁶

Fancsika magyarajkú közössége ragaszkodik nemcsak vallásához, de kultúrájához és a magyar nyelvű oktatáshoz is. A településen a 70-es években a magyar nyelvű oktatás szinte teljesen megszűnt. Az általános és az elemi osztályokat is bezárták. Áttörést a 2003-as év hozott, amikor megnyitotta kapuit a Szent Katalin Óvoda, mely többségében magyar nyelvű gyermekeknek biztosít anyanyelvű foglalkozásokat. Az elemi osztályok újranyitására az 1990-es években voltak próbálkozások. 1992-ben, majd 1993-ban is beindult a magyar tannyelvű 1. osztály, de a következő évben már nem. 2001-ben a római katolikus plébánián, illetve a református parókián a vasárnapi iskola indult, ahol csaknem 300 tanulóval foglalkoznak a pedagógusok. Az iskolások harmada magyar nemzetiségű.

A magyar tannyelvű 1. osztályt 2019-ben sikerült ismét elindítani. Azóta a gyermekek felvétele folyamatos.

II.5. Mátyfalva

Mátyfalva⁷⁷ a mai Beregszászi járás egyik ukrán, ruszin és magyar vegyes lakosságú települése, mely az 1930-es években még magyar többséggel rendelkezett. A járási központtól mintegy 8 kilométerre található.

Mátyfalvát a Honpázmány nemzetség ugocsai ágának birtokaként említik 1326-ban. A forrásokból arra következtethetünk, hogy a falut is az említett nemzetség telepítette az általa 1300-ban Viskért cserébe kapott Nyírtelek nevű pusztán.⁷⁸

Fényes Elek tollából a következőket olvassuk a településről: „*magyar- orosz falu, Beregh-Ugocsa vmegyében, 20 rom., 224 g. kath., 147 ref., 10 zsidó lak.,*

⁷⁵ Tátrai – Molnár – Kovály – Erőss 2018: 27

⁷⁶ Híres-László 2021: 762

⁷⁷ Szabó 1994: 195–198

⁷⁸ Szabó 1994: 195

ref. anya-, g. kath. fil. templommal, nagy és termékeny róna határral. Erdeje nincs. F. u. Ilosvay, Horváth, Pogány, Raksányi, Székely, Szenczy, Dombrády, Út. p. N.-Szőlős."⁷⁹

Mátyfalva kezdetben magyar többségű település volt. Erre enged következtetni nevének eredete is, melyhez szintén 1326-ig kell visszanyúlnunk. Ekkor *Magfolva*-ként említik a Magy személynévből eredően.⁸⁰

A 17. század második felében rutének kezdtek beszivárogni a településre, mely a 18. században is folytatódott. Ez a réteg azonban nem alkothatott többséget, lassú betelepülésük következtében jobbra a magyar lakossághoz alkalmazkodva beolvadtak a magyar környezetbe.

A falu lakosságának anyanyelve az úrbérrendezés 1772-es záradéka szerint magyar. Az 1773-as helységösszeírás szerint azonban a magyart és a rutént is említik. A falu jegyzőjének 1862-es jelentésében a magyar nyelv divatozásáról olvashatunk. Ekkor 472 lakos élt a településen.⁸¹

Az 1900-as évek után a lakosság nemzetiségi és vallási összetétele megváltozott. Magyarok, németek és rutének jelenlétéről vannak adatok. Felekezet szerint római katolikusok, izraeliták, görögkatolikusok, reformátusok élnek a településen, ez utóbbi kettő kiemelkedő számban. 1989-es adatok alapján a falu 400 fős lakosságából becslések szerint 350 magyar.⁸² A 2001-es népszámlálás adatai szerint a település összlakossága 1079 fő. Közülük 715-en vallották magukat magyarnak. 2017-es felmérések azt mutatják, hogy a magyar lakosság száma 624-re csökkent.⁸³

Az anyanyelvi oktatás szempontjából Mátyfalva, Fancsikához hasonlóan szórványtelepülésnek számít. A településen 1994-ben nyílt magyar osztály. Nem sokkal ezután az ukrán osztályokban fakultatív tantárgyként oktatták a magyar nyelvet.⁸⁴

A mátyfalvi református egyház 1600-ban jött létre. Híveinek száma 1991-ben 200 körülire tehető. A vallásgyakorlás helyszínéül először egy fatemplom szolgált, mely leégett. A jelenlegi 1896-ban építették. A település református lelkésze Homoki Gábor.

⁷⁹ Fényes 1998: 63

⁸⁰ Botlik – Dupka 1993: 165–166

⁸¹ Szabó 1994: 196

⁸² Botlik – Dupka 1993: 166

⁸³ Tátrai – Molnár – Kovály – Erőss 2018: 29

⁸⁴ Bagu – Deák 1998: 70–73

Mátyfalva magyarjai, ha mára kevés számban is, de őrzik hagyományaikat. Számos településhez hasonlóan a lakosok közül sokan elvándoroltak, főként a fiatalok, könnyebb megélhetést keresve a nyugati országokban. Az elvándorlást, s ezzel együtt a lakosság számának csökkenését fokozták a 2010-es évek után jelentkező politikai fejlemények. Az Euromajdan, majd pedig a kelet-ukrajnai konfliktus kirobbanása okán a gazdaság jobban visszaesett, s főként a férfiak tömegesen hagyták el a falut.⁸⁵ A jelenség nagyságáról nincsenek pontos szám adatok.

A vizsgált települések életében, ahogy egész Kárpátalja lakosságának viszonylatában, óriási változást hozott a 2022 februárjában kitört orosz–ukrán háború. Hatása drasztikus átalakulást eredményezett a közösségek életében is. Ezek egyik legnyilvánvalóbb következménye a falvak elnéptelenedése, a korábbinál jóval nagyobb és gyorsan zajló kivándorlási hullám elindulása. Ezek részleteit és a közösségekre gyakorolt hatásait a jelen munka nem tárgyalja, összehasonlítást nem végez.

Kárpátalja (Ukrajna) térképvázlata⁸⁶

⁸⁵ Tátrai – Molnár – Kovály – Eröss 2018: 7–8

⁸⁶ A térképet készítette Nagy Tibor, a II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola tanára.

III. Betekintés a temetkezés és énekdiktálás tárgykörében elért fontosabb eredményekbe

III.1. Általános kutatástörténeti adalékok

Ha egy népet vagy kultúrát szeretnénk mind teljesebben megismerni, más egeyek mellett ismernünk kell annak szokásait is. A körjük csoportosuló és az azokat reprezentáló cselekvések jól jellemeznek egy adott közösséget, amelyek tagjainak nagy szerepe van a szokások kialakításában. Ugyanakkor a társadalomra gyakorolt hatásuk sem elhanyagolható tényező.

A népszokások között igen nagy csoportot képeznek az emberi élet fordulóihoz kapcsolódó szokások. Rendszert alkotva egy közösséget irányítanak, normákat teremtenek. Szabályozzák az élet egyes területét. A közösség minden tagja számára követendő és elvárt viselkedési modellek, melyek segítenek túlélni a változásokat, túllépni a mindennapokon.

A 20. század eleji kutatások kezdték mélyebb vizsgálat alá vonni az emberi élet meghatározó állomásait, fordulóit, s az azokat övező szokásokat. Körülbelül idáig vezethető vissza az átmeneti rítusoknak a megfogalmazása is, mely van Gennep⁸⁷ nyomán széles körben elterjedt. *„Az egyén élete bármiféle társadalomban egyik életkorból a másikba, egyik foglalkozásból a másikba történő átmenetektől áll.”*⁸⁸ A *les rites de passage* általános érvényűvé vált kifejezése alá sorolhatjuk az általunk is megfogalmazott emberi élet fordulóit – születés, házasság, halál –, mint meghatározó állomásokat ez egyén életében.

Van Gennep elméletének továbbgondolásával találkozunk Victor Turner esetében, aki a rítusok vizsgálata kapcsán megállapította, hogy azoknak áthidaló szerepük van. Az átmeneti rítusokon belül ő elsősorban az átmenet állapotának szimbolikáját, a liminalitást emelte ki.⁸⁹ Megfogalmazása szerint a rítusban részt vevő minden egyénnek kötelezettségei vannak mások felé. Minden átmenet szertartásokkal jár együtt, melyeknek az a céljuk, hogy bizonyos helyzetekből egy másik helyzetbe juttassák az egyént.⁹⁰ A

⁸⁷ Gennep, Arnold Van <http://www.deathreference.com/En-Gh/Gennep-Arnold-Van.html>
(Letöltés dátuma: 2021. 07. 27.)

⁸⁸ Gennep 2007: 42

⁸⁹ Kapitány Á. – Kapitány G. <http://www.antroport.hu/wp-content/uploads/2016/03/-Kapitany-Szimbolizacio-III..pdf> (Letöltés dátuma: 2022. 01. 18.)

⁹⁰ Gennep 2007: 42

szubjektumra irányuló elvárások szerint az egyén bizonyos normák betartására kényszerül.⁹¹ A szimbolikus antropológia⁹² képviselőjeként a szimbólumok kapcsán megállapította, hogy azok segítségével a társadalom alapvető tudásanyaga egyik generációról a másikra hagyományozódik át.⁹³

Az emberi élet fordulói közül is kiemelkedik a születés és a halál, vagyis az élet kezdete és vége. A keresztelek és a temetések a közösség vallásos életében az éves vallásgyakorlási ciklus menetébe is beilleszthetők⁹⁴. A szokáskörhöz tartozó rítusok pedig meghatározzák a gondolkodásmódot, az egymáshoz és az egyes eseményekhez való viszonyulást. Értelmet adnak a hiányos információknak, kiegészítik a közösség által nem ismert, transzcendens képzeteket. Ily módon a halál és a temetés körül kialakult szokások vizsgálata egy közösség képének a megismerését segítheti elő.

A népi vallásossághoz kapcsolódó szokásokban, hagyományokban az egyik leggazdagabb választékot adja a temetkezés és az elmúlás kultúrája.⁹⁵ A temetés és a halál körüli teendők, szokások, rituálék kialakulása minden bizonnyal egyidős az emberiséggel. Kunt Ernő írásában hangsúlyozza, hogy a temetkezési szokások, a halál és a halott körül kialakult körülmények, hiedelmek rendszere már a kezdetektől fogva foglalkoztatták a néprajztudományt.⁹⁶ A halálképről, a halálhoz kapcsolódó szokásokról és vélekedésről ad hiteles és átfogó képet.⁹⁷ Könyvében, mely a magyar temetkezési szokások kutatásának összefoglalása, a halálhoz való viszonyulás terén négy formát különböztet meg. Vannak a halált tagadó vagy a halált elutasító kultúrák. A harmadik esetben a halálvágy nem társadalmi szintű, hanem egy jelenség, mely az egyéni élethelyzetekben jelentkezik. Végül pedig a halál elfogadása az elsődleges, mely az európai parasztság világképét is meghatározza.⁹⁸

Különbféle felfogások ezek, melyek közös vonásaként az utolsó pillanat, a lezárás határozható meg. Ezt tükrözi a van Gennep-féle szokásmodell szerinti értelmezés is, mely a hangsúlyt a holttest megsemmisítésére, az élő világból

⁹¹ Turner 2002: 107–108

⁹² Kapitány Á. – Kapitány G. <http://www.antroport.hu/wp-content/uploads/2016/03/Kapitany-Szimbolizacio-III..pdf> (Letöltés dátuma: 2022. 01. 18.)

⁹³ Turner 1997: 682–683

⁹⁴ Bartha 2006: 59–70

⁹⁵ Balázs 2019: 73

⁹⁶ Kunt 1990

⁹⁷ Kunt 1987

⁹⁸ Kunt 1981: 9–37

való eltűntetésére helyezi.⁹⁹ A halált egy elkerülhetetlen folyamatként ábrázolja, melynek (negatív) következményeit a környezetnek, a közösségnek is tudomásul kell venni. Ahogyan Turner fogalmaz: a közösség tagjai a veszteséget együttesen dolgozzák fel úgy, hogy közösen *alávetik magukat a rituálét vezető idősebbek általános tekintélyének és hatalmának*.¹⁰⁰

A temetéssel, temetkezési szokásokkal kapcsolatos kutatások az 1900-as évek elején indultak meg a magyar nyelvterületen. Mára elég jelentős szakirodalommal rendelkezünk e téren. A néprajztudomány figyelme akkor terelődött a téma felé, amikor megjelent Solymossy Sándor *Ősi fejfaformák népünkénél* című tanulmánya, melyben a szatmárcsekei temető fejfáit vizsgálja, melyek alakja az ősi temetkezési formára vezethető vissza.¹⁰¹

A temetkezési szokások és hiedelmek kutatásában elsőként Róheim Géza nevét kell említünk.¹⁰² A temetkezés körüli hiedelmek terén pedig Szendrey Zsigmond és Szendrey Ákos kutatásai jelentősek, melyeket az általam vizsgált településekhez földrajzilag közel, Szatmár megyében végeztek.¹⁰³

A temetésről a szélesebb olvasóközösség számára is átfogó és általános képet kapunk Balassa Iván és Ortutay Gyula *Magyar néprajzából*.¹⁰⁴ A halott körüli teendők, a harangozás, siratás, sírvájás stb. leírásában számos hasonlóság és párhuzam is felvetődik. Az általam kutatott települések egy-egy mozzanattal térnek el és mondhatók egyedinek.

A temetkezési szokások terén a maga korában kiemelkedőnek számított K. Kovács László munkája, melyben a kolozsvári hóstátiak szokásait, hiedelmeit összegzi, párhuzamot vonva a szomszéd népek szokásaival.¹⁰⁵ A háború miatt akkor félbemaradt műve 2004-ben jelent meg újra.

A témában jelentősek Ujváry Zoltán 70-es évekbeli kutatásai. Az 1993-ban megjelent *Születéstől a halálig* című monográfiájában ismerteti az emberélet fordulóihoz kapcsolódó szokásokat. A halál és temetés bemutatását az előjelektől kezdődően a halotti torig tárja az olvasó elé, majd a gyász és a visszajáró lélek körül kialakult hiedelmeket mutatja be. Mindemellett kötete verses halotti búcsúztatókat is tartalmaz.¹⁰⁶

⁹⁹ Idézi Keszeg V. 2000: 209

¹⁰⁰ Turner 2002: 109

¹⁰¹ Solymossy 1930: 65–84

¹⁰² Róheim 1925

¹⁰³ Szendrey 1935: 18–22; Szendrey Zs. – Szendrey Á. 1943: 251–257

¹⁰⁴ Balassa – Ortutay 1979

¹⁰⁵ K. Kovács 2004

¹⁰⁶ Ujváry 1993

Újra meg kell említenünk Kunt Ernő tevékenységét. *Utolsó átváltozás* című munkájában átfogó képet nyújt a temetkezési szokásokról, részletesen bemutatva a temetési szertartás minden mozzanatát. Emellett pedig a hátramaradottak, a gyászolók lelkében és a közösségi viszonyokban, viselkedési normákban végbemenő változásokra is kitér, vizsgálja a halál elfogadásának lehetséges módozatait.¹⁰⁷

Dömötör Tekla *Magyar népszokások* című munkájában, a temetés leírása kapcsán, felhívja a figyelmet arra, hogy az emberi élet fordulóihoz tartozó szokások között a temetés az, amely a legkonzervatívabb, s amely a legtöbb ősi hiedelmet tartalmazza. Munkájában ismerteti röviden a honfoglalás kori és a későbbi temetők képét, a sírok elhelyezését. Röviden elemzi a temetés körül kialakult cselekvéseket és szokásokat.¹⁰⁸

A halál jelenségével, a körülötte kialakult szokásokkal és hiedelmekkel foglalkozik Virág Magdolna. 1994-ben megjelent kötetében három település halottkultuszát mutatja be a haláljelektől indulva a gyászig, kiegészítve a temető leírásával és a temetkezési szokásokkal.¹⁰⁹

A halállal és temetkezéssel kapcsolatos hiedelmekről ír Csáky Károly „*Nem halt meg, csak alszik*” című kötetében. Kutatásai főként az Ipolyságra és Nógrád megyére terjednek ki. Munkájában a halál előjeleivel és okaival foglalkozik. Részletesen ismerteti a teendőket a halál beálltától egészen a temetés és a sírba tétel végéig. Jellemzéseit szövegmelléletekkel egészíti ki, amelyek között virrasztó énekeket, búcsúztatókat és sírverseket is találunk.¹¹⁰

A történeti Gömör vármegye katolikus hagyományvilágába enged betekintést Bartha Elek kutatása, melyről *A halottkultusz és temetkezési szokások a Medvesalja falvaiban* című tanulmányában ír.¹¹¹ *A Vallási terek szellemi öröksége* című munkájában és számos más szakmai írásában is kitér az emberi élet fordulóira, s azok jelentőségére. Köztük jellemzi a temetési alkalmakat is.¹¹²

A halál körül kialakult és azzal kapcsolatos hiedelmeket Pócs Éva rendszerezte. A halállal és a halottal kapcsolatos hiedelmeket a *Magyar néprajz VII.* kötetében is összefoglalja.¹¹³ Diószegi Vilmos a néphit- és sámánkutatás

¹⁰⁷ Kunt 1981

¹⁰⁸ Dömötör 1983

¹⁰⁹ Virág 1994

¹¹⁰ Csáky 1999

¹¹¹ Bartha 1985: 149–162

¹¹² Bartha 2006: 59–70

¹¹³ Pócs 1990

mellett az ősi magyar hitvilág és halotti hiedelmek kutatásában jutott új eredményekre.¹¹⁴

A temetkezési szokásokkal Morvay Judit kutatásaiban is találkozunk, főként társadalomnéprajzi vonatkozásban. Vizsgálatai során a nők családban betöltött szerepét emelte ki.¹¹⁵ A magyarországi néprajzkutató Salánkon is járt 1969-ben. Kérdőíves gyűjtésének anyagát Kész Barnabás néprajzkutató dolgozta fel.¹¹⁶

Bálint Sándor *A szegedi nép* című könyvében a szegediek szokásvilága mellett rövid összefoglalót olvashatunk a halálhoz fűződő hagyományokról, a halál előjeleiről, a halott körüli teendőkről.¹¹⁷

A halálról és a halál közeli élményről, valamint a gyász és az utána maradt úr, a gyász okozta veszteség kérdéseivel foglalkoznak modernebb megközelítésben az Angyal Eleonóra és Polcz Alaine által szerkesztett könyv tanulmányai. A kötetben azon szakemberek tanulmányai, esszéi olvashatóak, akik életük során közelről láthatták a gyászolók szenvedéseit, s netán kapcsolatba kerültek velük.¹¹⁸ Polcz Alaine pszichológus szerint ugyanis a modern világ másféle, újfajta keretek közé szorította a gyász megélését. Ez a megváltozott, a korábbi gyakorlatot tagadó élettani tapasztalat, a meggátolt vagy elfojtott gyász depresszív tüneteket, különféle betegségeket eredményezhet.¹¹⁹

A halottas szokásainkat az egyház nagyban befolyásolta az idők folyamán. A temetés szerves részévé vált cselekvéseket azonban kiirtani nem tudta, legfeljebb alakított azokon. Az egyház effajta szerepvállalásáról ír tanulmányában Nagy Ödön.¹²⁰

Az egyházi tanítástól eltérő szokásokat veszi sorra munkájában Nagy Olga. A lelki igényeket kielégítő, ám „*idegen*” szokások sok esetben térnek el a valós egyházi tanítástól. A virrasztás, búcsúztatás és a halotti tor elemeire tér ki.¹²¹

Ez utóbbi két szerző kutatásaira a halotti búcsúztatók kapcsán térünk még ki. Nagy Olga,¹²² illetve Nagy Ödön¹²³ munkáikban hasonló álláspontokat

¹¹⁴ Diószegi 1967

¹¹⁵ Morvay 1981

¹¹⁶ Kész B. 2018

¹¹⁷ Bálint 1995: 153–155

¹¹⁸ Angyal – Polcz 2001

¹¹⁹ Sápó 2015: 15

¹²⁰ Nagy Ö. 1991: 179–183

¹²¹ Nagy O. 1990: 124–131

¹²² Nagy O. 1990

¹²³ Nagy Ö. 1991

fogalmazznak meg. Megállapításaik a búcsúztatók személyével kapcsolatban az általam kutatott településekre is relevánsak. A temetéseken egykor általános gyakorlatként egyes szám első személyben történő, tehát a halott nevében elmondott búcsúztatók ellenkeznek az egyház tanításaival.

A Református Szemle hasábjain Gönczy Lajos is szót emel a búcsúztatók ellen, sőt, a temetések rákfenéjeként, kibékíthetetlen ellentéteként titulálja azokat. Szavaival élve, *a búcsúztató nem más, mint emberimádás*. Megállapítja, hogy akármennyire is elítéli az egyház a búcsúztatót, az annak ellenére is virágozik.¹²⁴ Kiirtani, elhagyni a búcsúztatók felolvasását nem lehetett, csak alakítani azokat. Ez esetben a búcsúzó személy változott, így mára a hozzátartozók búcsúznak a halottól. Ugyanígy a halotti tor szokásáról is mindketten megállapítják annak pogány eredetét.

A temetések szerves részét képezik a halotti búcsúztatók. A műfajjal jelen dolgozatban nem foglalkozunk, de jelentőségét nem hagyhatjuk figyelmen kívül. A versbe szedett, a halott életét, jó tulajdonságait soroló szövegeket általában a kántorok írták, szedték rímbe valamely zsoltár dallamára, hogy aztán a temetésen elénekeljék. Kríza Ildikó *Felsőnyéki halotti búcsúztatók* című kötete 276 búcsúztatót mutat be jellemezve az énekek szerkezetét és társadalmi hátterét.¹²⁵

Az evangélikusok, reformátusok és a katolikusok körében is népszerű szokásról olvashatunk Bartha Elek *Halotti búcsúztatók a dél-gömöri falvak folklórájában* című monográfiájában, melyben a szerző négy parasztkántor személyét és alkotásait ismerteti. Külön fejezetben vizsgálja a szövegek tartalmi és formai sajátosságait, szerkezetét.¹²⁶

A halál és a halott körül kialakult szokásrendszerektől, valamint hiedelmekről még számos tanulmány és átfogó munka született.¹²⁷ A református vallási szertartásokra jellemző énekdiktálásról és a kéziratos halottas füzetekről azonban sokkal kevesebb adatot találunk.¹²⁸

A temetkezés körüli teendők mellett a temetési énekekkel kapcsolatban Lajtha László kutatásai kiemelkedők.¹²⁹ A *Sopronmegyei virrasztóénekek* című

¹²⁴ Gönczy 1960: 281–284

¹²⁵ Kríza 1993

¹²⁶ Bartha 1995

¹²⁷ Koncz 2013; Virt 1987: 115–122; Nagy O. 1990;

¹²⁸ A téma legutóbbi és eddig talán legrészletesebb kutatástörténeti áttekintését adja Sáy Szilvia *A halotti búcsúztató* című kötetének 2. fejezetében.

¹²⁹ Lajtha 1956

könyvében az énekekről megállapította, hogy *középkori éneektől, históriás énekeken, népdalformulákon át, népies mūdalelemeket tartalmazó kántorcsinálmányig minden található a virrasztóénekek között.*¹³⁰ A néprajzkutató felismerte, hogy egy kihalóban lévő szokásról gyűjthet adatokat.

Csomasz Tóth Kálmán a 16. századi dallamok sirató-rokonságára hívta fel a figyelmet, s megállapította, hogy a régi hatos és tizenkettes rubato-dalok egy csoportja – históriás ének, ballada, koldusének, sirató, búcsúztató, templomi vagy temetési ének – szoros egymás közti stíluskapcsolatot mutat.¹³¹

A *Magyar Népzene Tára* V. kötet (1966) bevezetőjében Rajeczky Benjamin átfogó képet adott a siratóra vonatkozó történeti adatokról, s rávilágított a búcsúztató eredetének kérdésére is.¹³²

Dobszay Lászlónak 1983-ban jelent meg *A siratóstílus dallamköre zenetörténetünkben és népzeneinkben* című könyve, mely az 1975-ben megvédett disszertációján alapult, s melyben Rajeczky Benjamin kutatási irányvonalit továbbfejlesztve rávilágított arra, hogy a históriás énekek, halottas énekek, halotti búcsúztató dallamok egy része a sirató dallamkészletéből származik, s hogy a sirató stílus genetikai kapcsolódási pontot képez a fent említett műfajok között.¹³³

Csapó Julianna *A tarpai temetés* című tanulmányában a virrasztás leírásakor – mely mellesleg sok hasonlóságot mutat az általam kutatott települések virrasztási szokásaival – említi a diktálókat és kézírataikat. A diktáló vagy kántor a különböző alkalmakra írott szövegeket szinte fejből vagy pedig kézíratos könyvből soronként előmondja. „*A hivatalos egyházi énekeskönyvekből ezen alkalmakon soha sem énekelnek, de mindenkor a szoltárok dallamát használják.*”¹³⁴ Tanulmányában felsorolja azon alkalmakat, melyekre különféle szövegeket kínál a kézirat. Felsorolása és rendszerezése hasonlatos a salánki kéziratok szerkezetéhez.

1986-ban jelent meg Felhősné Csiszár Sarolta *Temetkezési szokások a Beregi-Tiszaháton* című munkája, mely apró részletekig menve mutatja be a temetés körül kialakult szokásokat, teendőket 29 kutatott település anyaga alapján. A kötetben külön fejezetben foglalkozik a virrasztással, és ennek

¹³⁰ Tátrai – Szendrei 1982: 573

¹³¹ Csomasz Tóth 1953: 287–330

¹³² Rajeczky 1966: 5–6

¹³³ Dobszay 1983

¹³⁴ Csapó 1977: 70

kapcsán az énekdiktálók személyével, valamint a kéziratos füzetekkel. A fejezetben néhány virrasztói ének szövege is olvasható.¹³⁵

Az énekeskönyvek a református vallásosságban betöltött szerepéről írt rövid munkájában Szacs vay Éva is említi a kéziratos könyvek keletkezésének okát. A néprajzkutató szerint a mindennapi élet, az ünnepek, a református parasztság mentalitása tükröződik e kéziratokban. Az örökölt vagy saját kezűleg másolt füzetek jelentősége ezáltal sokszorozódik. Munkájában felhívja a figyelmet a kéziratok gyűjtésének fontosságára, és elemzésének szükségességére.¹³⁶

A virrasztóénekeket féltve őrző előénekesek, diktálók szerepe vitathatatlan. Sok helyütt az ő haláluk egyben a diktálás, a kéziratos szövegek használatának végét is jelentette. Czövek Judit szerint *az előénekesek szerepvállalásukkal bizonyos művelődési örökség fenntartói. Áhítattörténeti szempontból ők tekinthetők az egykori licenciátusok, „deákok”, „főlpapok”, „szárazpapok” szellemi utódainak.* Magyarázata szerint olyan személyek ők, akik a lelkészek hiányában kénytelenek voltak átvenni az irányítást egy-egy virrasztás, temetés alkalmával.¹³⁷ Kötetében az előénekesek temetéseken betöltött funkcióját részletezi a Zobor-vidéki Vicsápapáti településen végzett kutatásai alapján.

Szintén a Zobor-vidék halállal kapcsolatos szokásait kutatta Virt István, aki tanulmányában az előjelekről, a haldoklóról és a halott körüli teendőkről írt. Munkájában kitér a sírgödrök típusaira, valamint a temető szerkezetére is. A virrasztás kapcsán megjegyzi, hogy a virrasztás során énekelt egyházi énekek nagy többsége minden faluban ismert volt. Könyvekből kimásolt szövegekről ad számot, s az azonos forrással magyarázza a szövegek hasonlóságát. Nem lévén kotta, ezért a dallamuk településenként eltérhetett.¹³⁸

Jelentősek P. Jáki Sándor Teodóz bencés szerzetestanár kutatásai, aki többek között a csángómagyarok körében gyakorolt énekdiktálást vizsgálta, s a legősibb népi éneklési módként titulálta, amely kialakítója és megőrzője volt a közösségek népének-tudatának és gyakorlatának.¹³⁹

Kiváló és pártját ritkító munka Balázs Lajosnak a csíkszentdomokosi lakodalmi, temetkezési és születési szokásokról írt trilógiája. A második, *Menj*

¹³⁵ Felhősné Csiszár 1986: 90–105

¹³⁶ Szacs vay 1991: 119

¹³⁷ Czövek 2002: 22

¹³⁸ Virt 1989: 29

¹³⁹ P. Jáki 1995/1996

ki én lelkem a testből című monográfiája kimerítő leírást ad temetkezési szokásokról, hiedelmekről, a halott körüli teendőkről.¹⁴⁰ A halálra való felkészülést tanulmányozta a katolikus székely faluban. „*A születés, házasság, halál szokásvilágának szentelt három monográfia egyik alapsajátossága az, hogy a hatalmas folklórányagot, amit három évtized alatt felgyűjtöttem, Arnold van Gennep rítuselmélete szerint rendszereztem, értelmeztem, „világítottam át”, ami nem kevés munkát és kihívást jelentett számomra*” – írja a szerző *A vágy rítusai – Rítusstratégiák* című munkájában 2006-ban.¹⁴¹ Rövidebb tanulmányában a halál előtti időszak cselekvéseit mutatja be, rávilágítva az emberi lélekben végbemenő folyamatokra. A halált megelőző gyónást mint az Istennel való kibékülés eszközét tárja fel.¹⁴²

A temetések kéziratához kapcsolódóan a halottbúcsúztatókról és a vallásos énekgyűjteményekről ad átfogó képet Keszeg Vilmos. A búcsúztatókat tiltott szövegekként említi, melyek felolvasásáért a lelkész akár felfüggesztést is kaphatott, s melyek ennél fogva kikerültek a lelkész által végzett szertartás kereteiből.¹⁴³ Keszeg említést tesz azokról az énekgyűjteményekről is, melyek füzetekben vagy ponyvanyomtatványokban szerepeltek, s melyeket virrasztókban énekeltek előénekesek vezetésével.¹⁴⁴

A kutatásom szempontjából igen jelentősnek számít Sápy Szilvia *A halotti búcsúztató* című kötete, melyben a szerző teljes részletességgel tárja elénk a halotti búcsúztatók sajátosságait, műfaji háttérét. Bemutatja a halotti búcsúztatók és énekek szerkezeti felépítését, valamint a halotti énekköltészet szimbólumainak elemzésével és forrásaival is foglalkozik. Átfogó képet nyújt a szimbólumok eredetéről, illetve azok lélektani jelentőségéről.¹⁴⁵

Kötetének másik nagy fejezete az énekdiktálás történeti háttérét, rétegeit vizsgálja, a műfaj kommunikációs és lélektani szempontú elemzését is elvégzi, illetve bemutatja annak válfajait. Mély részletességgel ismerteti a szövegek szimbólumrendszerét, motívumait. E kettő, a halotti búcsúztató és az énekdiktálás összefüggéseit elemzi.¹⁴⁶ A szerző további tanulmányaiban behatóan foglalkozik a kérdéskörrel.¹⁴⁷ Fontos információkat közöl a temetési

¹⁴⁰ Balázs 1995

¹⁴¹ Balázs 2006: 33

¹⁴² Balázs 1998

¹⁴³ Keszeg 2008: 313

¹⁴⁴ Keszeg: 2008: 360

¹⁴⁵ Sápy 2015

¹⁴⁶ Sápy 2015

¹⁴⁷ Sápy 2004/2005; Sápy 2006/2007; Sápy 2009/2010

énektárak szövegeinek felosztása, csoportosítása, eredete kapcsán, mely adatok a jelen kutatás számára is fontos adalékul szolgálnak. Az énekszövegek forrása és keletkezése kapcsán az általa megjelölt kategóriák megerősítést jelentenek az ugocsai kéziratok szövegeinek rendszerezéséhez.

A diktálás után való éneklés kapcsán meg kell említenünk Déri Balázs kutatásait, aki tanulmányában az énekdiktálás nemzetközi megfelelőjére, a *lining out* éneklési módra hívja fel a figyelmet.¹⁴⁸ Kutatásában az Appalache-hegység konzervatív baptista közösségének zenéjét tárta fel a tudomány számára.¹⁴⁹

Az énekeket és azok gyűjteményét, kéziratát tekintve meghatározott funkcióval rendelkező vallásos kéziratok énekeskönyvekről beszélhetünk. A kéziratok anyag megismerése pedig elengedhetetlen a kortörténet vagy ízléstörténet szempontjából. Semmilyen nyomtatott kiadvány vagy forrás nem tárja fel számunkra egy adott korszak szellemi arculatát oly pontossággal, mint ezek a sok viszontagságot megélt kéziratok. Szabó T. Attila az irodalom- és a szellemtörténet kövületeinek nevezi ezen írásokat. Bennük találjuk az évszázadokra visszamenő korok megőrzött emlékeit. Egy-egy kézirat egy bizonyos időszak, század vagy századforduló érdeklődési köréről, ízlésvilágáról tanúskodik.¹⁵⁰

A kéziratok jelentőségének figyelembevételével Szabó T. Attila 1934-ben elkészítette a 16–19. század énekeskönyveinek és verses kéziratainak gyűjteményét.¹⁵¹ A későbbiekben erre is épít a Stoll Béla által szerkesztett *A magyar kéziratok énekeskönyvei és versgyűjteményei bibliográfiája* című kiadvány¹⁵², mely búcsúztatókat és halotti verseket és énekeket tartalmazó kéziratokat is sorol. Adatai tájékoztatóként szolgálnak a kéziratok kutatásához.

¹⁴⁸ Déri 2017/2018: 217–218

¹⁴⁹ Déri 2008/2009: 289–326

¹⁵⁰ Szabó T. 1941: 4

¹⁵¹ Szabó T. 1934

¹⁵² Stoll 2002

III.2. Néprajzkutatás Kárpátalján

A kárpátaljai néprajzkutatás bő másfél évszázados múltira tekint vissza.¹⁵³ A halottas szokások kutatása pedig a 19. század végén kezdődött el.¹⁵⁴ Az 1800-as évek végén és az 1900-as évek elején néhány tanulmány foglalkozik érintőlegesen a kárpátaljai halottas szokásokkal, melyek inkább a ruszinok hagyományainak bemutatását célozták meg.¹⁵⁵

A legkorábbi írások között tartjuk számon a népköltészet-kutatás terén elért eredményei miatt a Bereg megyei jurátus, Uszkay Mihály munkáit. A *Tiszaháti népélet Bereg megyében* című írását 1846-ban közölte a *Magyarföld népei* című folyóirat. Uszkay népismereti írásának jelentőségét bizonyítja, hogy tanulmányát többen is kiindulópontnak tekintették. Közöttük is elsőként Lehoczky Tivadar történész.¹⁵⁶

Lehoczky Tivadar *Bereg vármegye* című monográfiája a kiegyezés utáni évtizedek mai Kárpátaljához kötődő legnagyobb szellemi teljesítménye, s számos későbbi kutatás forrása. Munkáját 1881-1882-ben adta ki három kötetben Ungváron.¹⁵⁷ A kötetben régészeti és történelmi tanulmányokat közöl a vidékről. Egyik fejezetében pedig kitér a Bereg-vidéki folklórra is, mely fejezetben többek között érinti a temetés szokását, ezen belül is főként a halott körüli teendőket sorolja.¹⁵⁸

A vidékünkön a 19. század elejéig fennmaradt archaikus temetkezési szokásokat Csengeri Gavriilo kutatómunkája említi.¹⁵⁹

Máramaros magyar vidékének folklórával Viski Krüzsely Bálint foglalkozott (*Viskvárosi Népbabonák; A Máramaros megyét lakó egyes nemzetiségek jellemrajza: a magyarok*). Munkáiban helyet kap a vidék tárgyi kultúrája, életmódja, hitvilága, valamint érinti a népnyelv kérdését is.¹⁶⁰

Szini Péter, a fiatalon elhunyt beregi tanító készítette el a Tiszahát magyar folklórájának első nagy összefoglaló írását, melyben a tiszaháti nép életmódjáról és műveltségi állapotáról is szól. Munkája mindmáig kéziratban maradt.¹⁶¹

¹⁵³ Kész B. 2018: 31

¹⁵⁴ P. Lator 2005

¹⁵⁵ Sztripszky H. 1910; Részó Ensel 1866;

¹⁵⁶ S. Benedek, 1997a: 119

¹⁵⁷ Botlik 1997: 86

¹⁵⁸ Lehoczky 1996: 312

¹⁵⁹ Csengeri 1934

¹⁶⁰ Viski Krüzsely 1996

¹⁶¹ S. Benedek 1997a: 119

Ugocsa megye történetéről és népességéről, valamint természeti adottságairól ad összefoglalót ifj. báró Perényi Zsigmond *Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képen* című munka *Magyarország VI.* kötetében.¹⁶² Ugyanebben a kötetben olvashatjuk Lehoczky Tivadar Bereg megyéről írt rövid összefoglalóját.¹⁶³

Ugocsát érintve a századforduló első éveiben Móricz Zsigmond végzett kutatást. Szatmári gyűjtőútja során Nagypaládra, Tiszabökénybe és Csetfalvára is eljutott, mely települések ma Kárpátaljához tartoznak.¹⁶⁴

S. Benedek András *Vissza a forráshoz. Fejezetek a kárpátaljai magyar néprajzkutatás történetéből* című munkájában leírja, hogy Bartók Béla sem került el a mai Kárpátalja területét. Az 1910-es években ruszin népdalokat gyűjtött a vidéken, de gyűjtőútja során felkereste Rafajnaújfalut, Barkaszót, Fornost és Dercent is.¹⁶⁵

A kárpátaljai néprajzi gyűjtés az első világháborút megelőző években élénkült fel a *Folklore Fellows* mozgalom hatására, melynek irányítása Sebestyén Gyulához került. Az ő buzdítására indult gyűjtőútra többek között Sütő Gyula, kinek több száz oldalas munkája balladákat, meséket, szokásokat, valamint archaikus imádságokat is tartalmaz.¹⁶⁶

A Trianon utáni időszakban is folytatódtak a néprajzi kutatások. Egy honismereti-néprajzi programot dolgoztak ki a magyar falvak felkutatására, melyet a Czabán Samu által szerkesztett *Magyar Iskola* című folyóiratban hirdettek meg. A felhívás és program eredményeként látott napvilágot a *Bene község jelene és múltja* című monográfia, mely néprajzi anyagot is tartalmaz.¹⁶⁷

Olena Rudlovcsák a kárpátukrán néprajzkutatásról írt munkájában kiemeli, hogy a magyar folkloristák sajátos helyet foglaltak el a folklór és etnográfia kutatásában, emellett pedig a kárpátukrán kutatókat ösztönözték a tudományos munkára.¹⁶⁸

Főként helytörténeti, de némi néprajzi vonatkozású anyagot is tartalmaz Horkay Lajos salánki református lelkész *Beszélő kövek. A salánki református egyház története és Salánk múltja* című írása. A kötetet 1936-ban adták ki

¹⁶² Perényi 2012: 461–470

¹⁶³ Lehoczky 2012: 417–437

¹⁶⁴ Móricz Zs. 1991

¹⁶⁵ S. Benedek 1997a: 121

¹⁶⁶ S. Benedek 1997a: 121

¹⁶⁷ S. Benedek 1997a: 123

¹⁶⁸ Rudlovcsák 1986

Rozsnyón. 2011-ben a kötetnek utószóval ellátott újabb kiadása jelent meg Nagyszőlősen.¹⁶⁹ A sokoldalú szerzőről és lelkésről Kész Barnabás készített tanulmányt.¹⁷⁰

Igen fontos munka Ugocsa kutatása szempontjából Szabó István *Ugocsa megye* című településtörténetet és népességtörténetet is magába foglaló monográfiája, mely 1937-ben jelent meg Budapesten.¹⁷¹ A mű nélkülözhetetlen a kutatott települések történeti feldolgozása szempontjából.

A 30-as években a folklór kutatások kissé lendületüket veszítették, ám a 40-es évek tájékán újra fellendült a néprajzi gyűjtés, amikor az 1938–39-es visszarendeződés megtörtént, s az addig ismeretlen tájakon kutathattak a gyűjtők.¹⁷² A visszacsatolt peremvidék feltárásainak középpontjába akkor Nagydobrony került. Itt említhetjük meg Csomár Zoltán munkáját, Dincsér Oszkár népdal és népmese gyűjtését, vagy Tagán Galindzsán kutatásait, aki *Nagydobrony halászata* címmel tanulmányt is írt.¹⁷³

Az ezután következő szovjet időszak megnehezítette és szinte lehetetlenné tette a néprajzi feltárásokat. 1944 után a helyi magyarság elszigetelődött, a néprajzi kutatások is évtizedekre abbamaradtak. Kivételt képez Sándor László mesegyűjtése, melynek teljes anyaga 1988-ban jelent meg Budapesten *Pallag Rózsa* címmel.¹⁷⁴

Ez időszakban szoros értelemben vett néprajzkutatásról nem beszélhetünk. Néprajzi gyűjtések történtek a területen, azonban olyasvalakik voltak mozgatórugói és vállaltak részt a gyűjtésben, akik egyben más tudományágak képviselői is voltak. Történészek, irodalmárok, nyelvészek foglalkoztak néprajzi gyűjtésekkel. Az egyéni munkák, gyűjtőutak szinte lehetetlen helyzete miatt különböző intézmények, egyesületek vállaltak oroszlánrészt a szervezésben.

Ilyen volt a 70-es években az Ungvári Állami Egyetem berkein belül működő, s a magyar tudományos életet jelentő magyar tanszék. Tevékenységének köszönhetően jelenhetett meg 1973-ban a *Három arany nyílvessző* című munka a Móra Könyvkiadó és a Kárpáti Kiadó közreműködésében. A kötet a kárpátaljai magyar népmesekincset szedte

¹⁶⁹ Horvay 2011

¹⁷⁰ Kész B. 2019: 333–338

¹⁷¹ Szabó 1994

¹⁷² Botlik 1997: 87

¹⁷³ S. Benedek 1997b: 124

¹⁷⁴ S. Benedek 1997b: 125

csokorba. Szintén jelentős a tanszék segédkönyveként megjelenő *A kárpátontúli magyar lakosság népballadái* című kiadvány, mely egyúttal hűen tükrözi a tanszék akkori szellemiségét.¹⁷⁵

Az egyetem magyar szakos hallgatóiból összetevődő Forrás Stúdió a 60-as évek végén kezdte meg gyűjtőmunkáját Kárpátalja különböző helyszínein. Elsőként készítettek hiteles, hangszalagra vett anyagot. Igen számottevő az ugocsai népdalok és népballadák terén végzett gyűjtésük. Ebből az anyagból született – némi kiegészítéssel – a Vári Fábián László által szerkesztett *Vannak ringó bölcsők* című balladagyűjtemény.¹⁷⁶ Gyűjtésével nemcsak a magyar, de a ruszin népballada kutatásában is jelentős szerepet játszott. E területen az orosz és ukrán néprajzkutatók munkája is kiemelkedő.¹⁷⁷

1992-ben létrejött a Kárpátaljai Magyar Néprajzi Társaság, mely az újabb kutatási lehetőségeket vetítette előre. Elnöke Vári Fábián László lett.¹⁷⁸ A szervezet egy idő után ugyan beolvadt a Kárpátaljai Magyar Honismereti Társaságba, ám tagjai (Vári Fábián László, Penckóferné Punykó Mária,¹⁷⁹ Czébely Lajos stb.), valamint a fiatalabb generáció kisebb-nagyobb néprajzi gyűjtőmunkákkal jelentkeztek.

Kutatásom konkrét tárgyához, a temetés és énekdiktálás szokásához érve említést kell tennünk Móricz Kálmán tevékenységéről, aki Nagydobronyban végzett néprajzi kutatást a 80-as és 90-es évek tájékán. *Nagydobrony* című monográfiája a Hatodik Síp Alapítvány kiadásában jelent meg 1993-ban.¹⁸⁰ Kötetében kitér a település temetkezésére és a temetési szertartás körül kialakult szokásokra.¹⁸¹ Néhány mondat erejéig a halál előzményeit és a halálra utaló jeleket, népi megfigyeléseket taglalja. Kitér a halott eltemetéséhez szükséges teendőkre. Itt nevezi meg a *jelentőt*, aki az illetékes személyeket értesítette az esetről. Szól a *sírásókról* és egyéb személyekről, akik a halottas háznál segédkeznek. Megemlíti a *siratást* és a *sirató* személyét, aki szinte kötelező jelleggel sorolja fel a halott erényeit. Leírja a temetési szertartás menetét, a halott kivitelét a temetőbe és sírba tételét.

¹⁷⁵ S. Benedek 1997a: 117

¹⁷⁶ Vári Fábián 1992

¹⁷⁷ Melnyik 1977: 93–105; Lintur 1959;

¹⁷⁸ S Benedek 1997a: 125–126

¹⁷⁹ Penckóferné Punykó 1993

¹⁸⁰ Móricz 1993

¹⁸¹ Móricz 1993: 208–216

Ugyancsak Móricz Kálmántól tudjuk, hogy Nagydobronyban, sok más kárpátaljai magyar faluhoz hasonlóan, ahol éltek reformátusok, jellemző volt az *énekdiktálás*. A virrasztások és temetések alkalmával mindig volt egy énekkezdő, aki elmondta az énekek sorait, a tömeg pedig utánaénekelte.¹⁸²

A nagydobronyai diktálási szokásáról és vallásos életéről Molnár Ambrus közölt számottevő tanulmányokat,¹⁸³ melyek jelentős szakirodalmi források a jelen dolgozat megírásához. *Egy református „énekdiktáló” Nagydobronyban* című tanulmányában megjegyzi, hogy a településen „*orgonakíséret nélkül, úgynevezett kiegyenlített ritmusban, hosszan elnyújtva és az éneksorok végét hanglejtéssel cifrázva énekelnek*”.¹⁸⁴ Molnár Csilla írói álnév alatt megjelent *Énekdiktálás a kárpátaljai Nagydobronyban* című tanulmányában Molnár Ambrus az énekdiktálás eredetét egészen a reformációig vezette vissza, s a szokás kialakulásának okát az énekeskönyvek kevés számában látta.¹⁸⁵

1996-ban látott napvilágot a „*Szem látta, szív bánta...*” című gyűjteményes kötet, mely tizenegy történeti és öt gazdasági, illetve településtörténeti írást tartalmaz. A népi élettér ismertetése mellett bemutatja a házassági és keresztelési, valamint a halottas szokásokat.¹⁸⁶

A temetkezésről és annak szokásáról György Horváth László és Lajos Mihály Salánkról, Feketepatakról és Verbőcről készített monográfiájában is olvashatunk. Az 1998-ban megjelent kiadványban a szerzők a temetkezés kapcsán az énekdiktálásról, mint az istentiszteletek és temetések velejárójáról szólnak. Majd külön fejezetben értékelik a szokáskört, emellett kéziratos halottaskönyvből származó temetési ének részletét is közlik.¹⁸⁷ A szerzők helyesen állapítják meg, miszerint az énekdiktálás szokáskörét vidékünkön nem öleli fel teljes körű tudományos kutatómunka.

Salánkon végzett kutatást Kovács Katalin, aki a halálhoz kötődő szokásokat és hiedelmeket igyekezett mind teljesebben feltárni. Nézete szerint egy közösség morális értékrendjét jól tükrözi az a mód, ahogyan halottaival bánik, és ahogyan a halál tényét kezeli. Vizsgálatait, görögkatolikus és roma adatközlőket is megszólítva, az egyén és a faluközösség szintjén végezte.¹⁸⁸

¹⁸² Móricz 1993

¹⁸³ Molnár A. 1999

¹⁸⁴ Molnár A. 1998: 119

¹⁸⁵ Molnár Cs. 1994: 41–51

¹⁸⁶ S. Benedek 1997b: 126

¹⁸⁷ György Horváth – Lajos 1998

¹⁸⁸ Kovács 2002

1999-ben jelent meg a humán tudományosság fórumaként a *Kárpátaljai Minerva III. kötete*, melyben Pilipkó Erzsébet salánki néprajzkutató az emberélet fordulóihoz kapcsolódó szokásokat vizsgálta a településen. Tanulmányában röviden kitér a temetkezési szokásokra, s ezen belül említi az énekdiktálást is.¹⁸⁹ Ugyancsak Pilipkó Erzsébet tollából született a salánki görögkatolikusok életét és szokásvilágát bemutató *Görögkatolikus egyházi élet a kárpátaljai Salánkon* című tanulmány¹⁹⁰ és az *Ütköző identitások* című kötet.¹⁹¹

Ugocsa megyéhez köthető Kész Margit néprajzkutató tevékenysége, aki főként a népi gyógyászat terén végzett gyűjtést.¹⁹² Ugyanakkor jelentős eredményeket ért el a népi vallásosság kutatása terén. A vidékünkön fellelhető és ma is gyűjthető archaikus imákra hívta fel a szakma figyelmét.¹⁹³

A kárpátaljai Borzsova település temetkezési szokásait és a halállal kapcsolatos hiedelmeket vizsgálta Sass Szilvia.¹⁹⁴ A palágykomoróci és a tiszaujhelyi temetkezéssel kapcsolatos kifejezéseket és szokásokat mutatja be munkájában Szkoropádszky Adrienn.¹⁹⁵

2013-ban Fertősalmáson végzett néprajzi kutatást Szilágyi Levente,¹⁹⁶ aki szintén rátalált az általam is bemutatott Botos Árpádra és különleges, egyedi kéziratgyűjteményére. Tanulmányában a kéziratok tartalmát elemzi. Interjúinak fő alanya Botos Árpád és felesége, Botos Magdolna. A szövegek és énekek folklorisztikai vizsgálatát ugyan nem részletezi, de jól megvilágítja a gyűjtemény különlegességét, valamint a szerző életrajzi adatait is közli. Bemutatja a település református lelkészének álláspontját, mely szembe megy a hagyományos énekdiktálás szokásával és a régi szövegek alkalmazásával.

A vizsgált településekhez köthető Szabó Csaba népzene-kutató munkássága is, aki Németh Istvánnal Kárpátalján végzett terepkutatást 1998. augusztus 30. és szeptember 6. között. Útjuk során a vokális népi többszólamúság témakörét gazdagítva gyűjtöttek tekintélyes mennyiségű dallamanyagot. Hangfelvételeket készítettek Visken, Rahón, Nagypaládon, Tiszapéterfalván, és az általam is kutatott Fertősalmáson, valamint Salánkon.¹⁹⁷ Gyűjtésük alkalmával találtak rá

¹⁸⁹ Pilipkó 1999

¹⁹⁰ Pilipkó 1992

¹⁹¹ Pilipkó 2007

¹⁹² Kész M. 2007

¹⁹³ Kész M. 2019a: 113-130; 2019b: 79-91

¹⁹⁴ Sass 2009

¹⁹⁵ Szkoropádszky 2018

¹⁹⁶ Szilágyi 2017

¹⁹⁷ Pávai: 2013: 278

az énekdiktálás egyik különleges formájára, amikor az előénekes nem előre mondja, hanem előre recitálja a szöveget.

A kárpátaljai gyűjtés eredményei a ZTI DAT203–211 jelzetű hanghordozóin találhatóak. Ezek közül három ének (*Búcsút vennem, el kell mennem, Mi mindnyájan csak elenyészünk, Itt a követ a nagy Jehovától*) lejegyezve megtalálható Sápy Szilvia *A halotti búcsúztató* című kötetében.¹⁹⁸

A kárpátaljai ukránok temetkezési szokásait és szertartásait vizsgálja tanulmányaiban Cserlenyák Ivanna, akinek kutatása a 19. század második felére és a 20. század első felére terjed ki.¹⁹⁹ A kárpátaljai ukránok hagyományos családi rituáléit vizsgálva külön kitér a temetkezési szokásokra, az azt megelőző és az azt követő szertartásokra, kiemelve a túlvilágról, a lélekről alkotott népi elképzeléseket.²⁰⁰

A kárpátaljai néprajzkutatásról írt összefoglaló munkát Mihajlo Tivadar ukrán néprajzkutató. Munkája hatalmas mennyiségű tényszerű anyagot tartalmaz, kitérve az ukránok hagyományos kultúrájára, a gazdaságra, a ruházatra, a családszerkezetekre, a szokásokra és az ünnepekre, számos fotóval dokumentálva a bemutatott anyagot.²⁰¹ *Etnológia* című munkájában kiemeli, hogy a hagyományos népi kultúra tanulmányozásához elengedhetetlen az írott anyagok, források ismerete. A feljegyzések minden a típusa – legyen szó kolostori feliratokról, expedíciók leírásáról vagy naplójegyzetekről, levelezésekről – az etnikai sztereotípiák kialakításában jelentős szerepet játszik.²⁰²

A kárpátaljai néprajzi szakirodalmat gazdagítja Hutterer Éva 2013-ban megjelent *Népi gyermekjátékok Kárpátaljáról* című kötete. A játék, mint a születéstől a halálig jelen lévő cselekvési, tevékenységi forma bemutatása mellett az egyén életében betöltött szerepére is rávilágít.²⁰³

A kárpátaljai néprajzkutatás egy-egy időszakát bemutató, vagy egy-egy tematikát felölelő kötetei mellett a legteljesebb leírást e témában Kész Barnabás adja. Munkájában részletesen foglalja össze a kárpátaljai néprajzkutatás kezdeteit, és sorolja a néprajzi kutatásba is bekapcsolódó szervezeteket, intézményeket bemutatva azok tevékenységét. Valamint hiteles

¹⁹⁸ Sápy 2015: 355–362

¹⁹⁹ Cserlenyák 2016: 197–221; 2018: 662–670

²⁰⁰ Cserlenyák 2020

²⁰¹ Mihajlo 2011

²⁰² Mihajlo 2004

²⁰³ Hutterer 2013

képet fest Ugocsa vidékének gazdasági életéről a paraszti életmód tárgyi világának bemutatása által.²⁰⁴

A temetkezési szokások leírása szempontjából igen jelentős P. Lator Ilona kutatása, aki a kárpátaljai Visk település halotti és temetkezési szokásait mutatja be.²⁰⁵ Kötetében külön fejezetben kitér a virrasztó énekekre, melyeket kéziratos füzetekből diktálás után énekeltek. Visk egyike Kárpátalja azon településeinek, ahol az énekdiktálás szokása sokáig fennmaradt. Kötete végén több kéziratos ének szövegét is mellékeli.

A népi kéziratok gyűjtése kapcsán Kárpátalján az utóbbi években történt némi előrelépés. Adatokat az általam készített tanulmányokban is találhatunk, melyek között a salánki szakrális kéziratok és azok szövegei, valamint a temetési énektárak foglalnak el jelentős helyet.²⁰⁶ A kutatással a különféle tematikájú kéziratos füzetek széleskörű gyűjtését kezdtem el a kárpátaljai paraszti népi írásbeliség megismertetése és feltárása céljából.²⁰⁷ Külön tanulmányban foglalkoztam az énekdiktálásnak a vallásosság megélésében betöltött szerepével, valamint a halotti, temetési szövegek vizsgálatával, osztályozva azokat típusuk, eredetük szerint.²⁰⁸ Az eddig feltáratlan ismeretanyag, a virrasztó és temetési énekek Ugocsában fennmaradt lenyomatai, az azokat tartalmazó kéziratok hozzájárultak a vallási közösség, valamint a füzetek szerzőinek mind teljesebb megismeréséhez.

Számos feladat áll még a kárpátaljai néprajzkutatók előtt. Léteznek olyan témakörök, köztük a népi írásbeliség kutatása, a népi kéziratok gyűjtése, mely még gyerekcipőben jár, csekély adat áll rendelkezésre e téren. A feltáratlan területek száma pedig igencsak jelentős. A terepen végzett kutatásaim során Kárpátalja egy szeletét sikerült feltérképeznem, viszont Ugocsán kívüli településeken is találhatunk gyűjthető adatokat. A feltárt adatok az egyetemes magyar kultúrát és néprajzot gazdagítják, melyhez ezzel a munkámmal kívánok jómagam is némiképp hozzájárulni. Az Ugocsa területén végzett kutatás reményeim szerint Kárpátalja más vidékeire is kiterjeszthető, ugyanakkor másokat is kutatásra ösztönöz.

²⁰⁴ Kész B. 2018

²⁰⁵ P. Lator 2005

²⁰⁶ Gál A. 2011: 58–59, 2013: 154–172, 2014a: 31–32, 2017: 882–908; 2020b: 5–10

²⁰⁷ Gál 2014b: 112–124; 2016: 29–40; 2020a: 137–142

²⁰⁸ Gál: 2021b: 126–130

IV. A temetés főbb szegmenseinek bemutatása

IV.1. Az emberi élet utolsó fordulója

Az emberi élet fordulóinak legkiemelkedőbb eseményei a születés, a kereszttelkezés, a házasság.²⁰⁹ Biológiai értelemben vett életszakaszokra épül, s bizonyos időhatárokat feltételez, amikor egyik szakaszból, fázisból egy másikba érkezik az egyén.²¹⁰ A sort – normális esetben – a halálhoz, temetéshez fűződő szokások zárják le, s az emberi élet kiemelkedő ünnepei, fordulói közül a halál, a temetés, rendelkezik talán a leggazdagabb anyaggal. Mindegyik köré számos szokás és hiedelem fűződik, s mindegyik bizonyos értelemben egy közösségi alkalmat is teremt. Egyfajta átmenetek, állomások ezek,²¹¹ melyek abban vannak az egyén segítségére, hogy egyik életszakaszból a másikba megfelelőképpen tudjon átlépni. Ahhoz, hogy ezeket a határokat átléphesse, el kell végeznie vagy el kell szenvednie bizonyos rítusokat. Mert a változás nem mindig zökkenőmentes, az új környezetbe való bekerülés vagy átkerülés krízist idézhet elő.²¹² Átmenetek lévén viszont rendszert képeznek, ezért annak minden mozzanata meghatározott teendők szerint zajlik, s meghatározott jelentéssel bír.

Bátran kijelenthetjük, hogy a halál is az átmenetek egyike egy más vagy másik világba, mely az élő ember számára létezőnek hitt, ám ismeretlen, kifürkészhetetlen. Az ősök iránt való tisztelet, akárcsak a saját múltunk iránti tisztelet, a jelenkori közösség identitástudatának meghatározója.²¹³ Természetes, hogy a nemzedékek során megtanult és átvett ismereteket, értékeket a közösség minden tagja magáénak vallja.

A halálkép normatív, tehát meghatározza a társadalom tagjainak viselkedését.²¹⁴ A halál és a temetés körüli teendők pedig, melyek betöltik a két-három napot a haldoklás kezdetétől a halotti torig, mind az elválást, a búcsút, az elfogadást, a belenyugvást szolgálják. Ennél az állomásnál a rítusok, a cselekvéssorok főként a közösség számára jelentősek, hiszen az egyén – jelen esetben a halott – csak passzív elszenvedő alanya a cselekvéseknek.

²⁰⁹ Fejős 2019: 7

²¹⁰ Kunt 2005 <https://mek.oszk.hu/04800/04830/html/> (Letöltés dátuma: 2021. 06. 27.)

²¹¹ Keszeg 1991: 259

²¹² Fejős 2019: 6

²¹³ Kunt 1987: 36

²¹⁴ Pilipkó 1999: 333–334

IV.1.1. Felkészülés a halálra

A halál az élet természetes velejárója. Ahogyan a természet, úgy az emberi élet is ciklikusan változik. Fejős Zoltán Arnold van Gennep nyomán a következőket írja erről: *„Az ember a természet részeként, szükségszerűen alá van vetve a természet általános változástörvényeinek. Az ember nem független a világegyetemtől, így annak törvényeitől sem függetleníthető. (...) A világegyetem törvényei érvényesülnek az életkor változásaiban is.”*²¹⁵

A halottat és a halált valamiféle rend és felsőbbrendűség veszi körül. Az emberi élet végességének tudata folyamatosan ott lebeg a gondolatok között.²¹⁶ Minden ember másként tekint a halálra. Másként szemléli a fiatal, aki úgy hiszi, hogy „előtte még az élet”. Ennek megfelelően a fiatalok halálát a közösség is természetellenesnek tekinti. Ugyanakkor másként tekint rá a középkorú vagy az idősebb ember. Az időskori halál az elfogadott, a normatív, és az idősek felkészítik önmagukat rá. A kulcsszó a készülődésben rejlik

Egészen közhelyesen fogalmazva, a halál hasonló az álmhoz, az örökké tartó álomhoz, mely során a lélek végleg elhagyja a testet.

*Isten hozzád nemes lélek,
Szívünkbe zárjuk emléked
Csendes álmod legyen oda lent
Lelked pedig örvendjen ott fent.*²¹⁷

Egy temetési népi ének néhány sorát idéztem, melyben a szöveg úgy közvetíti az elhunyt testét, mint az örökké tartó álomba süppedt anyagot. Számos hasonlót lehetne sorolni még ehhez.

A világunk több jelentést hordoz a pusztá létezésnél. Ahogyan Eliade megfogalmazza, világunknak célja van, akárcsak benne az emberi életnek és léleknek. Mind része az isteni teremtésnek. Nem tekinthető állandónak. Átmenetek keresztezik, melyek által egyik létezésből a másikba, vagy az élethől a halálba jut az egyén. Mindez pedig a természet rendszeréhez kapcsolódik. Egyúttal pedig beleilleszkedik a tervezett világunk bonyolultan összekapcsolódó kereteibe.²¹⁸

²¹⁵ Fejős 2019: 8

²¹⁶ Kunt 2005 <https://mek.oszk.hu/04800/04830/html/> (Letöltés dátuma: 2021. 06. 27.)

²¹⁷ Részlet Botos Árpád temetési kéziratából.

²¹⁸ Eliade 2009: 149–157

Ilyen átmenet a halál is, s ennek okán a hívő parasztember nem fél a haláltól. Nem tragédiának vagy tragédiák sorozatának fogja fel, nem az élet befejezésének tekinti, mellyel minden elmúlik és örökre megszakad, csupán a földi élet lezárásaként titulálja. A felfogás szerint csak a test hal meg, a lélek nem. A lélek kiszáll az emberi testből, eltávozik. Ez a halál.²¹⁹

Ahogy nővekszik az évek száma, úgy fogy az ember testi ereje. S mindez annak a jele, hogy „közeleg az utolsó óra”, s ők következnek. Ez a tudat határozza meg a halál előtti idő minőségét, cselekvéseik irányultságát és tartalmát. A falusi közösségek tagjai pedig méltósággal fogadták el a halál tényét.²²⁰

Amikor az idős ember a halálról beszél, tulajdonképpen saját halálára gondol, melynek „*olyan tisztességgel akarnak megfelelni, mint életükben a munkának s gyermekeik felnevelésének.*”²²¹ A megfelelés alatt bizonyos cselekvéseket, cselekvéssorokat kell értenünk. A halált megelőző és az azt követő cselekmények mindegyikének hagyományos rendje alakult ki, melyek a már korábbi, halottal kapcsolatos hiedelmeken alapulnak.²²²

A temetésre való felkészülés nem csak a család gondja és nem csupán akkor kezdődik, ha egy adott illető meghal a családban. Annál jóval korábban. Aki már *megette kenyere javát* – mondják ezt az ötven év fölötti emberre –, az elkezdti utasítgatni utódait, fiait, lányait, hogy mit tegyenek halála esetén. Például elárulja egyes féltve őrzött dolog helyét, mennyiségét, és rendelkezik azok felől. Az utasításokon túl elkészíti a halotti ruhát, vagyis azt az öltözetet, amibe a halálát követően öltöztetik majd. Ez általában egy ünnepi viselet úgy a nők, mint a férfiak esetében. Ugyancsak a halálra való készülést jelzi a haragosokkal való kibékülés vagy az Istenben keresett megnyugvás. Ez utóbbi a buzgóbb és rendszeresebb imádkozásban nyilvánul meg.

Ugyanúgy az előkészületeket jelzi az a tény is, hogy újabb gyakorlat szerint egyre többen – házastársuk elvesztését követően – egyúttal saját sírjukat is elkészítetik, vagyis „*dupla sírt*” csináltatnak, így biztosítva maguk számára helyet. Gyakran még életükben rendelkeznek sírhelyükről vagy a fejfa díszítéséről. Saját édesanyámtól – aki római katolikusként református férjet választott – nem egyszer hallottam azt az utasítást, hogy a református temetőbe temessék, a fejfára viszont egy kisebb keresztet is tétessünk majd.

²¹⁹ Oláh 2015: 157

²²⁰ Metcalf – Huntington 1991

²²¹ Kunt 1976: 266

²²² Róheim 1925

A temetés magas költségekkel jár. Gyakran maguk az elhunytak korábban szóban vagy írásban gondoskodtak a majdani temetésük anyagi fedezetéről.²²³ Természetes volt például, hogy a télen levágott disznó füstölt sonkája és szalonnája mindig „*ki kell, hogy tartson újig*²²⁴, mert sose lehet tudni”.²²⁵ A temetés egészének lebonyolításához – és eleve az emberi élet fordulóihoz kapcsolódó szokások végrehajtásához – szükséges javakat és tartalékokat *ceremoniális alapként* említi a szakirodalom.²²⁶ Ebbe beletartozott a pénzösszeg mellett a ruhanemű, különféle eszközök, tárgyak tartalékolása és időbeni beszerzése is.

IV.1.2. Előjelek

A néphagyományban számos előjel, népi jóslás, mágikus eljárás, megfigyelés jelzi a halál közeledtét. A parasztember figyelt minderre, látta és megértette a természet jelzéseit. Az intő jeleket nem hagyta figyelmen kívül. Az idesorolható adatokat a szakirodalom *haláljóslás* vagy *előjelek* címszóval illeti és csoportosítja.²²⁷

Ezek az előjelek nem feltétlenül a halált megelőző időben jelentkeztek. Egyes jelekre, jelenségekre már a születéskor vagy az emberi élet jeles alkalmain, fordulóin felfigyeltek és vigyáztak, netán óvakodtak bizonyos tevékenységektől. Ennek megfelelően alakították az egyes események rendjét, betartva számos előírást és tiltást. Kunt Ernő öt csoportba – 1. a halálra vonatkozó általános jóslatok, 2. általános tilalmak, 3. a halált közvetlenül megelőző jelek, 4. a halált kísérő jelek és 5. a halált követő jelek – sorolta az előjeleket.²²⁸

Már az egyén születésének egyes mozzanatai is egyfajta jelekként szolgáltak.²²⁹ Ugyanez jellemző a házasságkötés alkalmaira is, amikor szintén a környezet intéseiből halálra utaló jeleket figyeltek meg, elsősorban arra vonatkoztatva, hogy „...*ha a lakodalom napján halott van a faluban és az férfi, akkor a férj fog hamarabb meghalni, és fordítva*”.²³⁰

²²³ Bánkiné Molnár 2007: 456

²²⁴ *újig* = a legközelebbi disznóvágásig

²²⁵ Zán F., salánki adatközlő

²²⁶ Kunt 2005 <https://mek.oszk.hu/04800/04830/html/> (Letöltés dátuma: 2021. 07. 13.)

²²⁷ Kunt 1990

²²⁸ Kunt 2005 <https://mek.oszk.hu/04800/04830/html/#4> (Letöltés dátuma: 2021. 06. 27.)

²²⁹ Kunt 1990

²³⁰ László M., salánki adatközlő

A természeti jelenségek változásaiból, az állatok vagy az emberek viselkedéséből is tudtak a halálra következtetni. A bagoly huhogása, a kutya vonítása, korábbi halott álomban való megjelenése, netalán a koporsó kivitelekor az udvaron visszamaradt virágcsokor – mind egy újabb halottra, halálesetre utalt.²³¹ Egyes előjelek ősrégi pogány hiedelmek közé sorolhatók.²³²

A halált közvetlenül – néhány nappal vagy héttel – megelőző jeleket is figyelték és komolyan vették. Gyűjtésem során a leggyakrabban a kutya vonítását említették. *„Ha a kutya sokat vonít, akkor halál közeleg”*.²³³ Ugyanígy a kuvik hangja is félelmet keltett. *„Ha a kuvik szól, halott lesz a faluban. Meg ha a bagoly vagy a kuvik az ablakba száll vagy a házra, akkor is halottat jelent”*.²³⁴ Fokozottan figyeltek az ilyen jelekre vagy jelek sorozatára abban az esetben, ha a házban nagybeteg volt.

Fertősalmáson a kuvikhoz kapcsolódóan a következőket mondták: *„Mamám ebbe soha nem hitt.”*²³⁵ *„De ebbe van igaz, mert apám amikor nagyon beteg vót, nem tudott menni se, csak ült kint a kapu alatt. Az meg (értsd: a kuvik) rászállt a kapura. Az unokám meg hessegetni kezdte. Apám meg mondta, hogy hagyd fiam, az értem jött, és utána nem sokkal meg is halt.”*²³⁶

A mélyen vallásos ember igyekszik racionális magyarázatot találni az ilyen esetekre. A fenti példánál maradva fertősalmási adatközlőm elmondta, hogy a közelben volt egy nagy fenyőfa, amelyik mindig tele volt kuvikkal. Így annak a kapun való megjelenése szokványos volt számára. Nem úgy egy beteg ember számára, aki hitt abban, hogy nem véletlen volt a kuvik feltűnése.

IV.2. A temetés előkészületei

IV.2.1. Teendők a halott körül

A halottat és a halált valamiféle rend és felsőbbrendűség veszi körül. Ezért találkozunk rengeteg előírással és tiltással, mivel ennek a rítusnak is megvan a maga szabályszerűsége.

²³¹ Adorjáni 2006: 18

²³² Nagy Ö. 1991: 181

²³³ Zán F., salánki adatközlő

²³⁴ László M., salánki adatközlő

²³⁵ Botos M., fertősalmási adatközlő

²³⁶ Botos Á., fertősalmási adatközlő

Salánkon a temetés körüli teendőket a legtöbb esetben a közeli családtagok végezték. Korábban ez alól csupán a *halottmosó asszony*²³⁷ volt a kivétel, aki a szegényebb réteg szülötteként némi adományért cserébe végezte feladatát.²³⁸ Utóbb ez a szerep is a családra hárult.

A halál beálltakor a „...*legelső teendő volt megmosni és felöltöztetni a halottat, míg az meg nem mered. Ezt általában egy közelebbi hozzátartozó végezte*”.²³⁹

Ha férfi halt meg, egy közeli férfi családtag mosdatta, ha nő halt meg, akkor egy asszony végezte ezt a feladatot. Fancsikán máig is emlékeznek a halottmosó asszonyra. De voltak, akik még életükben megszabták, hogy őket nem mosdathatja senki más haláluk után, csak a családtagok. *”Édesanyának négy lánya vót, s már akkor monta, hogy éngem senki ne mosdasson, csak ti!”*²⁴⁰ A halottmosó vizet aztán olyan félreeső helyre öntötték, hogy abba senki bele ne léphessen. Általános hit szerint sárgaságot vagy egyéb betegséget kap az, aki belelép.²⁴¹

Az említett településeken tevékenykedő halottmosó asszony nem egyedi jelenség. A szakirodalom is említi ezeket az idősebb szegényparaszt asszonyokat, akik számára a halottmosásért kapott térítés mellékes jövedelemnek számított. Főként jómódú családok tehették meg, hogy halottmosó asszonyt hívtak, de azok is ehhez folyamodtak, akik féltek, irtóztak a halotttól. Számos helyen a bába egyszemélyben a halottmosó asszony is, akinek díjazásként egykor néhány forintot juttattak, és részesedhetett a halott ruhájából, ágyneműjéből is.²⁴² Maga a halottmosás (halottmosó asszony vagy családtagok, ismerősök általi) gyakorlata viszont az egész nyelvterületen, sőt a szomszéd népeknél is ismert volt.²⁴³

A halottra a legszebb ruháját adták rá, ünneplőbe öltöztették, mely öltözetet az adott illető már életében kijelölte. Az időskorúaknál ugyanis a mai napig bevett szokás, hogy egy szép ruhát félretesznek, s azt csak haláluk esetén adhatják rá a hozzátartozók.

²³⁷ Nagykomjátón végzett kutatásom alkalmával jómagam is beszélgettem egy halottmosó asszonnal. Adatközlőm elmondása szerint őt hívták minden halotthoz, s ő végezte el ezt a feladatot. Az ő munkája volt a koporsóba teendő kendők és terítők varrása is.

²³⁸ Pilipkó 1999

²³⁹ László M. salánki adatközlő

²⁴⁰ Gajdos R. fancsikai adatközlő

²⁴¹ Kunt 2005 <https://mek.oszk.hu/04800/04830/html/> (Letöltés dátuma: 2021. 06. 27.)

²⁴² Morvay 1979: 449, Dienes 1982: 167

²⁴³ Kunt 1991: 505

Fertősalmási adatközlőm elmondása szerint fontos volt mielőbb valami egyenesre lefektetni a halottat. „*Ki kellett venni a párnát a feje alól, aztán amikor jött a család, megmosdattuk. Oszt akkor mondták, hogy azt a vizet, amivel mostuk, oda kell önteni, ahun nem járunk.*”²⁴⁴ Az okát nem tudták megmagyarázni csupán azzal, hogy „*mindég ezt hallottam a nagymamámtól, hogy ne oda öntcsék, ahun járnak, hogy ne lépjenek bele.*”²⁴⁵ „*A halottmosó vizet mindig a végébe öntötték, az álkendőt meg a koporsóba tették a feje alá.*”²⁴⁶

A halott öltöztetésének feladatát ma a családtagok egyre nehezebben vállalják. A jelenlegi kötelező orvosi jelentések miatti szükséges vizsgálatok okán, melyeket a kórházban végeznek, a halottat az egészségügyi intézmény erre kijelölt munkatársa öltözteti.

A halott mosdatása és öltöztetése után az állát egy, leggyakrabban fehér színű, kendővel felkötötték. Ezt a darab ruhát *álkötőnek* nevezik. Salánkon nagyon vigyáztak, hogy az álkötőt használat után elégessék, vagy a halottmosó vízhez hasonlóan jól elrejtsek. Fertősalmáson közvetlenül a koporsó lezárása előtt vették le az álkötőt a halotról. „*Mi a családba le szoktuk venni, oszt csak oda beletesszük a párna alá.*”²⁴⁷ „*Anyámnak is, meg apámnak is nájlonzacskóba tettem és be a párna alá a koporsóba.*”²⁴⁸ Néhol az álkötőt csak kikötötték és úgy a halott nyakán hagyták. Lényeg, hogy ne kerüljön ki a koporsóból, nehogy valaki rontásra használja.

Az öltöztetést követően a legtöbb helyen a halottat „*...egy szalmazsákra fektették, s azon virrasztották. A koporsóba csak a temetés napján, félsírkor tették.*”²⁴⁹ Az ötvenes évekig Salánkon egy asztalra helyezett szalmazsákból készítették el a ravatalt. A koporsó elkészültéig ide fektették a halottat. Ma az ágyra teszik, amíg a koporsó el nem készül. Fancsikán egyenes felületre, asztalra vagy két összerakott székre tették. Ezt még néha megemelték, ha alacsony volt, hogy a halottat jobban láthassák a virrasztásra érkezők. Koporsóba itt is gyakran csak a virrasztás után került. A koporsós ravatalozás a 20. századra vált általánossá. A jelenség a temetkezési vállalkozók megjelenésével függ össze.²⁵⁰

²⁴⁴ Botos M., fertősalmási adatközlő

²⁴⁵ Botos M., fertősalmási adatközlő

²⁴⁶ Varga A., fancsikai adatközlő

²⁴⁷ Botos Á., fertősalmási adatközlő

²⁴⁸ Botos M., fertősalmási adatközlő

²⁴⁹ Zán F., salánki adatközlő

²⁵⁰ Csiszár A. 2007: 38–39

A koporsókat egykor a kolhozban²⁵¹ készítették. A halálesetet követően méret szerint rendelték meg. A készítése – festés és szárítás – időigényes volt. Emiatt történhetett, hogy a halottat gyakran koporsó nélkül, kiterítve virrasztották.

Salánk szomszédságában lévő településen, Nagykomjáton például a temetőben tartottak egy deszkát, s ha valaki meghalt, arra fektették le. Ezt nem volt szabad az ágyra tenni, ezért a ház vagy a szoba közepére helyezték, és csupán egy lepedővel takarták le, úgy tették rá a halottat.

Salánkon a koporsófeliratokat egyetlen ember készített, aki rajzolt betűket vágott ki habszivacsból s azokat ragasztották a koporsóra. Más technika és megoldás akkoriban szinte elképzelhetetlen volt a lakosok számára.

A halottat az *elsőházba*, a *tisztaszobába*, vagyis a ház legszebb helyiségébe *terítették ki*, melynek ablakai az utcára néznek. A halottat lábbal a kijárat felé helyezték el, háttal az ablaknak. Salánkon és Fertősalmáson ma az egyház szolgáltatója a *talpfákat* is, melyekre a koporsót tették. A koporsó a szoba közepére került, általában a mestergerenda alá, hogy a hozzátartozók körbe tudják állni. A virrasztáskor ugyanis a családtagoknak közvetlenül a halott mellett kell állniuk, viszont a gyászoló családtagok és a koporsó között annyi helyet kell hagyni, hogy a virrasztásra érkezők odamehessenek a családtagokhoz részvétet kívánni, esetleg megtekinteni a halottat.

Az idősebb generáció ma is igen nagy gondot fordít arra, hogy legyen a házban egy olyan szép és tiszta helyiség, ahonnan majd őket lehet temetni, hiszen ilyen esetben azok a személyek is belépnek a házba, akik nem járatosak.

Temetéskor a tisztaszobát, a halottas szobát átrendezték. A takarítást, rendrakást a halál beálltakor megkezdték, sőt, ha hosszas haldokló volt a családban, már akkor elkezdtek készülni a temetésre. A tükroket vagy a szekrényeket letakarták fehér vászonnal, ha fűtött volt a helyiség, a tüzet eloltották. Amíg a halott a házban van, az ablakokat sem nyitják ki, és gondosan ügyelnek, hogy az ajtó se maradjon sokáig nyitva. A tükör letakarása vagy az ablakok, ajtók zárva tartására magyarázattal nem tudtak szolgálni adatközlőim. A teendők többsége nem keresztyén eredetű gyakorlat,²⁵² viszont a mai napig nagy gondot fordítanak rá.

²⁵¹ A mezőgazdaság termelőszövetkezeti formája

²⁵² Nagy Ö. 1991 – írása szerint nem keresztyén eredetű a tükör letakarása, az óra megállítása, a szoba átrendezése, sőt, még a halott földre vagy deszkára fektetése sem.

Szokás volt még egy kis tányéron ecetet helyezni a koporsó mellé, mondván, ez elszívja a szagokat. Némely háznál, főként nyári időszakban egy lavór hideg ecetes vizet tettek a ravatal alá, remélve, hogy némiképp hűti a testet, illetve eltompítja a szagokat. *„Ha a halott nagyon fúvódott, mer ojan beteg vót, akkor sarlót tettek a hasára, vagy sót tettek a koporsóba a test mellé”*.²⁵³

A víz ravatal alá tételét azzal próbálták és próbálják magyarázni, hogy hűti a halottat. Pedig itt egyes utalások szerint mágikus cselekményről van szó. A testet megrontó gonosz lélek elleni védekezés eszköze a víz, mivel ennek a léleknek az a tulajdonsága, hogy nem tűri a vizet, nem szeret a víz felett járni.²⁵⁴

A koporsóba egykor varratott, ma megvásárolt fehér szemfedő kerül, valamint kispárna a halott feje alá. Emellett gyakran került a halott mellé egy Biblia vagy esetleg valamely személyes tárgy. Férfiak esetében a kalapot vagy a görbebotot tették a koporsóba. A halott lába alá hímzett kendőt tettek, hogy a másvilágon tudjon bele törülni. Teljesen pogány elemekre visszavezethető a szokás, miszerint a koporsóba helyezik a halott kedvenc tárgyait.²⁵⁵

Ha valaki – a közösség megítélése szerint – nagyon jó volt életében, akkor a csizmáját is a koporsóba tették, vagy a lábára húzták, s mint mondták *„ő csizmával megy a mennyországba”*.

IV.2.2. Harangozás

A harangszó jel, a hírközlés alapvető és elterjedt formája. Az emberi élet fordulóinak egyes jeles eseményét a harangszó segítségével adták hírül. Halálesetkor a halott elbúcsúztatásában is nagy szerep jut a harangszónak. Ezzel a közösség tudomására jut, tehát szélesebb körben is hivatalossá válik.

A halálesetről az elsők között az egyházi vezetőt, tisztségviselőket, a pénztárost értesítették, majd pedig a harangozót, hogy az kötelességének eleget téve kondítsa meg a harangokat a halott tiszteletére. A feladatot általában a család egy férfitagja vagy hozzátartozója végezte.²⁵⁶ Ezt a személyt egyes helyeken *funerátornak* nevezték.²⁵⁷

²⁵³ Pihor E., fancsikai adatközlő

²⁵⁴ Csiszár Á. 1967: 182–183

²⁵⁵ Nagy Ö. 1991: 182; Kunt 1991: 506

²⁵⁶ Felhősné Csiszár 1986

²⁵⁷ Novák 2005: 31

A harang szava a település minden lakójának vitte a gyászos hírt.²⁵⁸ A katolikusoknál a halál beálltakor meghúzták a harangot. A protestáns felekezetűeknél meghatározott rendje volt a harangozásnak. Ha a halál délután történt, akkor már aznap este megszólaltak a harangok. Ha késő éjszaka történt a halál, akkor csak másnap reggel értesült a falu a szomorú hírről. Ez a mai napig így szokás a kutatott településeken.

A harangozásnak speciális jelrendszere van, mely vidékenként, felekezetenként változik, s melyből a falusi ember meg tudta állapítani, hogy templomba hívogat-e, vagy temetésre.²⁵⁹ Másként szólt a harang az istentisztelet vagy mise kezdetén, és a temetésre hívogatva.²⁶⁰ Sőt, tovább menve, másként harangoztak a halott nőknek és gyermekeknek, valamint másként a férfiaknak.²⁶¹ Faggyas Lajos *Kelemér* című néprajzi leírásában megjegyzi, hogy férfiaknak kis haranggal harangoztak háromszor, a nőknek és a gyermekeknek ugyanazzal a kisharaggal kétszer.²⁶² Móricz Kálmán *Nagydobrony* című monográfiájában hasonlóan ír, megemlíti ráadásul, hogy presbiter halála esetén fekete zászlót is tűztek a toronyba.²⁶³

A harangozó úgynevezett *verset* húzott, kicsi és nagy haranggal váltakozva. A vers a megállás nélkül húzott harangszó elnevezése.

Fertősalmáson a halott férfiaknak négy verset, a nőknek hármat húztak pár perces szünetekkel. A településen régen tizenkét verset húztak. „*Onnét tuggyuk, hogy ki halt meg. Még Romániában is ha harangoznak, figyejjük, hogy nőnek vagy férfinak szól a harang, mert ugye áthallik a határon, nem messze van az.*”²⁶⁴ Gyerek esetében nem tettek különbséget Fertősalmáson. Fancsikán csak egyszer kondul meg a harang, s jelenleg nincs különbség a férfi vagy nő fölött húzott harangszó között. „*De régen másképp vót. Férfiaknak húztak két egyest, aztán egy kettést, a kicsiknek külön húztak. Ez minden faluban másképp vót.*”²⁶⁵

Salánkon a nőknek két egyest harangoztak (kétszer a nagyharanggal), a harmadikat pedig összehúzták. A férfiaknak eggyel többet, tehát három egyest

²⁵⁸ Hoppál 1970: 55–56

²⁵⁹ Paládi – Hoppál – Kósa 1979: 468

²⁶⁰ A harangok *félreverése* is egyfajta jel, mely a veszélyre figyelmeztet. Árvíz, tűzvész esetén vagy nagy vihar közeledtével *félreverik a harangokat*.

²⁶¹ Csapó 1977: 65

²⁶² Faggyas 1986: 260

²⁶³ Móricz 1993: 210

²⁶⁴ Botos Á., fertősalmási adatközlő

²⁶⁵ Botos Á., fertősalmási adatközlő

húztak, s a negyediket összehúzták.²⁶⁶ Tehát kis szüneteket közbeiktatva elsőként a nagyharanggal, az utolsó verset pedig a kisharanggal összehúzza harangoztak.

Egy halott esetében általában két napig harangoztak. Amint a harangozó értesült a halálesetről, az azt követő reggel, délben vagy este meghúzza a harangot. Ha a halottat másnap temették, akkor még másnap reggel és délben, valamint temetésre hívogatva szólalt meg a harang. Ha harmadnap temették csak el a halottat, akkor a harang másnap is háromszor kondult meg a halott tiszteletére.

Salánkon a mai napig él az a szokás, hogy ha a település egykori lakosa, aki már külföldön vagy netán a szomszéd faluban élt és meghal, az ő tiszteletére is legalább egyszer megszólal a harang.

Hozzá kell tennünk, hogy a 90-es évekig sok helyen kézzel harangoztak. *„Annak idején még én is harangoztam, mert apám harangozó vót, és vót ojan, hogy én mentem hejette. De nagyon nehéz vót.”*²⁶⁷

A harangszó nem csak a halálesetről értesíti a közösséget. Harangozás jelzi a temetésre való gyülekezés kezdetét, és annak szava jelzi a temetési szertartás végét. Majd pedig a harangszó kíséri a halottat utolsó útjára a temetőig.

IV.2.3. Hívogatás

A halál hírvil adásának része volt – az egyházi személyek értesítését követően – a temetésre (és ezzel együtt a virrasztóba) való hívogatás. Itt a református közösségekben a család, a szomszédság, a közeli ismerősök segítettek a temetés megszervezésében. A halottas háznál összegyűlt elsőként a közeli rokonság, és a családtagokkal együtt listát készítettek, *összeírták*, hogy kiket kell meghívni a temetésre. Akárcsak egy lakodalomba. A lista elkészítését sohasem bízták szomszédra vagy távoli rokonra, félve attól, nehogy valaki kimaradjon. Ha valakit mégis kifelejtettek, akár egész életre szóló sértődés alakulhatott ki a családok között.

A hívogató személye is meghatározó volt. Salánkon olyan embert bíztak meg e feladattal, aki közel állt a családhoz, idősebb volt és tekintéllyel bírt, nemcsak családja körében, hanem az egész településen. Egyfajta szószóló volt. Ő volt az, aki végigjárta a falut és értesített minden listán lévő személyt a

²⁶⁶ Pilipkó 1999: 35

²⁶⁷ Turda P., mátyfalvai adatközlő

halálesetről, valamint hívogatót a virrasztóba és a temetésre. Fertősalmáson általában a szomszédot bízták meg a feladattal. Fancsikán és Mátyfalván viszont nem hívogattak. Ott a család és a rokonság tagjai átadták egymásnak a halálhírt.

A hívogató hírt adott a meghívottaknak az esetről. Szövegük nem formalizált, általában a következőket mondták el: „*Sajnálattal tudatjuk, hogy XY meghalt (mikor). A család elvár titeket a temetésre*”.²⁶⁸ Majd hozzátette a virrasztó és a temetés időpontját. A hívogató alkalmával szólították meg a sírvájásra kijelölt férfiakat: „*Elvárnak sírt is vájni*”.

A hívogató mára elmaradt. A család, a barátok, közeli és távoli rokonok önszántukból mennek el a temetésre, hogy elbúcsúzzanak a halottól. Fertősalmáson Botos Árpád kézirataiban és feljegyzései között megtalálható adat alapján (Kép 1.) a virrasztóra, ezzel együtt a temetésre való hívogató 1993-ban ért véget.

Akit meghívtak, annak illett megjelenni a virrasztóban és a temetésen is. A megjelenést szinte kötelezőnek érezték, hiszen ezzel tudták kifejezni az elhunyt iránti tiszteletüket, valamint a család iránti együttérzést. Sokan a részvét mellett tanácsokkal igyekeztek segíteni a gyászoló családnak, némi támogatással, biztató szavakkal.

A hívogatóval rövid időn belül a közösség egészének tudtára adták az elhunyt kilétét. Egy-egy haláleset, akárcsak az emberi élet egyéb fordulói a hétköznapiak egyhangúságából való kilépés, mely nemcsak egy családot, hanem az egész közösséget, az egész települést megmozgatta.²⁶⁹

²⁶⁸ Zsoldos E., salánki adatközlő

²⁶⁹ Bánkiné Molnár 2007: 455

3. Hilep Eszter

ön: 271. Várta: Almas

kántoroskórolást kezdtem:
1993-2016 Almas

Hívatottaink 1993-ban

1. Bakó János = Főpár	I.	1-2 = 81
2. Engi Juci	I.	11-12 = 77
3. Samók Rozsi, Sandorina	I.	16-17 = 98 év
4. Bakos Elek ifj.	II.	14-16 = 32 év
5. Tóth Piroska Érsike	másik	16-17 = 77 év
6. Oláh Ferencné	június	19-21 = 80 év
7. Isoldi Erzsébet	május	3-5 = 82 év
8. Kántor József ifj.	május	30-1 = 52 év
9. Papp György, Terka	jún	4-5 = 88 év
10. Buro János	aug.	11-12 = 78
11. Szabó Irén	sep.	10-12 = 83 év
12. Lőrinc Boldi	sep.	15-16 = 59 év
13. Kézdi József id.	okt.	18-19 = 79
14. Szöllősi Elek	nov.	15-17 = 64
15. Biki Sándor	nov.	23-24 = 85
16. Szabó Irén	nov.	28-30 = 58

↑
Itt a hívogatás a vitázásra elmaradt

17. Zoltán Kálmán Planka	dec.	23-24 = 85
18. Papp Zoltán	dec.	25-26 = 85

11. március 11
Köv. 0963529872
MS. 0669602853
Párta Elemer

Kép1. Botos Árpád kézírata, melyben jelzi, hogy 1993-ban Szabó Irén temetésénél maradt abba a hívogatás. (Fotó: Gál Adél)

A családhoz közel álló barátok, szomszédok, rokonok a mindennapi munkát félretéve igazították napjukat a virrasztáshoz és a temetéshez, illetve a háznál való segédkezéshez, tudva azt, hogy a temetéses háznál az egykori szokás szerint a család tagjai nem főznek, és semmilyen házimunkát nem végezhetnek. A virrasztás előtt a közeli felkeresték a családot, felajánlva segítségüket, hozzájárulásukat a temetéshez. A hozzájárulás anyagiakban is megmutatkozott. A szomszédok megrakott kosarakkal érkeztek, lisztet, tojást, rizst, szalonnát, paradicsomlevet, tojást stb. vittek. Mindezek a virrasztásra és a torra készült ételek alapanyagai voltak. Az utóbbi években többnyire pénzt adnak a gyászoló családnak, hogy pótolják az ilyenkor keletkező költségeket.

IV.3. A siratás

A *siratás* azon temetéshez fűződő, legrégebből fennmaradt szokások egyike, amely szinte mindenhol ismert volt. Dörnyei László a legősibb múltból fennmaradt szokásként említi.²⁷⁰ A halott siratása egyházi feladat is. Eredete a keresztyénség kialakulásáig vezethető vissza, amikor az egyházi vezetők jónak látták a halottat anyanyelvén is elsiratni, nemcsak latinul. A siratók valamilyen formában a legtöbb helyen napjainkig fennmaradtak.²⁷¹

A siratás a temetés egyik leglátványosabb szokáseleme. A közvetlen hozzátartozók kötelességének tekintik.²⁷² Célja az, hogy kifejezésre juttassa a veszteség okozta fájdalmat.²⁷³ Az énekeket a szokásköltészetben belül említi a szakirodalom, az emberi élet fordulóihoz köthető rítusénekeként.²⁷⁴

A szokásnak megvan a saját rendje.²⁷⁵ Tipikusan női feladat, mely során az arra hivatott asszonyok hangos sírással sorolták a halott erényeit, sokszor rímbe szedett énekkel jajgatás közepette siratták a halottat. Ez szükséges volt, társadalmi és pszichológiai szempontból nélkülözhetetlen.²⁷⁶ Úgy tartották, hogy azt a halottat, akit nem sirattak, azt nem is szerették.

A kiterített halott felett a *siratást* nappal végezték, amikor a halottat kellőképpen elkészítették, tehát megmosdatták, felöltöztették és kiterítették, a *virrasztást* pedig éjszaka.

A siratás egyfajta improvizált, rögtönzött szöveggel, siratóénekekkel történt.²⁷⁷ Voltak azonban bevett formulái, melyet sírás és jajgatás közepette mondtak el a halott mellett. Ilyen volt a megszólítás, az elhunyt keresése, erényeinek felsorolása.²⁷⁸ Siratni nem mindenki tudott.

Az általam kutatott ugocsai közösségekben nem találtam erre vonatkozó konkrét adatokat, szövegeket. A siratás e formáját nem gyakorolják. Jellemző viszont a spontán, öntudatlan, érzelemlifejező sírás, mely ösztönszerűen kerül felszínre. Nem siratóasszony által elmondott szöveg ez, csupán a hozzátartozók

²⁷⁰ Dörnyei 1993: 51

²⁷¹ Dömötör – Szendrei 1981: 448

²⁷² Kiss 1966: 156

²⁷³ Dimény 2002: 155

²⁷⁴ Dömötör 1988: 575–576

²⁷⁵ Schram 1972: 682–683

²⁷⁶ Kríza 1993: 24

²⁷⁷ Schram 1972: 682

²⁷⁸ Felhősné Csiszár 1986: 15

fájdalma hangosan kimondott szavakba, sírásba öntve. Jellemző motívumai: az utolsó találkozás élménye, a közelmúlt, a halál előtti közvetlen események emléke vagy az elhunyt jó cselekedetei, pozitívumai.

Egy-egy halott esetében ma is megjegyzik, hogy nagyon megsiratták, vagy csak alig. Különbséget kell tennünk ugyanis a *siratás* és a *sírás* között. Míg a siratást a temetés részének tekintették, addig a sírást, a túlzott sírást tiltották. Mint mondták, a hangos sírással megnehezítették a meghalást.²⁷⁹ Esetenként úgy tartották, hogy a halott nem tud addig nyugodni.²⁸⁰ A közeli családtagoktól szinte elvárt dolog, hogy a koporsó mellett állva akár a virrasztáson, akár a temetésen, hangosan is sirassák az elhunytat. Ám túlságosan sem szabad siratni, mert *visszasírják a halottat*.²⁸¹ A visszasírásnál olyan esetekről van szó, hogy a meghalt testbe éppen csak visszatér a lélek. Ám ez rövid ideig tart csupán. „*A visszatért élet nem tartós.*”²⁸²

Azáltal, hogy nem sirathatják túlzottan az elhunytat, a hozzátartozók fájdalmát bizonyos keretek közzé szorítja a közösség. Mintegy felügyeli a halott körüli teendőket, a viselkedést.

A siratást, a túlzott sírás visszafogását a temetési kéziratok énekszövegei nagy számban említik:

„*Ne zokogjatok hú kedvesek // Kik itt most gyászba öltöztetek // Fáradt volt már az agg vándor // Hadd nyugodjék síri ágyon...*”²⁸³

„*Kedveseim ne sírjatok // Tovább úgysem maradhatok...*”²⁸⁴

Egyes salánkiak máig emlékeznek olyan sirató szövegre, amely a halál körülményeit nem ismerők számára „*komolytalanul*” hangzik. A halottat sirató nem figyelve mondandójára, nem úgy fogalmazta meg gondolatait, ahogyan szerette volna, ellenőrizetlenül rakta egymás mellé a szavakat.²⁸⁵ Mondandója így nevetségessé vált, és még évek múlva is felidézik. A szakirodalom *siratóparódiákként* emlegeti ezeket.²⁸⁶ Károly S. László a siratótípusok funkció szerinti elkülönítésekor külön csoportban tárgyalja a paródiákat.²⁸⁷

²⁷⁹ Felhősné Csiszár 1986: 13–14

²⁸⁰ Körner 1970: 62

²⁸¹ Csiszár Á. 1967: 173

²⁸² Csiszár Á. 167: 173

²⁸³ Részlet Paládi Etelka kéziratából (11. ének)

²⁸⁴ Részlet Paládi Etelka kéziratából (13. ének)

²⁸⁵ Kunt, 2005 <https://mek.oszk.hu/04800/04830/html/#4> (Letöltés dátuma: 2021. 06. 30.)

²⁸⁶ Dömötör – Szendrei 1981: 448

²⁸⁷ Károly S. 1977; Károly S. 1988: 612

Jaj, öreg, öreg, mindened hideg, csak a tököd meleg".²⁸⁸ A szöveg magyarátát pedig a halál körülményei között kell keresnünk.

*„Ippen sütőtököt készítették a családba, s mire megsült a tök, meghalt az öreg.”*²⁸⁹

Egyesek a következőképp emlékeznek a szövegre: *„Elek, Elek, mindened hideg, csak a tököd meleg.*²⁹⁰

Megint mások ugyanezt a helyzetet a következőképp tolmácsolták:

*„Tököd a padon, te a ravatalon, ki dugja be, ahol csurog, csepeg.”*²⁹¹

A fenti példák párhuzamait megtalálhatjuk Ujváry Zoltán *A temetés paródiája* című kötetben is az ajaki parodisztikus szokások leírásában.²⁹²

IV.4. A virrasztás

IV.4.1. A virrasztás terei

Az ugcocsi falvak többségében háztól temetnek²⁹³, melynek része a halottas háznál való virrasztás. A virrasztó olyan közösségi tér, mely létrejött a halotthoz való viszony egyik kifejezője. A virrasztó egy olyan struktúrák alkotta rendszer egésze, mely nagyban meghatározza az egyén és a közösség viselkedését. A halálhoz kapcsolódó terek egyike, mely nem tartozott szorosan az egyházi szabályozáshoz, sőt paraliturgikus, vagyis a temetésnek az egyházi normák és szabályozások által el nem fogadott eleméhez tartozik.²⁹⁴

Salánkon a református és a görögkatolikus temetőben ugyan épült erre a célra szolgáló kápolna, a falusiak azonban nem veszik azt igénybe. A halottakat otthon, a saját udvarán és házában virrasztják, majd innen temetik is.

A halottat nem volt szokás egyedül hagyni, és ma sem az. Úgy tartják, mindig kell, hogy mellette legyen valaki. Maga a virrasztás a felravatalozott halott éjszakai őrzését jelenti. A hagyományos összejövetelek egyikének

²⁸⁸ Homoki Á. salánki adatközlő

²⁸⁹ Borsos R. salánki adatközlő

²⁹⁰ Borsos R. salánki adatközlő

²⁹¹ Egy tetőfedő bádogos halálakor hangzott el, aki megfulladt a sütőtök evése közben.

²⁹² Ujváry 1978: 106

²⁹³ A koronavírus-járvány, majd pedig a háborús helyzet okozta kényszerű változások hatással voltak a virrasztásokra és temetésekre is. Szerényebben, szűkebb körben, gyakran a közeli családtagok hiányával tartották és tartják az alkalmakat.

²⁹⁴ Somfalvi 2017: 51

számított,²⁹⁵ ahol a hozzátartozók – rokonok, szomszédok, ismerősök – általában egy éjszakát virrasztottak. A közösség tagjainak megjelenése által nyilvánvalóvá vált, hogy a virrasztás nem csupán a halott családjának kötelessége, „ügye”, hanem egy egész közösségé.

A virrasztó „hivatalos része” mindig egy előre meghatározott időpontban történt, hogy a családtagok, rokonok, barátok, vagy mindazok, akik tiszteletüket kívánták tenni a halott felé, elbúcsúzhassanak tőle. A virrasztásról egykor a hívogató értesítette az érintetteket, akik a hírt továbbadták a szomszédoknak, barátoknak. Ide mehettek azok is, akiket nem hívtak, aki úgy érezte, hogy tartozik ennyivel a családnak, az elhunytnak. A közösség összetartozásának egyik kifejeződését látjuk ebben. De megmutatkozott az is, hogy az elhunyt milyen fontos szerepet töltött be a közösségben, vagy mennyire értékelték őt életében.

A virrasztóba az esti munkák elvégzése után gyülekeztek, általában este hét órára. Télidőben korábban. Maga a virrasztó egykor több órán át tartott. Mátyfalván visszaemlékezések szerint általában éjfélig virrasztottak. Szőlősgyulán a 90-es években a virrasztó éjszakába nyúlóan, körülbelül hajnali 2 óráig tartott. 1998-tól, amikor nők kerültek a kántori és diktáló szerepbe, már csak éjfélig virrasztottak. Az évek folyamán pedig egyre csökkent ez az időtartam is. A virrasztás ideje mára lényegesen rövidebb lett,²⁹⁶ csupán egy-két óra hossza.

„Hat vagy hét órátú vót a vérrasztás, egészen tíz órákig is eltartott, meg éjfélig.”²⁹⁷

„Régen hosszú vót a vérrasztás, éccaka tíz óráig is virrasztottunk meg tovább. Ma meg lecsökkentették. Elénekelünk nyóc éneket és többet nem. Alig egy órát tart a vérrasztó.”²⁹⁸

A virrasztásnak, vagyis az éneklésnek nem lehet pontosan meghatározni az idejét, mivel a körülményektől is függ mindig, hogy meddig tart. A kedvezőtlen, esős, hideg időjárás esetén például igyekeznek mihamarabb befejezni.

A virrasztóba férfiak és nők is eljártak. Az asszonyok inkább a halott körül gyűltek össze, beszélgettek, énekeltek, vigasztalták a családtagokat, imádkoztak stb. A férfiak a ház egy másik helyiségében vagy az udvaron egy nagy asztal köré ülve halottas énekeket énekeltek.

²⁹⁵ Tátrai 1982b: 572

²⁹⁶ Virt 1989

²⁹⁷ Botos Á., fertősalmási diktáló

²⁹⁸ Botos Á., fertősalmási diktáló

Ezzel tulajdonképpen a *virrasztás tereit* neveztük meg. Ezek egyike a „*halottas szoba*”. A *tisztaszobában* a koporsó körül összegyűlt családtagok tartózkodnak, és az oda kis időre bemenő rokonok, szomszédok, ismerősök. A másik tér az *udvar* (ritkábban a ház nagyszobája), ahol az éneklő gyülekezet foglalt helyet.

A virrasztásra érkezők, többnyire az asszonyok bemenve a halottas szobába, rendszerint köszöntötték a legközelebbi családtagokat, akik a koporsó mellett álltak. Vigasztaló, kedves szavakkal igyekeztek enyhíteni a gyászolók fájdalmát. A közelebbi rokonok, barátok hosszabban bent maradtak a halottas szobában, hogy beszélgessenek kicsit a gyászolókkal. Közöttük mindig akadt és akad olyan személy, aki átvesz egy erőteljes traumafeloldó szerepet, és nyugtatni igyekszik a túlzottan síró vagy elkeseredő családtagokat. Ő az, aki biztat, hogy minden rendben lesz, aki mesél, hogy elterelje a gyászolók gondolatát a halotról és a fájdalomról, vagy felemlegeti az elhunyt jó cselekedeteit, jó tulajdonságait, erőnyeit.

A virrasztóban a gyermekek is részt vettek. Ha a legközelebbi családtagnak számítottak (unoka vagy gyermek), vagy valamely gyülekezeti taggal érkeztek, őket is bevitték a halottas szobába. Nem ritka esetben megmutatták nekik a halottat. A félős gyermekkel megfogatták a halott lábujját. A hiedelem szerint így nem fog félni a halottaktól. A gyermekek temetésen való részvétele, a gyermeki szocializáció eme formája a mai napig fennmaradt.

A másik térben – az udvaron – a férfiak sereglenek össze éneklés céljából. A szakirodalom virrasztóénekeknek, halotti vagy halottas énekeknek nevezi azokat a kántor vagy énekvezető által vagy vezetésében előadott énekeket, melyek a virrasztók alkalmán hangzanak el.²⁹⁹

Az énekeket kéziratokból énekelték. Tátrai Zsuzsanna is említi³⁰⁰ a „*halottaskönyvek*” meglétét, melyekben különböző énekek találhatóak a halottak számára kor, nem és állapot szerint. Emellett a kézirat olyan prózai szövegeket is tartalmaz, melyek egyértelműen bizonyítják a halott melletti történetmondást, mesélést. A szövegek alkalmazása egyrészt pihenésként szolgált az éneklés közötti szünetek kitöltésére, másrészt szórakoztató jelleggel bírt.

A vizsgált területen a virrasztóban egykor csak kéziratot füzetekből *diktáltak és énekeltek*. A gyakorlat a 80-as évek végén, a 90-es évek elején még sok helyen jellemző volt Kárpátalja magyarlakta településein.³⁰¹ Az

²⁹⁹ Tátrai – Szendrei 1982: 573

³⁰⁰ Tátrai 1982: 573

³⁰¹ Szacsvey 1991

énekeskönyvek hiányoztak. A rendszerváltás előtti időszakban a nyomtatott énekeskönyveket nehéz volt beszerezni, szinte lehetetlen volt az anyaországból áthozni a határon. Ám ha lettek volna, akkor sem vették volna igénybe. Így a kántor a kéziratból előre kiválogatta a halálesethez és a halotthoz igazodó énekeket. Egykor 18-20 éneket énekeltek végig, míg ma csupán 8-10 ének hangzik fel.

A szertartáson a kántor és a segédkántor diktált, és akár egy „ceremóniamester”, vezette a szertartást. Ők határozták meg a virrasztók menetét, az énekek sorrendjét. Hagyományosan a lelkész nem jelent meg a virrasztóban csak nagyon kevés kivétellel. Néhány ének után ígét olvasott (magyarázat nélkül), a virrasztó végén pedig imát mondott. A szertartást a kántor vagy a diktáló vezényelte.

A virrasztóban Fertősalmáson és Salánkon egykor csak a férfiak énekeltek, az asszonyok nem. Ma már az asszonyok is csatlakoznak az éneklőkhöz. *„A férfiak kevesen járnak a virrasztóba, mer nincsenek is itthon³⁰², és nincs, aki énekeljen, oszt az asszonyok segítenek be”.*³⁰³ Régen 50-60 ember is összegyűlt a virrasztásra. *„Volt, hogy nem volt elég 16 lóca se. Ma már elég 5-6 lóca is. Nagyon kevesen járnak.”*³⁰⁴ A férfiak távolmaradása a konzervatív hozzáállással, az új énekeskönyvben lévő énekektől s azok dallamától való idegenkedéssel is magyarázható. Nem szívesen vagy éppen nehezebben tanulták meg az új szövegeket, dallamokat. *„A fiatalok nem tuggyák annyira és gyengén énekelnek, ezér az asszonyok is besegítenek.”*³⁰⁵ Szőlősgyulán, Mátyfalván és Fancsikán mindenki bekapcsolódott az éneklésbe. Talán a kis létszámú közösség miatt, hiszen ahogy az adatközlők elmondták, nagyon kevesen jártak a virrasztókba.

A virrasztóból hazaindulva elkészöntek a gyászoló családtól, nyugodalmass jó éjszakát kívánva számukra. Ezt követően csak a legközelebbi családtagok maradtak a halott mellett, akik egykor reggelig is fent voltak, vagy egymást váltva virrasztottak. Napjainkban általános gyakorlat, hogy egy halvány lámpát

³⁰² A könnyebb boldogulás érdekében nagyon sok férfi, családapa külföldön keres munkát. Elsődlegesen a határ túloldalán, Magyarországon dolgoznak. A fiatalok a továbbtanulás okán tartózkodnak külföldön. (Híres-László 2021: 748–749)

³⁰³ Botos M., fertősalmási adatközlő

³⁰⁴ Botos Á., fertősalmási adatközlő

³⁰⁵ Botos M., fertősalmási adatközlő

kapcsolnak a halottas szobában, korábban gyertyát égettek a halott mellett. A világosság, a gyertya vagy a lámpa a tisztító és védőtűzet jelképezi.³⁰⁶

A virrasztás tereihez sorolható harmadikként a *konyha*. Ez az a helyiség, ahonnan az ételt felszolgálják, és ahol a segítőként összegyűlt szomszédok tartózkodnak. A temetési háznál nem főztek, és nem készítettek semmilyen ételt. Ezt a feladatot a szomszéd házaknál végezték. A temetési házhoz már csak a kész ételeket, italokat vitték, összegyűjtve azokat a konyhában. Itt tálaltak, készítették el a terítéket, s innen hordták azt fel az asztalra.

IV.4.2. A virrasztásra terített asztal

Minden virrasztás alkalmával *asztalt terítettek* a gyászos háznál, és megvendégelték a virrasztásra érkezett férfiakat és asszonyokat. Salánkon „amióta emlékszek, mindig volt kínálgatás meg asztal terítve a virrasztóban”.³⁰⁷ Fertősalmáson körülbelül tizenöt évvel ezelőtt maradt abba a virrasztókon való asztalterítés és kínálgatás, a jelenlegi lelkész szolgálatba lépésével teljesen megszűnt.

A megterített asztalhoz elsősorban a férfiak ülnek, az asszonyok oldalt foglalnak helyet a székeken vagy lócákon. Fancsikán és Mátyfalván – a kis létszámú közösség miatt – a férfiak és a nők is az asztalhoz ültek.

Az asztalra kerülő ételek és italok településenként, sőt, felekezetenként is változtak. Egyes helyeken gyakran süteményt kínálnak. Korábban, mintegy két évtizeddel ezelőtt viszont fánkot sütöttek és azzal vendégelték meg a virrasztásra érkezett gyülekezetet. Salánkon egykor töltött káposztát készítettek a virrasztóra, valamint kaláccsal, fánkkal és borral, néha pálinkával kínálták az összegyűlt férfiakat. Ma csupán fánk és bor kerül az asztalra. Fertősalmáson alkoholt nem szolgáltak fel, ha a lelkész is jelen volt.³⁰⁸ Ha nem jelent meg a virrasztóban, az énekek közötti szünetben egy-egy pohár bor elfogyasztása megengedett volt. Fancsikán virrasztáskor korábban fánk, édesvíz és ásványvíz, Mátyfalván töltött káposzta, fánk és víz került az asztalra.

Lényegesen eltérnek a településen belül a felekezetek szokásai. A görögkatolikus virrasztások alkalmával sokkal gazdagabb asztalt terítettek. A töltött káposzta és fánk mellett nem ritka a hidegtál, sajtok, leves, szendvicsek,

³⁰⁶ Szendrey 1940: 356–357

³⁰⁷ Zán E., salánki adatközlő

³⁰⁸ A fertősalmási református gyülekezet lelkésze jelenleg Homoki Tibor.

édes- és ásványvíz, különféle italok sem. Salánkon a görögkatolikus temetéseken teljes vacsorát kínáltak: bor, töltött káposzta, kalács, fánk, a jó módúaknál pedig mindehhez főtt tojás és kolbász is került az asztalra.³⁰⁹

A kalács, a fánk és a töltött káposzta elkészítését egykor a szomszédok és a rokonság nőtagjai önként vállalták. A halottas ház nyugalmának érdekében a sütés-főzés egész folyamatát is a szomszédban végezték. A temetésen való segédkezés elsődleges feladat volt. Minden asszony tudta, hogy ott kell lennie. Olyankor más munkákat félretéve igyekeztek úgy szervezni a napot, hogy elérjenek a temetési házhoz. Mert mint mondták, a „*végtisztességet meg kell adni, oda menni kell*”³¹⁰. Úgy kívánja a szokás.

Az asszonyok között mindig volt egy vezető, aki a sütési, főzési feladatokat irányította. Gyakorlott lévén tudta, hogy az elkészítendő ételekhez milyen alapanyagból mennyi kell, legyen szó a fánk bedagasztásáról vagy a töltött káposzta előkészítéséről. A többiek csak segédkeztek. A segítők maguk is tisztában voltak feladataikkal. Már eleve úgy érkeztek, hogy csak káposztát tölteni, vagy fánkot sütni jött. „*Utóbb, ha mentem is, ahova kellett, csak tőteni mentem. Űni*³¹¹ *bírtam, azt meg űve kellett csinálni.*”³¹²

Érdekességként megjegyzendő, hogy régen a legtöbb asszonynak volt „*temetési köténye*”, jellemzően fekete színnel hímezve rá a minta, amelyet csak akkor használt, ha temetési házhoz ment segédkezni. Ez volt a gazdasszony legszebb, legtisztább, foltmentes köténye.

Az elmúlt néhány évben a sütés-főzés ilyen módon való szokása átalakult. A töltött káposztát vagy a fánkot ma „megrendelik”, elkészítetik. Minden faluban vannak olyan asszonyok, akik vállalják a temetésre való ételek készítését. Tiszteletdíj fejében a megadott időpontra mindent elkészítenek. Ők már jól tudják a teljes *menüsört*³¹³ alakítani. Aszerint vásároltatják meg a családtagokkal az alapanyagokat, ahány főt remél a család a virrasztóra és a torra.

IV.4.3. A virrasztó repertoárja

A virrasztáson és majd a temetésen elhangzott énekeknek nagy jelentőséget tulajdonítottak. Segítségükkel az elhunytat szinte átkísérték az élő világból az öröklétbe,³¹⁴ méltóképpen elbúcsúzva a halottól.

³⁰⁹ Pilipkó 1999: 37

³¹⁰ Borsos R., salánki adatközlő

³¹¹ Űni = ülni

³¹² Hevesi E., szőlősgyulai adatközlő

³¹³ A *Temetési menü* leírása a mellékletben olvasható.

³¹⁴ Reuben 2014

A kiválasztott énekek mind azt a célt szolgálták, hogy az elhunytat méltósággal, az őt megillető tiszteességgel búcsúztassák el. Gyakran az illető még életében elmondta, hogy melyik éneket énekeljék majd a temetésén. Az énekrendet, az elhunythoz igazodva a kántor, a diktáló állította össze. Az összeállított énekek rendje, változatossága a diktáló, a kántor felkészültségéről, ízléséről, a helyi hagyományokról tanúskodik.

A virrasztáskor a kántornak az ének kiválasztásával mindig alkalmazkodnia kellett ahhoz, hogy ki felett történik a virrasztás. A kézirat szövegei a korabeli búcsúztatókhoz hasonlíthatók, melyek egykor a temetkezés és szertartás szerves részét képezték. Adorjáni Rudolf Károly is megjegyzi tanulmányában, hogy a búcsúztatók a halott nevét és életkorát is tartalmazták.³¹⁵ Ahogyan a búcsúztatók, úgy a temetési énekek szövegei is utalnak a halottnak a családban, az egyházban és a faluban betöltött szerepére, akárcsak családi állapotára, valamint említik halálának körülményeit is. A kéziratos énekek nem tekinthetők annyira személyesnek, mint a búcsúztatók, ám mégis személyesebbek, mint a későbbiekben megjelent nyomtatott temetési énekek. Ugyancsak Adorjáni munkájában lévő Unitárius Közlöny részlete az alábbiak szerint jellemzi a búcsúztatókat: *„Az ének tartalma attól függ, hogy milyen korú és rangú volt a halott, olyan volt, aki valami hivatalt viselt, családos volt-e vagy sem, maradtak-e árvái.”*³¹⁶

Ugyanazon szöveg több halott esetében is alkalmazható oly módon, hogy a diktáló egy-egy szót, egy adatot cserél ki, mely a halottra vonatkozik. Tehát az elhunythoz igazítják. Például *nő* helyett *férfit* diktál, ha két árva maradt utána, akkor a szövegbéli *egy* helyett *kettőt* olvas stb. *„Ez az írott énekek olyanok, ha mondjuk a virrasztóba... egy ember³¹⁷ halt meg, annak úgy diktáltak, asszonynak úgy külön diktáltak, a gyermeknek megint másképp”*³¹⁸ – vélekedett egy nagydobronyi származású Fancsikán élő adatközlő. Hogy mit is jelent ez a gyakorlatban – egy-egy szót felcseréltek a szövegben diktáláskor. A kéziratokban számos hasonló jellegű jelölést találunk.

*Hasztalan a könnynek tengere,
Nincs a sírnak, nincsen óvszere*

³¹⁵ Adorjáni 2006

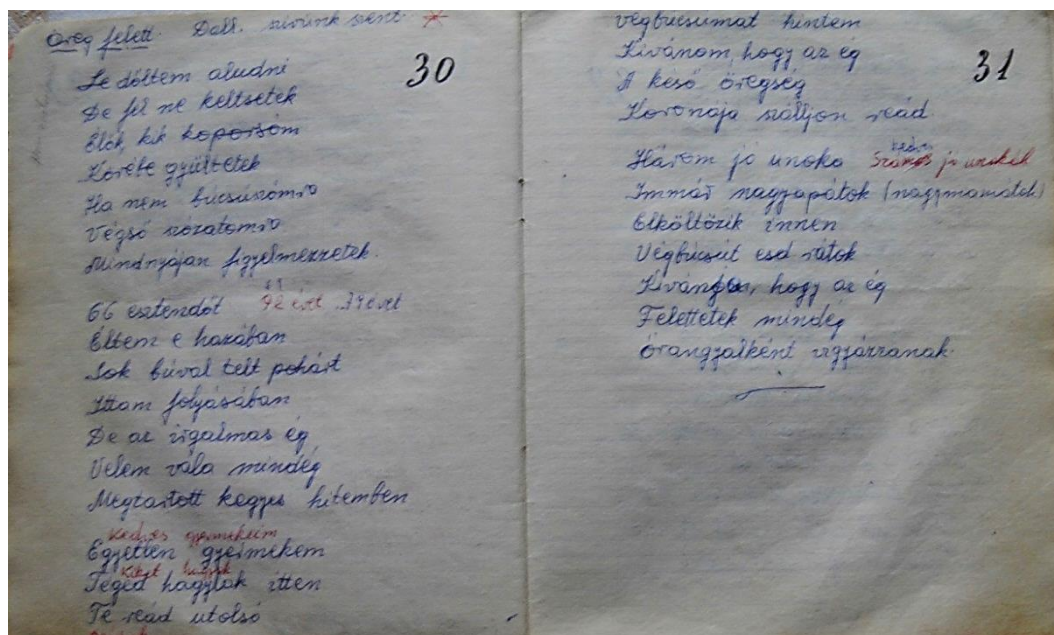
³¹⁶ Adorjáni 1995: 181–207

³¹⁷ A férfiakra használják az ember kifejezést.

³¹⁸ Szilvási J., fancsikai adatközlő

Bár a hű férij (nő) szív meghasad,
A halál sír hideg marad.³¹⁹

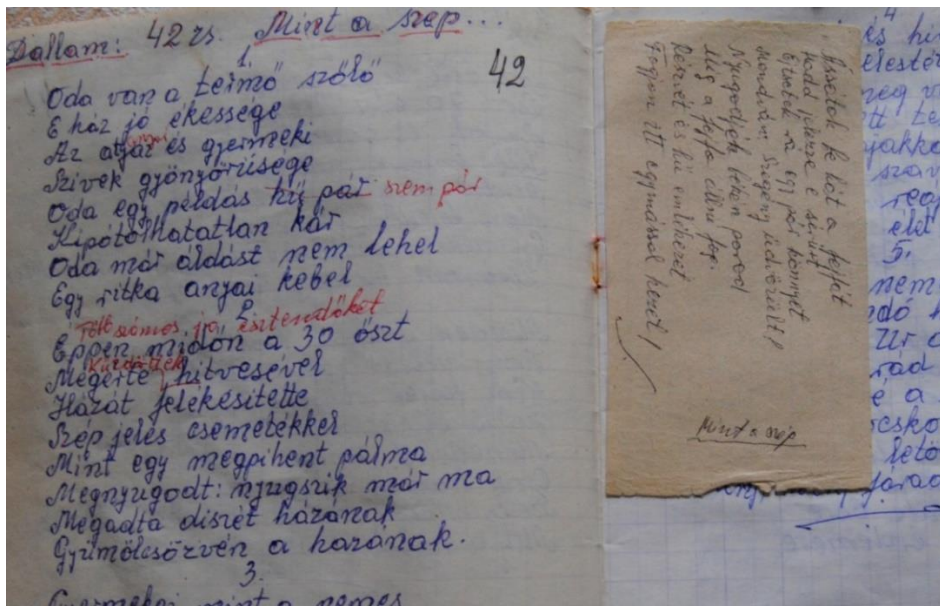
Sötét koporsó zárta be
Jéghideg fagyos ölébe
A szeretet kedves atyát (anyát)
Aki földi életén át...³²⁰

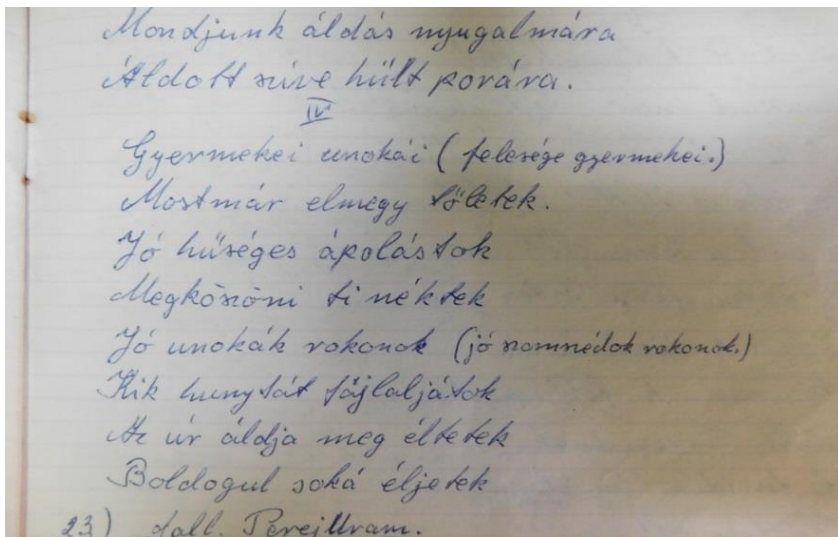
Kép 2. Botos Árpád kézírata 1984. A második versszakban láthatók az évszámok, melyek az elhunyt korát jelölik: „66 esztendő / 82/81 évet – 84 évet”
(Fotó: Gál Adél)

³¹⁹ Zán Zoltán Halottas és virrasztó énekeiből (részlet: 4. Szakasz, Középidéjük felett 28. oldal)

³²⁰ Zán Zoltán Halottas és virrasztó énekeiből (részlet: 5. Szakasz, Aggok felett 50. oldal)

Kép 3. Botos Árpád kézirata 1984. A versszakokban jól láthatók a javítások, melyeket az elhunyt életéhez igazítottak (Fotó: Gál Adél)

Kép 4. Paládi Etelka kézirata 1989. A versszakokban jól láthatók a javítások, melyeket az elhunyt családjához igazítottak (Fotó: Gál Adél)

A kéziratos gyűjteményekben szereplő énekeket az életkor alapján csoportosították. Kisgyermek virrasztásakor például a könyvben jelzett 2. szakaszból, középkorú halála esetén a 4. szakaszból válogatták az énekeket. Emellett fontos volt figyelembe venni az elhunyt életét is. A közösség

egymáshoz való viszonyát is jól tükrözi az énekválasztás és maga a diktálás. Egymást tisztelték meg azzal, hogy a temetésen az adott egyénhez illő, életéhez igazodó éneket énekeljenek felette.

S az emberek pedig úgy igyekeztek élni, hogy majd a temetésükön „szép éneket” énekeljenek, és szép prédikációt mondjon a lelkész. „*Volt olyan, hogy még életében megmondta, hogy neki eztet kell majd énekelni a temetésin.*”³²¹ „*A tavaly egy 90 éves nénit temettünk. Azt mondta előtte, hogy nekem a régi éneket énekeljétek. Hát mondom Ella mama, úgyse fogja hallani...*”³²² Ez egy mérce volt, amit a diktálás során a szövegek összegyűjtésekor és a kézirat összeállításakor figyelembe vettek. És ez az a mozzanat, mely ma már eltűnt, és ami az idősek körében fájó pont. Egy nagydobronyi lelképásztor jegyezte meg, hogy „...szövegük csupán arra való, hogy megríkassa a gyászolókat”.³²³ Nos, ebből talán annyi igaz, hogy az énekválasztás során a diktáló ténylegesen az elhunyt életét vette alapul, valamint az elhunythoz fűződő viszonyát. Így bátran mondhatjuk, hogy az énekválasztás majdhogynem szubjektív alapon történt.

Fertősalmáson különleges és egyedi kéziratgyűjtemény³²⁴ mutatja és őrzi, hogy a virrasztások alkalmával milyen énekeket választott ki a kántor, aki egyben énekdiktáló is volt. Minden általa vezetett temetésről és virrasztásról feljegyzést készített, melyben az időpont, az elhunyt adatai és az énekek rendje mellett a temetésen felolvasott bibliai igeverset is feljegyezte. A feljegyzésekből évtizedekre visszamenőleg rekonstruálhatjuk a virrasztási és temetési énekek változatosságát.

A településen a virrasztó rendszerint az *Isten ki vagy...* kezdetű énekkel indult. Majd következett az a 16-18, egyes esetekben 22 ének megnevezése, melyeket egy-egy alkalommal végigénekeltek. A gondos szerkesztés és az énekek listája azt is bebizonyítja, hogy a kántor kellőképpen felkészült a feladatára. Az énekek kiválasztásakor az elhunyt személyisége volt a döntő.

A felsorolt énekek egyediségéről a következőképpen vélekedik az egykori kántor, Botos Árpád: „*Ezek valamiképp olyan ének, amit csak Almáson énekelnek.*

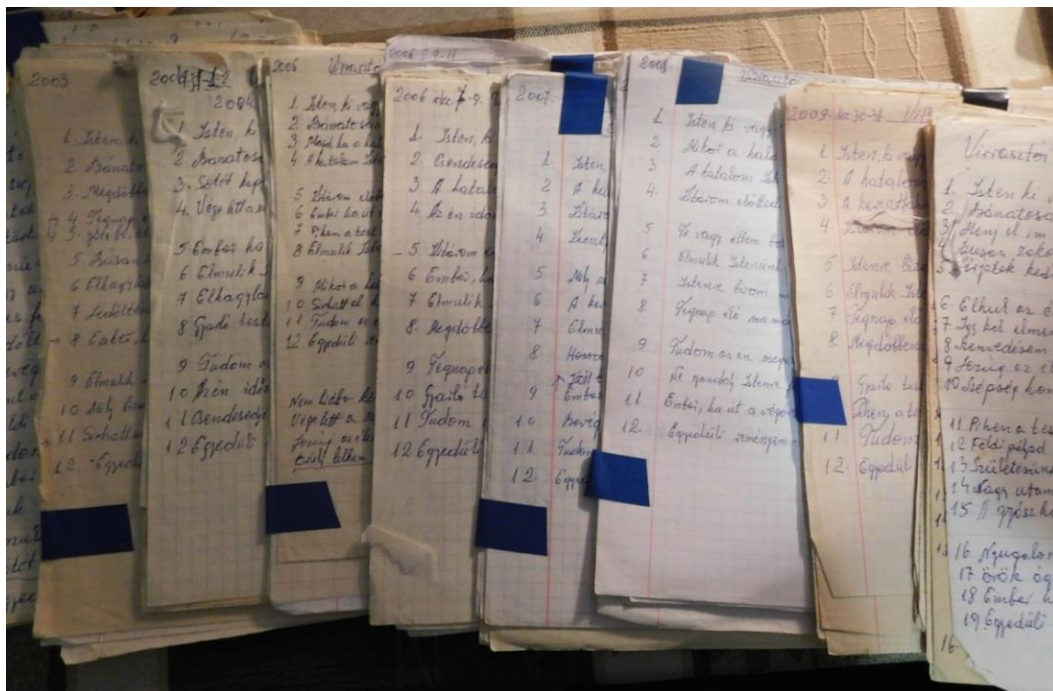
³²¹ Hevesi E., szóelőgyulai adatközlő

³²² Hevesi P., szóelőgyulai adatközlő, kántor, diktáló

³²³ Molnár A. 1999: 153

³²⁴ Botos Árpád kéziratának sokféleségéről – halottas énekeket tartalmazó kézirat, énekek listája, istentiszteleti alkalmak jegyzetei, keresztemelési, esketési, konfirmációs alkalmak, névsorok, évszámok – a további fejezetekben szólok részletesebben

Nem tud találni senki olyat, aki ezt ismerné. Ezt csak mi tuggyuk itt a faluban, és csak mi énekeltük mindig.”³²⁵

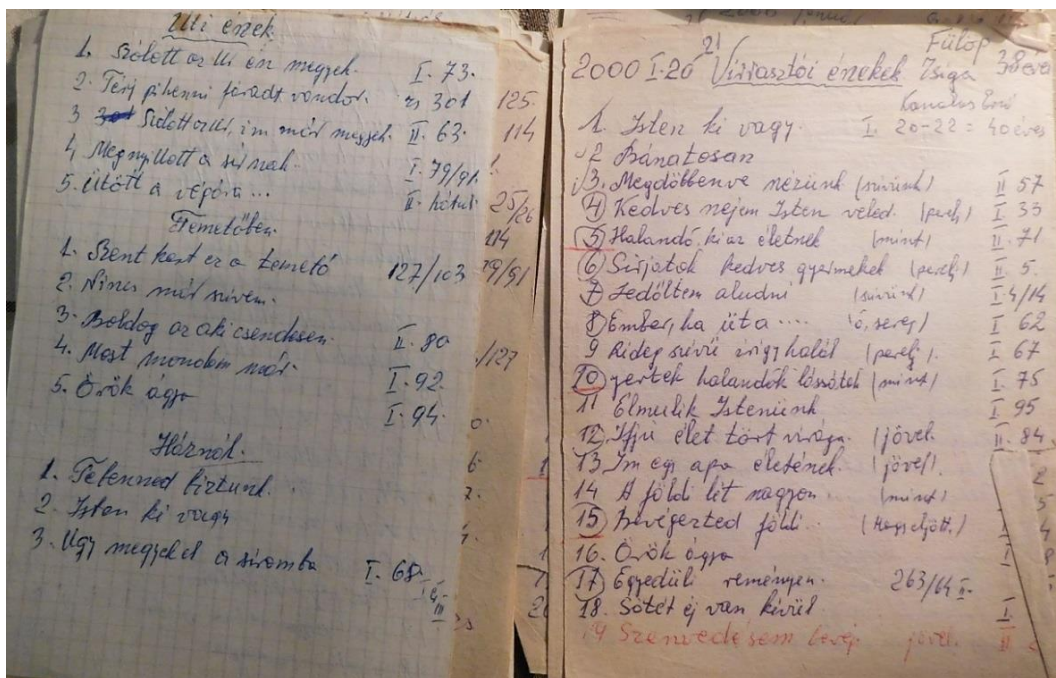

Kép 5. Botos Árpád kéziratai. A füzetlapokon a virrasztások és temetések alkalmára összeállított énekek évenként összecsomagolva (Fotó: Gál Adél)

A mindmáig fennmaradt kéziratos jegyzet – nevezzük így – füzetlapokra íródott. Minden egyes füzetlap egy temetési alkalmat jelent. A lapokat évek szerint gyűjtötte össze annak készítője. Dátum szerint 1999-től 2009-ig terjedő időszakokra vonatkoznak az adatok. A füzetlap első oldalán a *Virrasztói énekek* sora, a második oldalon pedig az *Úti ének*, *Temetőben* és a *Háznál* elhangzott énekek jegyzéke olvasható. A füzetlap felső részén további információt találunk az elhunyt nevét, életkorát és a temetés időpontját illetően. Az énekek mellett levő római számok a kéziratot, a további adatok pedig az oldal vagy az ének számát jelölik.

A feljegyzett énekek a halottvirrasztás alkalmá és a temetés szakaszai alapján változatos képet mutatnak: virrasztási énekek, főénekek temetésekre, úti énekek, síri énekek és záróénekek is megtalálhatók a kéziratban.

³²⁵ Botos Á., fertősalmási adatközlő

Kép 6. Botos Árpád kézíratai. A füzetlapokon a virrasztások és temetések alkalmára összeállított ének listája látható (Fotó: Gál Adél)

A kántor feljegyzései egyedinek bizonyulnak. A vizsgált települések egyikén sem található a kutató hasonlót.

IV.5. A sírválás³²⁶ és a sírvájók személye

A sírásás a temetési teendők sorába illeszkedik. Az idős parasztemberek már életükben kiválasztották maguknak a sírhelyet. A temetőőrnél jelezték, hogy őket hová temessék. Özvegyek általában elhunyt férjük, feleségük mellé kerültek, ahol már eleve *ki volt hagyva a hely*. Fiatalkorúak esetén igyekeztek valamely korábban elhunyt családtag mellé temetkezni, s a sír mellett szüleiknek is hagytak ki helyet.

Kárpátalja számos településén, főként a falvakban, ma sincs állandó sírvájó. Személyüket a család válogatja, férfirokonok, barátok, szomszédok közül. A sírvájásért nem jár fizetség. Ez egyfajta végtisztesség a halott felé.

A sírvájókat hívták és a mai napig is hívják segíteni. Személyüket egykor maga a család írta össze, és a hívogató feladata volt, hogy felkeresse ezeket az embereket, és nemcsak a temetésre, hanem a sírvájásra is elhívja. Egyes helyeken személyüket különböző kritériumok alapján válogatták. Salánkon például olyan férfiakat hívtak sírt ásni, aki nem volt közeli családtag, de nem lehetett nőtlen vagy idős férfi, hanem akik valamilyen – baráti, távoli rokoni, jószomszédi – kapcsolatban álltak a családdal. Ez párhuzamba állítható például az környező ukránok sírásási gyakorlatával, akik a hagyomány szerint megtiltották a nőtlen férfiakkal a sírvájásban való közreműködést.³²⁷ Általában 15-20, néha több sírvájót hívtak meg. Közülük nem mindenki ment el különböző okokra hivatkozva. Salánkon ma is figyelembe veszik a fenti kritériumokat. A kisebb favakban azonban mindegy ki megy sírt ásni. A csökkent létszám miatt annak a néhány személynek is örülnek, akik jelentkeznek segíteni. A sírvájók hivatalosak voltak a halotti torra is.

Fertősalmáson a virrasztáson szólították meg a sírvájásra kijelölt személyeket, és hívták őket másnapra segíteni. „*Szívesen látunk sírvájásra*” megszólítással hívták őket. „*De akkor mindenki ott vót, ha ötvenet híjtak, akkor ötven sírvájó jelent meg másnap.*”³²⁸ Itt ma már nem hívogatnak sírvájásra sem. A család tagjai, távoli rokonok vagy szomszédok gyakran maguktól,

³²⁶ A sírásás, sírásó kifejezések helyett a sírvájás, sírvájó kifejezést használják a kutatott településeken, ezért jelen munkában is ez a forma használatos.

³²⁷ Cserlennyák 2016: 208

³²⁸ Botos Á., fertősalmási adatközlő

lelkiismeretük szerint mennek a temetőbe a temetés napján sírt vájni. „*Mindig összegyűl annyi ember, amennyi kell.*”³²⁹

Itt jegyezném meg, hogy a társadalmi kapcsolatok, az egymásra figyelés, az emberség kinyilvánítása látható a temetések eme mozzanataiban. Hívogatás és megszólítás nélkül is tudja a falusi ember, hogy ki kell mennie a temetőbe és segítenie kell, a halottra vagy a családra való tekintettel. Érzi, hogy tartozik annyival.

Az utóbbi években már arra is találunk példát Fertősalmáson és Salánkon is, hogy sírvájásra fizetség ellenében hívtak néhány erős férfit. A napszámot a sírvájás nehézsége, az adott körülmények – fagyos föld, esős idő, domboldal – határozták meg. Nem hivatásos sírvájókról beszélünk, csupán egyszerű napszámosokról. Ilyen eset akkor történt, ha az elhunynak kevés hozzátartozója volt.

Fancsikán és Mátyfalván ma már csak néhány rokon megy ki a temetőbe sírt vájni, többnyire a *sírvájónak* kinevezett néhány férfi végzi a feladatot némi pénzösszegért cserébe.

A sírt mindig a temetés napján délelőtt vájták. A sírvájók, hasonlóan más hagyományőrző vidékekhez,³³⁰ általában kora reggel ásókkal és lapátokkal mentek ki a temetőbe, a munkát korán kezdték. Kivétel ez alól Fertősalmás, ahol a sírvájók először a halottas házhoz mentek, s ott szalonnával, hagymával és kenyérral kínálták őket. Ezzel szemben Salánkon, Fancsikán vagy Szőlősgyulán a sírvájók kora reggel a temetőbe mentek, s a család vitt ki nekik ételt, ami általában egy fazék töltött káposzta, kenyér, bor, valamint evőeszközök voltak.

Fertősalmáson a sír kivajását követően megkondult a harang. Salánkon úgynevezett *félsírra* harangoztak. Egyedülálló jelenségként említendő, hogy Fertősalmáson a kántor maga is kiment a temetőbe a sírvájókhoz,³³¹ és a sírvájás közben, valamint a munka befejeztével énekeltek. Az ide vonatkozó néhány éneket ő maga állította össze.

³²⁹ Botos Á., fertősalmási adatközlő

³³⁰ Kunt 1987: 133

³³¹ Szilágyi 2017

IV.6. A temetés napja

„A temetésen tetőzik az a folyamat, amelyik a halál beálltával kezdődött, és megszakítva az élet természetes menetét, új rendeződést kíván.”³³² Tátrai Zsuzsanna megfogalmazásában a temetés a halotti szertartásnak az a része, amely a koporsó lezárásával kezdődik és a sír behantolásával, a sírjelek elhelyezésével ér véget.³³³ A temetést a halál beállta után a második vagy néha a harmadik napon tartották. Kezdetét is harangszó jelezte. A harangozást a temetési énekek is említik:

*Mintha szívből jöttek volna hangok,
Oly búsan csendültek a harangok.*³³⁴

*Jaj de fájón busan hangzó
Gyász harangszó
Kondult meg a létt felett
Vesztes szívek panaszával
Sóhajával
Sirat egy szép gyermeket.*³³⁵

*Szól a harang indulóra
Hív a végóra
Eredj tehát nyugtató sírhalomba
Hosszú mély álmra...*³³⁶

*Búsan zúgó harangszóra
Jöttünk hozzád kedvesünk
Könnyáztatott koporsódra
Mi is búsan tekintünk...*³³⁷

³³² Bodó 2002: 168–169

³³³ Tátrai 1982a: 243

³³⁴ Zán Zoltán Halottas és virrasztó énekeiből (részlet: 8. szakasz, Különféle esetekre vagy különös állapotúak felett 94. oldal)

³³⁵ Zán Zoltán Halottas és virrasztó énekeiből (részlet: Ismét virrasztáskor mondandó énekek 139. oldal)

³³⁶ Botos Árpád temetési kéziratából (részlet: Ifjak felett éneklendő énekek, 2. füzet, 67. oldal)

³³⁷ Botos Árpád temetési kéziratából (részlet: Ifjak felett éneklendő énekek, 2. füzet, 111. oldal)

Búsan szólnak a harangok
A gyászhangok
*Enyészetet hirdetnek...*³³⁸

A református egyház tanítása szerint az egyházi temetés is istentisztelet, csupán az alkalmat valamely egyháztág halála és az ezzel járó keresztyéni kötelezettségek sora adja.³³⁹ A temetési szertartásnak meghatározott és előre kihirdetett kezdési ideje volt, mely településenként változhatott. A legtöbb helyen általában délután 13 órakor vette kezdetét a szertartás, ha különösebb esemény nem történt. Több halott esetén már 11 órakor is kezdődhetett a temetés. Az időpontot mindig a család tagjai egyeztették a szertartást végző egyházi személlyel, lelkésszel, s az időpontot a virrasztó alkalmával hirdették ki.

IV.6.1. Az udvar elrendezése

A temetés előtt a halottas háznál különböző előkészületek folytak. Ide tartozott az udvar rendezése. Fontos feladat volt elsősorban az udvar rendbetétele, felseprése, szükség esetén a fű lekaszálása.

A temetési szertartáshoz az udvar közepére egy asztalt helyeztek. Ez a lelkész asztala volt, melyet kimondottan temetési alkalmakra készített hímzett kendővel terítettek le. Az ideszánt abrosz fekete színű, vagy fekete díszítésű volt, melyet csak temetések alkalmával használtak. Amelyik háznál nem volt, ott kölcsönkértek egyet. Az asztalra került egy Biblia és egy pohár víz.

Az asztal mögé, az udvar kert felőli részére kerültek a lócák, melyeket szintén letakartak a külön erre a célra készített és tartogatott szőttes pokrócokkal. Ha a családnak nem volt elegendő lócája vagy szőttes pokróca, a szomszédokból kértek kölcsön. A lócákra a férfiak ültek. A férfiak között a legelső sorban a kántor és a diktáló foglalt helyet, mellettük és utánuk a jó hangú férfiak, majd a gyülekezet további férfitagjai.

Az udvar elején, az utca felőli részen álltak az asszonyok. Az idősebbeknek a fal vagy kerítés mellé szintén lócákat helyeztek el. Ez a rend – a férfiak hátra, a nők előre álltak – a kutatott települések mindegyikén megegyezik.

Az udvar rendezéséhez tartozott még a koszorúk elhelyezésének biztosítása. Virágkoszorúkat, újabban műanyagból készült koszorúkat visznek a temetésre, ritkábban virágcsokrokat. A halottas háznál egykor akár 40-50

³³⁸ Botos Árpád temetési kéziratából (részlet: 1. füzet, 114. oldal)

³³⁹ Gönczy 1960: 279

koszorú is összegyűlt attól függően, hogy mennyire nagy volt a család vagy milyen sokan mentek el a temetésre. A koszorúk elhelyezésére előzőleg drótból vagy erősebb madzagból készítettek egy tartót, melyre apró akasztókat erősítettek. Ezekre tudták a temetésre érkezők felakasztani a koszorúikat. A virágcsokroknak vödröket helyeztek ki az udvarra. A temetésre érkezőket nyitott kapu várta.

IV.6.2. A koporsó lezárása

A koporsó fedelét nem tartották bent a házban,³⁴⁰ általában a tornác falához támasztották vagy valahol kint, a bejárati ajtó közelében helyezték el. Csak a koporsó lezárásakor vitték be, mely alkalmat a lelkész megérkezéséhez kötötték. Ha a halott biológiai állapota engedte, a koporsót csupán közvetlenül a temetés előtt zárták le. Egyéb esetben korábban is megengedhető. A kutatott településeken a lelkész megérkezésekor elsőként bemegy a halottas szobába, ahol a koporsó lezárása előtt énekelnek egy éneket.

Napjainkig jellemző, hogy a koporsót azok a férfiak zárják le, akik a sírvájáznál is segédkeztek. Leszögelése a legfájdalmasabb pillanatok egyikéhez tartozik. A kemény fába hangos kalapácsolás mellett bevert szegek még a távoli barátokat, ismerősöket, az udvaron állókat is sírásra készítették. A koporsó mellett álló családtagok pedig ekkor vehettek úgy búcsút a halottól, hogy még látták annak arcát és testét földi valóságában. A lezárástól kezdve teljesen elválnak az elhunyttól.³⁴¹

Mára a koporsószőgek kikoptak a temetésekről. Az új típusú koporsók csavarokkal ellátva készülnek, melyek hangtalan, csendes lezárást biztosítanak. A kutatott településeken azonban „*nem bíznak*” a csavarokban, s még 2-4 szeg beütésével megerősítik azokat.

Lezárást követően kiviszik a halottat a házból, és lábbal a kapu felé fordítva helyezik az asztal előtt álló állványra a koporsót. Majd következik a temetési szertartás lényegi része.

Korábban előfordult – igen ritka kivétellel –, hogy többnyire fiatal elhunytak esetében a halottat nyitott koporsóban vitték végig a falun. Majd csak a temetőben szögezték le azt. Kutatásom során az utóbbi években erre nem volt példa.

³⁴⁰ Kunt 2005 <https://mek.oszk.hu/04800/04830/html/> (Letöltés dátuma: 2021. 06. 27.)

³⁴¹ Adorjáni 2006

IV.6.3. A temetési szertartás és a búcsúztató

Miután a koporsót kivitték az udvarra, s ráhelyezték az előre elkészített állványokra, a gyászoló családtagok körbeállták úgy, hogy egyik oldalon a férfiak, a másikon az asszonyok álltak. Nem ritka esetben a gyermekeket – az elhunyt saját kicsi gyermekét (ha volt) vagy unokákat – is odaállították a koporsó mellé. Úgy tartották és vélik ma is, hogy a legkisebbeket nem kell kizárni az egész közösséget érintő eseményekből. A felnőttekhez hasonlóan a gyermekeknek is el kell búcsúzni a halottól. Így mutatják meg számukra, hogy a halál hozzátartozik az élethez.

A temetési szertartás énekléssel vette kezdetét. Az éneklést a kántor vagy a diktáló vezette, akinek a temetés minden részére megvoltak az előre kiválasztott énekei. A kutatott településeken a temetés a *Tebenned bízunk eleitől fogva...* kezdetű énekkel indult. Majd egy prédikáció előtti ének következett. Szőlősgyulán az ige felolvasása után, a prédikáció előtt minden alkalommal az *Isten ki vagy...* kezdetű éneket énekelték. Ezt követően a lelkész kapott szót, aki a bibliai ige alapján végezte az igehirdetést. A prédikációt imádkozással kezdte és zárta. A temetési szertartás során elhangzó beszédet igyekeztek a halott életéhez igazítani.

Az igehirdetés végén, az egyházi szertartás befejezése után a lelkész felolvasta a halott búcsúztatóját, ami tulajdonképpen nemzetséglevél.³⁴² Ez a temetési szertartás máig fontos része. A szakirodalom a verses halottbúcsúztatókról jegyzi, hogy azok a falusi környezetben sokáig fennmaradtak kéziratban. A versbe szedett „alkotásokról” Keszeg Vilmos írja, hogy annak megírása az énekvezető, egyes esetekben pedig a fogalmazni jól tudó helyi „költők” feladata volt. Az ilyenféle halottbúcsúztatók szerepét az egyházi tiltás megszüntette, teljesen visszaszorította a temetési szertartásokról.³⁴³ A verses halottbúcsúztatás szokására a kutatott településeken nem emlékeznek.

Az ugocsai településeken azonban a prózai búcsúztató máig szerves része a temetési szertartásnak. A halott rövid biográfiáját is tartalmazó nemzetséglevél megírása a hozzátartozók, általában a feleség, testvér vagy gyermekek feladata.³⁴⁴ Ennek megszerkesztésére, megfogalmazására a család

³⁴² Kunt 2005 <https://mek.oszk.hu/04800/04830/html/> (Letöltés dátuma: 2021. 06. 07.)

³⁴³ Keszeg 2000: 210

³⁴⁴ Egyes helyeken, például Dél-Szlovákia magyarlakta vidékein a kántor készíti el a halott búcsúztatóját. Bartha 1995. I-II.

nagy hangsúlyt fektetett. Ha azonban a családban nem volt olyan személy, aki jól tudott volna fogalmazni és szépen írni, akkor felkértek erre a feladatra egy falubelit. Általában olyasvalakit, akiről tudták, hogy művelt, s nem feltétlen kellett, hogy az elhunyt hozzátartozója legyen. Az ily módon megírt búcsúztatóért annak szerzője nem várt s nem is kapott fizetséget.

A búcsúztatók megírásának nem volt megszabott ideje. A családtagok úgy igyekeztek, hogy az a temetés napjára elkészüljön. Mátyfalván mindig a virrasztó alkalmával írták meg a halott búcsúztatóját is. Ennek különös figyelmet szenteltek. Fontos volt, hogy a megírást követően a legközelebbi hozzátartozók ellenőrizték, nem maradt-e ki valamelyik rokon, koma, komaasszony, sógor, sógornő, unokatestvér stb. a felsorolásból. Az ilyen eset évekig tartó sértődést is okozott a hátramaradt családtagok között.

Adorjáni három csoportba sorolja a búcsúztatókat, s nála a prózai, vers nélküli szövegek alkotják a harmadik kategóriát.³⁴⁵ Ebben a halott rövid életrajzi adatait írják össze, felsorolva életének nagyobb eseményeit, úgy, mint születés, házasságkötés, gyermekeinek születése. Majd pedig azoknak a nevét sorolja, akiktől a halott búcsúzik. A lelkész így a halott nevében búcsúzott el a jelenlévőktől. Napjainkban az egyházi szabályzat megköveteli, hogy az élők búcsúzzanak el a halottól, elsőként a legközelebbi családtagok, férj vagy feleség, gyermekek, unokák, unokatestvérek, nászok, komák, barátok, szomszédok, esetleg a munkahelyi kollektíva és végül a gyülekezet.

A halottbúcsúztató felolvasása általában megrendíti a gyülekezetet. A családtagok, rokonok név szerinti említése nemcsak a megnevezettekől, hanem minden jelenlévőből fokozott érzelmeket vált ki. *„A búcsúztató egész felépítése az érzelmek kiváltására, majd azok lecsendesítésére szolgál, ezt a folyamatot szorítja hagyományok szabta keretek közé”* – írja Bartha Elek.³⁴⁶

A búcsúztató személyéről Nagy Olga megjegyzi, hogy – ahogyan az általam kutatott településeken – szinte mindenhol egykor a lelkész a halott nevében búcsúzott az élőktől. Viszont a református egyház úgy vélte, hogy ez nem illik össze a kálvini tanítással.³⁴⁷ Egy halott nem búcsúzik, nem búcsúzhat,

³⁴⁵ Adorjáni 2006

³⁴⁶ Bartha 1995: 145

³⁴⁷ Sáy 2006/2007: 82 (A megállapítást Sáy Szilvia tanulmányában is olvashatjuk. A református egyház tanítása szerint a temetésen az igehirdetés és az imádság nem a halottért szól, hanem az élők érdekében hangzik el.)

mivel ez a szellemhit egyfajta megnyilatkozása lenne.³⁴⁸ A lelkészek, egyházi vezetők azonban mégis kénytelenül vállalták ezt a család számára oly fontos feladatot. A fenti okok miatt az egyház ellenezte a nemzetséglevél felolvasását, de mindössze annyit sikerült elérni e harcban, hogy megváltozott a búcsúztatók szövegében megírt személy. Ma már az élők búcsúznak a halottól.

Ugyanez a megállapítás Nagy Ödön református lelkész tanulmányában is megtalálható. Az egyház több évtizede ellenkezik a szokással, illetve annak használatával. A halott egyes szám első személyben búcsúzott, akárcsak egy élő személy, s ez a gyakorlat a hitvallással ellenkezik.³⁴⁹

Noha a rendelkezésről a 17. századig visszamenőleg találunk adatokat, a szokás mégis sokáig gyakorlatban maradt. A halott beszéltetése olyannyira beégte magát a tudatba, hogy nemcsak a búcsúztatók szövegeibe került be, hanem a temetési énekek jó része is a halott nevében szól. A halotti búcsúztató jellegű, egyes szám első személyű temetési énekek megtalálhatók a 17–18. századi katolikus és református halottas énekeskönyvekben is. Szilvás-Újfalvi Imre halottasában (1606)³⁵⁰ találhatunk ugyan néhány egyes szám első személyű éneket, de ezekben a halott nem szólítja meg hozzátartozóit, és nem búcsúzik.

A verses első személyű halotti búcsúztató feltehetően már a 16. században is létezhetett, erre utalhat talán az, hogy Újfalvi búcsúformula nélküli éneket közölt énekeskönyvében, valószínűleg azzal a szándékkal, hogy kiváltsa a verses búcsúztatókat a halott dogmatikai szempontból kifogásolhatatlan megszólaltatásával.

Emellett az 1921 után megjelent énekeskönyvekben is megmaradtak azok az énekek, amelyekben a halottat beszéltetik.³⁵¹ Az egyház tiltása ellenére pedig a mai hivatalos egyházi énekeskönyvek is tartalmazzak egyes szám első személyben szóló énekeket.³⁵² Ugyanúgy a kéziratban fennmaradt énekszövegek között is számos példa akad a megboldogult ilyen formában történő búcsúzására, beszéltetésére:

³⁴⁸ Nagy O. 1990 (Nagy Olga is megjegyzi, hogy az egyház helytelenítette az egyes szám első személyben megírt szövegeket. Erőteljesen lépett fel ellene, tiltotta ezeket. A néprajzkutató szerint ez is a gyakorlat eltűnésének egyik kiváltó oka lehetett.)

³⁴⁹ Nagy Ö. 1991: 182

³⁵⁰ Szilvás-Újfalvi 1598 https://library.hungaricana.hu/hu/view/RMK_I_1504/?pg=1&layout=s (Letöltés dátuma: 2023. 03. 05.)

³⁵¹ Felhősné Csiszár 1986: 148

³⁵² A 2008-ban az Erdélyi Református Egyházkerület által kiadott Magyar Református Énekeskönyv temetési énekei között is találunk egyes szám első személyben szóló énekeket.

*„Elhagyom e világot // Mint tündér valóságot // Kívánkozom elmenni //
Jobb más hazába lenni...”³⁵³*

„Örömmel szállok síromba // Régen várt por hajlékomba...”³⁵⁴

„Az én időm ím elmúlt már // Elöttem áll // Életemnek határa...”³⁵⁵

Az egyházi vezetésnek a búcsúztatók elleni harca okozta sok helyen a gyakorlat eltűnését. Így többnyire a mélyen vallásos és szokásaihoz keményen ragaszkodó vidékeken és településeken maradt csupán továbbra is fent.

Egy 2001-ben megírt, Salánkról származó búcsúztató (lásd: Melléklet 1. kép) részleteiben jól olvasható, hogy az akkori gyakorlat szerint még a halott búcsúzott az élőkől, de egyes szám harmadik személyben. Zán Zoltánné, született Kész Ida temetési búcsúztatója, melyet lánya, Homoki Erzsébet írt meg, a következőképpen hangzik:

*„...A szerény és törékeny lelkét egy évi hosszas betegség kötötte ágyhoz.
Panasz soha nem hallatszott ajkán, mert tudta azt, hogy övéire elesettségében is
támaszkodhat. Megbékéléssel és Jézusába vetett hitttel viselte szenvedését, ami 80
éves korában ért véget.*

Fájó szívvel búcsúznak tőle szerettei:

Búcsúzik lányától, Idustól és férjétől Gézától.

Erzsikétől és férjétől Árpádtól.

*Feritől és feleségétől Elluskától, akik szeretettel és odaadással ápolták
nehéz betegsége idején.*

Búcsúzik unokáitól: Barnustól és feleségétől Ritától,

Gézától és feleségétől Szvetlánától...”

A fenti búcsúztató eleje, melyben az elhunyt életének fontosabb eseményeit – születés, házasság, gyermekek – sorolja, nem maradt meg. A szövegrészletben azonban jól látható, hogy a puszta adatok mellett a halál körülményeit, a megboldogult életének utolsó időszakát hangsúlyozza, sorolva a pozitív tulajdonságait.

Mintegy két évtizeddel később, szintén Homoki Erzsébet megfogalmazásában testvére, Zán Ferenc búcsúztatója már az újabb gyakorlat szerint íródott. A 2019-es salánki szöveg (lásd: Melléklet 2) szerint már az élők búcsúznak elhunyt szerettüktől. A búcsúztató teljes szövege a következő:

³⁵³ Részlet Hevesi Pál temetési kéziratából (37. ének)

³⁵⁴ Részlet Hevesi Pál temetési kéziratából (46. ének)

³⁵⁵ Részlet Paládi Etelka temetési kéziratából (24. ének)

„Zán Ferenc

született 1952. augusztus 31-én Salánkon református családban. Házasságot kötött Óhegyi Eleonórával 1974-ben, akivel 45 évet élt házasságban.

Két leánygyermekkel és két leányunokával áldotta meg őket az Úr, akik most fájó könnyeket hullatnak drága édesapjuk és nagyapjuk koporsója felett.

Sorsával megelégedett, gondos, szerető családapa volt. Szerénysége mindent felülmúlt.

Életének utolsó napját is munkával töltötte. De jött a kegyetlen, hirtelen halál, ami letarolta és magával ragadta.

Fájó szívvel vesznek tőle búcsút szerettei:

Búcsúzik felesége, Eleonóra.

Lányai: Babuci, Adél és férje István.

Testvére: Erzsike és sógora Árpád.

Unokái: Dóra és vőlegénye Jóska, és kisunokája Csenge

Búcsúzik nászasszonya, Zsuzsa

Elhunyt testvérének gyermekei: Kész Barnus és családja

Kész Géza és családja

Búcsúzik ifjabb Homoki Árpád és családja.

Homoki Zoltán és családja

Unokatestvére Kész Feri és cs.

Keresztgyermekei, komái és komaasszonyai

a Salánki középiskola tantestülete és annak munkatársai

Közeli és távol rokonai, alsó és felső szomszédai, a Salánki református egyház és a végtisztességet tevő itt megjelent gyülekezet

Emléke legyen áldott.

Salánk, 2019. 06. 07.”

A búcsúztatókat jól elkülöníthető részekre lehet osztani. Az első rész ismerteti az elhunyt nevét és életének fontosabb eseményeit. Majd következik azon személyek felsorolása, akiktől a halott búcsúzik, később pedig akik a halottól búcsúznak. Végül egy zárószakasz, utalva emlékére vagy békés nyugalomára. A fenti szöveg jól példázza ezt.

A halotti búcsúztató szövege egy *rituális búcsúztatás forgatókönyve*,³⁵⁶ legyen az verses vagy prózai formában megírva. A benne felsorolt és ezáltal

³⁵⁶ Keszeg 2018: 219

megszólított jelenlévőket, családtagokat, rokonokat, barátokat a halál tényének elfogadására ösztönzi.³⁵⁷

A búcsúztató felolvasása által a temetési szertartás véget ért. Ezt követően a „Záróénekek”-et diktálta a kántor. Az ének után a tömeg, elsősorban a kapuhoz legközelebb állók kiindultak az udvarról, utat engedve a koporsót vivőknek. Az udvarról levonulás alatt a harang újra megkondul, és addig szól, amíg a gyászmenet ki nem ér a temetőbe. A harangszót a záró énekek is említik:

*Szomorúan, fájdalmasan
A harang gyászra szól
Porrá leve mi por vala
A szívben bánat dúl.*³⁵⁸

*Jaj de fájón busan hangzó
Gyász harangszó
Kondult meg a létt felett
Vesztes szívek panaszával
Sóhajával
Sirat egy szép gyermeket.*³⁵⁹

A záróének után, amíg a temetési gyülekezet kivonul az udvarról, a *Menj el a te nyugalmadba...*³⁶⁰, vagy a *Hová mész te jó anya/apa...* kezdetű éneket énekelték. Ugyanezen szöveg a szőlősgyulai kéziratban *Hová hová édes apa (anya)...*³⁶¹ sorral kezdődik.

A gyülekezet tagjai, a kivonulás közben magukkal viszik az udvaron a temetés elején összegyűlt és felakasztott koszorúkat, a vödörkben elhelyezett virágcsokrokat. A kapuban aztán, amint a koporsót felhelyezték a halottas kocsira, a koszorúkat és virágokat is a kocsira rakják.

³⁵⁷ Keszeg 2018: 219

³⁵⁸ Zán Zoltán Halottas és virrasztó énekeiből (részlet: 9. Szakasz, Különféle esetekre vagy különös állapotúak felett 115. oldal)

³⁵⁹ Zán Zoltán Halottas és virrasztó énekeiből (részlet: Ismét virrasztáskor mondandó énekek 139. oldal)

³⁶⁰ A kéziratban fennmaradt ének megtalálható Zán Zoltán Halottas és virrasztó énekei között, 161. ének. 160. oldal

³⁶¹ Hevesi Pál kéziratában 17. ének

IV.7. A gyászkocsi

A gyászkocsi vagy halottas kocsi általában feketére festett hintószerű jármű, melyet lovak húznak. A kocsit csak a halott szállítására használták.³⁶²

Gyászkocsik hiányában egykor *rúdon* vitték a koporsót a temetőig. Ma már többnyire mindenhol van egy külön az erre a célra használt halottas kocsi, halottas lovaskocsi,³⁶³ gyászkocsi,³⁶⁴ melyre felteszik a koporsót.

Mátyfalván egykor kézen vitték a halottat a temetőbe.³⁶⁵ Salánkon korábban egy teherautó segítségével szállították a koporsót, melyet erre az alkalomra fekete lepellel vontak be. Fancsikán a 70-es évek környékén szintén teherautón, majd az 1990-es évekig kézben vitték a koporsót. Többen voltak a temetésen, és a koporsóvivők cserélgették egymást az út során. Szintén fancsikai adatközlők jegyezték meg, hogy a teherautót piros lepellel borították olyan esetben, amikor a kommunista párt tagját temették. Ilyenkor a kocsit egy Nagszőlősről (a járásközpontból) rendelt fúvósbanda kísérette. Megesett, hogy egy református gyülekezeti tagot is így temettek el.

„Nagybátyám református vót és kommunista. Édesanyámnak meghagyta, hogy öt pap temesse el. De a sógora nagy kommunista vót, és azok vették kézbe a temetést is. Így hát nem jött a pap temetni. Hanem majd azután csinált a pap a templomban egy istentiszteletet az emlékére.”³⁶⁶

A teherautót mára feketére festett lovaskocsi, gyászkocsi váltotta fel. Salánkon a mai napig a reformátusok és görögkatolikusok közösen használják a gyászkocsit. A többi településen szintén lovaskocsi tölti be ugyanezt a szerepet. A kocsit általában két ló húzza.

IV.8. A gyászmenet

Ahogy a temetésen szinte előírászerűen megvolt a résztvevők helye, úgy a gyászmenet szerkezete is szabályokhoz kötött. Megfigyelhető itt is a nemek szerinti megoszlás.

³⁶² K. Kovács 1979: 436

³⁶³ Fertősalmáson a lovaskocsi kifejezést használják a gyászkocsi megnevezésére.

³⁶⁴ Salánkon a gyászkocsi kifejezés használatos.

³⁶⁵ Turda P., mátyfalvai adatközlő

³⁶⁶ Gajdos R., fancsikai adatközlő

A temetési szertartás végeztével az udvarról kijövőök igyekeztek a helyükre állni az úton. A férfiak többnyire a kocsi elé, a nők a gyászkocsi után. A legelső sorban ment a lelkész a kántorral és a jó hangú énekkezdővel, segédkántorral, aztán a fiatalabb, majd az idősebb férfiak következtek. Középen haladt a gyászkocsi, mely után közvetlenül a legközelebbi hozzátartozók álltak. Őket követte a temetési gyülekezet többi tagja, általában a nők. A temetési menetet az alábbi szerkezettel lehet ábrázolni:

A temetési menet szerkezete (Az ábrát készítette Gál A.)

Fancsikán a gyászkocsi előtt csak a lelkész és a gyülekezet jó hangú énekesei mentek.³⁶⁷ A kocsi után álló közeli családtagok mögött következtek a gyülekezet férfi és nő tagjai vegyesen.

A halottat a temetésre érkező gyülekezet egy része kísérte a temetőig. A „temetési menet hossza” egyrészt az időjárástól függött. Télidőben, hidegben,

³⁶⁷ Fancsikán kis létszámú a református gyülekezet. Emiatt a temetéseken is kevesen vesznek részt.

síkos úton, vagy esőben nem mindenki vállalkozott a hosszú útra. A nagy melegben ugyancsak sokan lemorzsolódtak a menettől.

Ugyanakkor, ha az elhunytnak nagy családja, sok rokona volt, vagy a közösség megbecsült, mélyen tisztelt tagjaként tartották számon, hosszú temetési menet kísérte utolsó útjára. Fiatal halott esetében szintén többen gyűltek össze a temetésre, és kísérték a temetőig az elhunytat. Mindez a közösség összetartásának, az egymáshoz való viszonynak és a tiszteletnek a jeleként értelmezhető.

A temetési menetet valamiféle távoli és megfoghatatlan, érinthetetlen erő kísérte. Az úton szembe jövőknek illet félreállni, s csak akkor indulni tovább, ha a menet elhaladt. Mindenki, akinek a háza előtt elhaladt, látni akarta, ha a temetésen nem is vett részt. Ám nyilvánosan megbámulni, vagy ablak mögül meglesni a temetési menetet nem volt illő, és ma sem az. Csupán a kapuk mögül lestek ki a házbeliek, és egy sajnálkozó mondattal, vagy *Isten nyugosztalja* kijelentéssel mintegy búcsút vettek ők is a halottól. Úgy tartották, hogy az ablakból azért tilos nézni a temetési menetet, mert a lélek visszajárhat, és magával viheti a tilalom megsértőjét. A halottat, a koporsót az úton végigkíséri a lelke. Ezért az úton, amelyen a halottat vitték, az ablakokat, ajtókat bezárták, hogy a lélek ne tudjon bemenni a házba.³⁶⁸

Mindez a tükör letakarásával állítható párhuzamba. A halálesetkor a házban lévő tükröket letakarták, mivel a testből kiszálló lélek megláthatja magát benne.³⁶⁹

A mögöttes tartalom, vagyis a tilalom oka ma már sokak számára nem ismert. Mindössze a tiltás maga maradt meg, s épült be a tudatba.

IV.9. Úti énekek

A kutatott településeken és általában Kárpátalja-szerte a kisebb falvakban gyalog kísérték és kísérik ma is a halottat a temetőbe. A temetési menetet harangszó követi.

A temetőig tartó úton énekeltek. Az úti énekeket szintén a kántor, vagyis a diktáló válogatta ki már előre. Egy két ének után kisebb szünetet, pihenőt tartottak, majd újra folytatták az éneklést. Az énekek száma függött attól is,

³⁶⁸ Csiszár Á. 1967: 164

³⁶⁹ Csiszár Á. 1967: 162

hogy milyen messze van a temető a halottas háztól. Ha nagy távolságot kellett végigyalogolni, akkor a diktáló már eleve több éneket választott ki.

Fertősalmáson ma már nem énekelnek a temető felé vezető úton, ugyanis túl kevesen vannak az énekléshez. Itt csak a család kíséri a halottat a temetőig. Salánkon még egy-két éneket elénekelnek, főként a férfiak.

IV.10. Sírba tétel

A temetőbe érve a koporsót először rudakra téve a nyitott, kiásott sírra helyezték. A családtagok a sír körül, a gyülekezet a sírtól kicsit távolabb állt meg. A lelkipásztor, közvetlenül a sír mellett állva rövid szertartást végzett, majd a jelenlévők énekeltek a diktáló által jelzett, előre kiválogatott éneket. A koporsót csak a szertartás után engedték le *eresztőkötélen* a sírba szintén ének kíséretében. A leengedés a sírvájók feladata volt, akik óvatosan végezték ezt, vigyázva arra, nehogy megbillenjen a koporsó.

A koporsó leengedését követően a sírvájók elkezdték a sír behantolását.

„Egyszer csak kevés földet hánytak rá, osztán rárakták a padmalydeszkákat,³⁷⁰ s csak utána rakták a többi földet.”³⁷¹

A gyülekezet addig énekelt, amíg be nem fedték a koporsót és be nem húzták a sírt. Körülbelül 5-6 ének hangzott el. A családtagok a sír mellett maradtak egészen addig, amíg a virágokat, valamint a koszorúkat el nem helyezték a síron. A többi *kísérő* lassan elindult hazafelé vagy felkereste a temetőben saját hozzátartozójának sírját.

A sírba tétel rendje ma sem változott. A korábbi gyakorlatot követve zajlik.

A temetőkapuban egy vagy kettő, a család által megbízott férfi illedelmesen meghívta a hazaindulók közül a rokonokat, távolról érkező családtagokat, barátokat a temetési torra.

IV.11. A halotti tor

A temetési szertartás, a halott családtag elbúcsúztatása, az események egész sora a halotti torral zárult. Ez a résztvevők megvendégelését jelentette.

³⁷⁰ Egykor egyes helyeken a sírfülke neve volt a padmaly. Novák 2005: 32

³⁷¹ Zsoldos E., salánki adatközlő

Közösségi alkalom, ahol a család közeli és távoli tagjai összegyűlhetnek, beszélgethetnek, felidézhetik az elhunyttal kapcsolatos emlékeiket.

A tor a temetés paraliturgikus elemének tekinthető.³⁷² Nagy Olga tanulmányában azt olvashatjuk, hogy a temetés utáni lakoma eredetileg főként a halott kiengesztelését szolgálta. A későbbiekben a szokáscselekvés átértékelődött, és a halott iránti tisztelet és kegyelet kifejezőjévé vált.³⁷³ Maga a szokás pogány gyakorlatra vezethető vissza.³⁷⁴

A virrasztóhoz hasonlóan a tor eredete is a régmúltban keresendő. Tánczos Vilmos megállapítása szerint a „*hagyományos magyar népi kultúrában a lélek továbbélésére vonatkozó képzetek egyik része egy homályos eredetű, de mindenképpen igen régi mitikus-mágikus eredetű világképből, másik része pedig vallásos keresztény világképből származik*”.³⁷⁵

Károly S. László szintén a fenti gondolatot fogalmazza meg, miszerint a tor az ősök tiszteletére rendezett szertartásos lakomák maradványa.³⁷⁶ A lélekhit elemei bontakoznak itt ki, hiszen az élők a lakomával próbálták a halottak haragját elkerülni és jóindulatot remélni. Így a tor megtartása szinte kötelező jellegűvé vált.

A kutatott településeken a temetést követően „*visszahívták*” a legközelebbieket a torra. Ide csak annak illett menni, akit hívtak. A temetőben töltött idő alatt a temetéses háznál maradt néhány segítő asszony és férfi „átrendezték”, a torra alkalmassá tették az udvart vagy a ház nagyobb szobáit. Hosszú asztalokat raktak ki, mellé lócákat, és megterítették. Itt már ülésrend nincs. A vendégek az érkezés sorrendjében foglaltak helyet a családtagokkal együtt. Télidőben vagy esőben a ház belső szobáiban terítették asztalt.

A halottas ház kapujába, a bejáráthoz közel egy lavórt helyeztek ki tiszta vízzel, szappannal és törülközőkendővel. A temetőből visszaérkezőknek, mielőtt helyet foglalnának, kezet kellett mosniuk. A szokás, mely a megtisztulást jelképezte és jelképezi, szinte az egész magyar nyelvterületen ismert.³⁷⁷

Egykor sokan vettek részt a toron. Általában az egész udvart végigrakták asztalokkal és lócákkal.

³⁷² Somfalvi 2017: 51

³⁷³ Nagy O. 1990

³⁷⁴ Nagy Ö. 1991

³⁷⁵ Tánczos 2011: 110

³⁷⁶ Károly S. 1979: 441

³⁷⁷ Károly S. 1979: 442

Fertősalmáson gazdagon terítettek: töltött káposzta, fánk, sajt, kolbász, tojás került az asztalra. Fancsikán töltött káposztát, gulyáslevest és fánkot szolgáltak fel. Mátyfalván töltött káposzta, leves, fánk és víz került az asztalra. Salánkon, a fenti településekkel ellentétben, ma is tartanak temetés után tort. Töltött káposzta és fánk, valamint ásványvíz és bor kerül az asztalra.

Az asztalnál mindenki a halott emlékére ürítette poharát a „*Nyugodjon békével*” kijelentés kíséretében. Az evést rövid éneklés követte. Ilyenkor alkalom nyílt arra is, hogy elénekeljék a megboldogult „kedvenc” énekét, vagy azt a temetési éneket, melyet a legjobban szeretett. Majd pedig elbúcsúztak a családtól, és ment mindenki haza végezni tovább a mindennapi teendőit.

Szülősgyulán a halotti tor állandó éneke volt az *Egyedüli reményem...* kezdetű ének, az énekeskönyv 331. dicsérete.³⁷⁸

A temetési tor a gyászoló család anyagi helyzetéről is árulkodott. A szerényebb anyagi körülmények között élők csak a legszükségesebbet tették az asztalra, akár kölcsön árán is. *A halott ennyit megérdemelt* – mondták.

A halotti tor segíti a közösséget a gyász feldolgozásában.³⁷⁹ A közösségi élmény, az együtt cselekvés, az együtt étkezés segít a gyász feloldásában, elfogadásában. A halotti toron jelenlévők különféleképpen kötődtek az elhunythoz. A közeli és távoli rokonok, barátok jelenléte enyhítette a család fájdalmát. Bízató szavakkal segítették a legközelebbi hozzátartozókat a gyász elviselésében. Bizonyos értelemben a családok közötti kapcsolatok megerősítésének eszköze volt.

Akárcsak a temetésre, a torra is felekezettől függetlenül mentek el a meghívottak, a családtagok, barátok. A gyakorlat oda-vissza működött és működik a mai napig. A vallások közötti kölcsönhatásokat nemcsak a résztvevők mutatják, hanem a gyakorlat is, mely szerint egy görögkatolikus temetési toron olyan református ének is elhangozhatott, melyet a megboldogult életében kedvelt vagy szeretett.

Az egyházi vezetők, a települések lelkészei sok helyen sikertelenül próbálták a tor megszüntetését elérni. Egyes közösségek ragaszkodnak hozzá, a temetési szertartás szerves részeként, lezárásaként tekintenek rá.

³⁷⁸ Magyar Református Énekeskönyv 2008

³⁷⁹ Sápy 2015: 265

IV.12. Halotti tárgyak

A halottal kapcsolatba került tárgyaknak igen nagy jelentőségük volt és van ma is a kutatott településeken. A tárgyakhoz – mint az álkendő, a mosdató víz – különböző hiedelmek fűződnek. Mindig nagy figyelmet fordítottak arra, nehogy rossz célra használják. A halottal kapcsolatba kerülő tárgyak tisztátalanok, ennek ellenére a halottat nagy tisztelet övezi.

Salánkon „...a vizet, melyben a halottat mosdatták, úgy kellett kiönteni, hogy bele ne lépjen valaki, mert az megrontódik ezáltal. Illetve fontos volt, hogy senki illetéktelen ne jusson hozzá, mert könnyen rontani tudott vele. A rontás szándékával elég, ha kiönti az utcára vagy a járdára. S ha valaki belelép, azt megrontották vele”.³⁸⁰ Adatközlőm elmondása szerint őt is megrontották egyszer ilyen módon.

„Már régen, mikor a barátnőmnek meghalt a mamája, ez akkor volt. Az anyjáról, meg sokan tudják, hogy tud rontani. Na, a temetés előtti éjszaka önthettek valamit a kisajtóba. Mikor reggel felkeltünk, víz állt a kisajtóba, pedig akkor nem esett semmi eső, és a szomszéd se locsolt. De előttünk víz volt. Először mi se figyeltünk rá, lesepertem, és biztos beleléphettem, és így rontott meg. Mert ezután semmi se sikerült. A barátom otthagytott, én is meg anyu is betegek lettünk”.³⁸¹

„Ha valaki belelépett a halottmosó vízbe, aszt könnyen fogta a rontás. És ha egy kismama lípett bele, aki például öt hónapos terhes vót, akkor a gyereke öt hónaposon fog meghalni, ha kettő, akkor két hónaposon”.³⁸²

Nagykomjáti kutatásaim alkalmával hallottam, hogy a vizet a kertben a barázdába öntötték. A falu elég dombos vidék, a kertek általában lefelé lejtnek. Ezért általánosan bevett gyakorlat volt, hogy a vizet, melyben a halottat mosták, a barázdába öntötték, hogy lefelé folyjon, és senki ne léphessen bele, mert akkor rontás lesz rajta. Mikor a vizet kiöntötték, a halottmosó teknőt felfordították. A rongyot pedig, mellyel a halottat mosták, elásták, hogy senki ne szerezhesse meg, mert még egy kis darabkájával is rontani tudott az, aki értett hozzá.³⁸³

³⁸⁰ László M., salánki adatközlő

³⁸¹ Gál E., salánki adatközlő

³⁸² Zsoldos E., salánki adatközlő

³⁸³ Dobonyi J., nagykomjáti adatközlő

Rontani tudtak még a halott álkötőjével is. Tehát ezt, mikor már nem használták, úgy kellett eltenni, vagy eltüntetni, hogy senki ne férhessen hozzá. Leggyakrabban elégették. Fancsikán, Szőlősgyulán és Fertősalmáson egyszerűen a koporsóba tették a halott feje alá. „Így láttam anyámtú, hát mi is így csináltuk.”³⁸⁴ Gyakran csak kioldották, s a koporsóban hagyták.³⁸⁵

Az említett településeken nem szívesen beszélnek az idősek a halotti tárgyairól vallásosságukra hivatkozva. „Mi reformátusok vagyunk, ilyeket mi nem szoktunk, na, hát tuggyuk éppen, de annyira nem szokás.”³⁸⁶

IV.13. A visszajáró lélek

A paraszti kultúrákban közkeletű volt az a megállapítás, hogy a halott lelke visszajár, illetve egy ideig el sem távozik teljesen, hanem velünk marad, s csupán a halott teste hagyja el a földet. Az emberek ennek tudatában cselekedtek. Ennek megfelelően a temetési szertartás rendje és rendszere is a lélek nyugalmas távozását szolgálta, valamint a hátramaradt családtagok védelmét hivatott biztosítani eme lélekkel szemben.

Számtalan esetet, példát sorolhatnánk, hogy milyen okból jár vissza a lélek. Ilyen lehet a hátramaradt adósság, nem az elhunyt akarata szerint való cselekedetek, az elhunyt emlékének tiszteletben nem tartása stb.³⁸⁷

A visszajáró lélek képzetére – Csizsár Árpád megfogalmazásával élve – *ősi világképként, az ősi hiedelemrendszer még közünk élő darabjaként* kell tekintenünk.³⁸⁸

A visszajáró lélek általában az álmokban jelent meg. Ha valaki egyszer vagy többször álmodott a halottal, valószínűsíthető, hogy „otthon hagyott valamit”, a hozzátartozói elmulasztottak valamit, s ezt pótolni kell.³⁸⁹ Voltak kivételes helyzetek is. A halott megjelenésének oka volt, mint minden más, a megszokottól eltérő jelenségnek.

Korábbi kutatásaim alkalmával gyűjtöttem adatokat a visszajáró lélekkel kapcsolatosan főként salánki adatközlőktől.

³⁸⁴ Gajdos R., fancsikai adatközlő

³⁸⁵ Csizsár Á. 1967: 166

³⁸⁶ Pihor E., fancsikai adatközlő

³⁸⁷ Körner 1970: 55–96

³⁸⁸ Csizsár Á. 1967: 159

³⁸⁹ Csizsár Á. 1967: 187–189

*„Néha a halott a temetés után megjelenik egy hozzátartozó álmában. Ez azt jelentheti, hogy nem tud valami miatt nyugodni”.*³⁹⁰

László Margit adatközlő elmondása szerint neki is része volt egy ilyen álomban: *„Egy közeli hozzátartozómma álmodtam. Kiabált nekem, hogy várjam meg, mert nem tudott menni, nem vót lába. Virágot hozott, koszorúba vót kötve. Az álom után pár napra ez a rokonom meghalt. Ha valaki meghal, minden este imádkozni kell érte, a lelki üdvéért: »Adj, Uram, megholt testvéreimnek lelki üdvösséget.« Ez az ima segít, hogy a halott ne tudja »zavarni« az élőt”.*³⁹¹ Adatközlőnek már sok hozzátartozója meghalt, és ő így imádkozik minden este a halottai lelki nyugalmáért.

Nagykomjátan ismeretes volt a lepke alakjában visszajáró lélek. Úgy tartották, a lélek 40 napig jár vissza, ezért is tartanak 40 nap után misét a templomban. Adatközlő szerint, ha megjelenik a halott lelke, akkor kimennek hozzá a temetőbe, vagy pedig elmennek a templomba, és megkérik a papot, hogy imádkozzon érte, mert csak akkor jelenik meg, ha valamit kér.³⁹²

Ugyanezen adatközlő elmondása szerint, ő maga négy alkalommal találkozott a visszajáró lélekkel. Egyszer egy idős asszonyéval, és háromszor a férjével. Volt egy régi házuk, amit egy idős asszonytól vettek, aki már régen meghalt. Egyik alkalommal, amikor a házban a villanyt akarta felkapcsolni, megfordult, és ott állt a háta mögött. Elájult. De mire magához tért, már nem volt ott senki. Ezután háromszor látta a férjét. Akkor sem álmában, hanem nappal. Mindig volt vele három másik ember is, akiket szintén ismert, de már azok is halottak. A férje kezében mindhárom alkalommal egy bádog volt, s benne egy szál virág. Megkérdezte, hogy mire neki az a virág. És mindig azt felelte, hogy nagyon szomjas, víz kell neki.³⁹³

Csak az nem tud átjutni a túlvilágra, aki valami miatt nem nyugodhat.³⁹⁴

A visszajáró lélek elhárítására, a halott visszajárásának megakadályozására már a halál beálltától odafigyeltek. A szakirodalomban kegyetlennek számító esetet is találhatunk példaként.³⁹⁵ Az emberek különféle eljárásokkal és szabályokkal, esetleg tiltásokkal segítették a lélek nyugalmát, békés távozását. A halott használati tárgyainak megsemmisítése, a túlzott

³⁹⁰ László M., salánki adatközlő

³⁹¹ László M., salánki adatközlő

³⁹² Dobonyi J., nagykomjáti adatközlő

³⁹³ Dobonyi J., nagykomjáti adatközlő

³⁹⁴ Kunt 1987

³⁹⁵ Györffy 1921: 135

siratás kerülése, a kedvenc tárgy koporsóba tétele, vagy a haldokló kiengesztelése, bocsánatkérés a haldoklótól – mind ezt a célt szolgálták. Ugyancsak erre irányult az adósságok rendezése, mivel a halott lelke a tartozások miatt sem nyugodhat a másvilágon.

V. Az énekdiktálás

V.1. Az énekdiktálás mint szokás

A diktálás utáni éneklés eredete és kapcsolata a római katolikus, a református, az evangélikus és az unitárius felekezetek gyakorlatában kereshetők. Lényege, hogy a diktáló bizonyos hanglejtéssel elmondja, előéneklei a sort, a közösség pedig a meghatározott dallam szerint utánaéneklei.³⁹⁶

Kárpátalja több magyarlakta településén, a református közösségekben az istentiszteletek és egyéb egyházi alkalmak sajátja volt a diktálás. Az előénekesek, diktálók mondták az éneket soronként, melyet aztán a gyülekezet utánaénekelte kiegyenlített ritmusban, hosszan elnyújtva, az éneksorok végét hanglejtéssel cifrázva.³⁹⁷ Különbőféle kéziratokból diktálták a szöveget. Külön kiemelt jellegzetessége (Fertősalmáson és Salánkon jellemzően, Fancsikán csak rövid ideig), hogy később a nyomtatott énekeskönyvből is diktálás után énekeltek.³⁹⁸ Ugyanez volt jellemző Nagydobronyra is.³⁹⁹ Annak idején nem vitt senki magával énekeskönyvet a templomba. Az énekek szövegét egy idő után már szinte mindenki ismerte, fejből tudta, mégis szükségesnek tartották a diktálást. A salánki adatközlők elmondták, hogy ha a kántor alkalomadtán érthetetlenül diktált, a gyülekezet akkor is utána tudta énekelni, mert már ismerte a szöveget. Így a diktálás egyfajta szükséglet, egy igény a közös és hagyományos éneklési stílus iránt. Központi szerepben a közösségi éneklés áll, melyben az emberiség archaikus önkifejezési, kapcsolatteremtési igényei fogalmazódnak meg.⁴⁰⁰

A diktálás megszilárdulása mellett fontos tényezőként említhető még az iskoláztatás, a tannyelvválasztás. A református lakosság jellemzően magyar tannyelvű iskolába járt, de akadtak olyan családok, akik a gyerekeiket a könnyebb boldogulás reményében ukrán tannyelvű iskolába adták. Fancsikán az 1970-es években a magyar általános iskola elsorvadt, a rendszerváltásig csak ukrán tannyelvű középiskola működött. Ezek a gyermekek nem tanultak meg az iskolában magyarul olvasni, csak a családban történt meg a tanítás. Az otthon

³⁹⁶ Schram 1974: 373–383

³⁹⁷ Molnár A. 2001; Zán Gál 2011

³⁹⁸ Zán Gál 2011

³⁹⁹ Molnár Cs. 1994: 47

⁴⁰⁰ Sáy 2015

tanítás külön terhét nem minden család vállalta magára. Az így felnőtt gyermekek nem tudták a latin betűs szöveget olvasni, vagy ha képesek voltak rá, sokszor nehézséget okozott nekik. Súlyosabb eset az, amikor nemcsak írni-olvasni nem tanultak meg magyarul, de az otthoni kommunikáció is ruszin vagy ukrán nyelven folyt a családban, vallási identitásuk azonban református volt. Ilyenkor a korlátozott nyelvi kóddal rendelkező egyén számára különösen erős önbizalmat adott a diktálás. Megemlíthető még az olyan banális motiváció is, hogy a fizikai munkát végző elnehezdedt kezek nem tudták ügyesen forgatni a nyomtatott énekeskönyv lapjait, többször előfordult, hogy nem vitték magukkal a szemüveget, ami megnehezítette vagy lehetetlenné tette a betűk olvasását. A felsorolt tényezők is a diktálás mellett szóltak.

Szerencsés helyzetben vagyunk, egyrészt azért, mert a diktálás szokása az általam kutatott térségben a 2000-es évek után is még tetten érhető, megfigyelhető volt, a terület feltárára váró adatokkal rendelkezett. Másrészt olyan szokásról vagy bevett gyakorlatról beszélünk, melynek – még nem tudatos „részt vevő megfigyelőként” – magam is részese voltam. Mondhatnám, a diktálás hozzátartozott az én személyes vallásgyakorlásomhoz is, ahogyan a települések református lakosainak is egyet jelentett a vallás megélésével. A diktálással való találkozást és megismerkedést így már egészen fiatal koromban átélhettem. Sokakkal ellentétben számomra később a diktálás hiánya volt szokatlan, hiszen egy olyan közösségben nőttem fel, ahol ez volt a természetes.

A hétköznapi kis létszámú vagy a hétvégi népesebb alkalmakon az templomi éneklés csak diktálás után történt, akárcsak a temetési alkalmakon. Énekeskönyvet senkinek nem kellett magával vinnie, a szöveget előmondta a „kántor”, így azt csak utána kellett énekelni.

Az énekdiktálás kutatása nem tekint hosszú múltra a néprajztudományon belül. Kárpátaljai kutatására sincs számottevő adat. A diktálásról, a diktálók személyéről, történeti háttéréről Sápy Szilvia *A halotti búcsúztató. A műfaj eredete, történeti rétegei* című PhD-értekezése ad részletes és lényeges összefoglalást. Közlő és befogadó szemszögéből közelíti meg a témát, vagyis a diktálást ismétlésen alapuló közlések soraként definiálja, ezáltal egyfajta kommunikációs folyamatként értékeli. Ennek során fontos az egymásra utaltság és az egymásra való odafigyelés. Könyvében részletes elemzést ad a

diktálást történeti háttérének, kialakulásának bemutatása által, valamint részletesen körüljárja a különböző diktálási típusokat, módokat.⁴⁰¹

Sápy az ismétlés nyolc típusát sorolja fel és illusztrálja példákkal. Esetünkben csupán egy típusról beszélünk, Sápy felosztása szerinti *teljes ismétlésről*.⁴⁰² Ebben az esetben a szöveg teljes mértékben, változtatás és kihagyás nélkül megismétlődik. A diktálás az alábbiak szerint történik:

Diktáló (D): Szomorúan, fájdalmasan

Gyülekezet (GY): Szomorúan, fájdalmasan

D: A harang gyászra szól

GY: A harang gyászra szól

D: Porrá leve mi por vala

GY: Porrá leve mi por vala

D: A szívben bánat dúl

*GY: A szívben bánat dúl...*⁴⁰³

Ezzel a teljes ismétléssel orvosolták az írott szöveg hiányának problémáját. Korábban ugyanis csak a kántor vagy a diktáló rendelkezett a szövegekkel. A gyülekezet tagjainak eleinte nem volt sem nyomtatott, sem kézirat formájában rögzített énektárak.

A diktálás szokása meghatározta a közösség szokásait, és jelenlétével gazdagította hagyományait egészen a közelmúltig. A falubeliek közül a legidősebbek sem tudják, hogy honnan kerültek ezek az énekek egyes kéziratokba, vagy ki írta őket, de mindig szívesen énekelték. Bizonyítja ezt, hogy a diktálás nemcsak a temetkezési szokásoknak volt része, hanem szervesen hozzátartozott a templomi énekléshez is.

⁴⁰¹ Sápy 2015

⁴⁰² Sápy 2015: 147

⁴⁰³ Zán Zoltán Halottas és virrasztó énekeiből (részlet: 9. szakasz, Különféle esetekre vagy különös állapotúak felett 115. oldal)

V.2. Az énekdiktálás módja

A II. világháborúig a magyar nyelvterület egészén a református községekben iskolás gyermekek (diktások, diktálók) a templomban soronként mondták elő az éneklendő zsoltárokat.⁴⁰⁴ Az énekdiktáló soronként bemondja, diktálja a szöveget, majd egy másik atyafi vezeti az éneklést, őt énekkezdőnek, énekvezetőnek nevezik. A jelenségről mint szokásról Kárpátalján elsőként Molnár Ambrus írt egy 1999-ben megjelent tanulmányában. Igaz, az ő írása a nagydobronyi református közösségben akkor jelen lévő és meghatározó énekdiktálásról szól, azonban ez Kárpátalja több más magyarlakta településére is jellemző volt.

A szöveg és dallam kapcsán megjegyzik, hogy bár az énekszövegek fellelhetők, a dallamokra nem találunk rá, hiszen „*a gyülekezet ősidőktől fogva maga alakította ki egyházi énekdallamait*”.⁴⁰⁵ Tanulmányában Molnár Ambrus rámutat egy fontos tényezőre a diktálás kialakulása kapcsán: az írni és olvasni tudás hiányára, valamint arra a sajátosságra, hogy a nagydobronyi gyülekezet tagjai az énekeskönyvből is diktálás után énekelnek. Mindkét esetben párhuzam vonható a salánki, szőlősgyulai vagy akár a fertősalmási reformátusok éneklési szokásaival. A diktálás színtereiként pedig az istentiszteleteket, valamint a temetési alkalmakat emeli ki.

Az általam kutatott ugoicsai falvakban mindenhol jellemző volt az egyházi alkalmakon történő diktálás. Itt mindenhol az előre recitált formát alkalmazták. Távollabbi párhuzamként említhető, hogy a csángó magyaroknál a diktálás előénekelte változata szintén megtalálható.⁴⁰⁶ A leginkább Salánkra jellemző recitált formára nagyecsed-i gyűjtésekben akadhatunk rá.⁴⁰⁷ Valamint ezt a formát határozta meg Szabó Csaba és Németh István is Salánkon gyűjtött hanganyagaik kapcsán.⁴⁰⁸

A diktálás három formája, a fent említett előrecitált, az előremondott és az előénekelte forma ismert.⁴⁰⁹ Az első csoportnál az előénekes nem egyszerűen elmondja, hanem recitálja az éneksorokat, azaz emelt hangon mondja a szöveget. Ez egyfajta átmenet az ének és az emelkedett beszéd

⁴⁰⁴ Katona 1997

⁴⁰⁵ Molnár A. 1999: 152

⁴⁰⁶ P. Jáki 1995/1996: 429–433

⁴⁰⁷ Sály 2000

⁴⁰⁸ Szabó – Németh: Kárpátaljai gyűjtés, (Salánk) 1998

⁴⁰⁹ Bálint – Barna 1994: 248–260

között.⁴¹⁰ Az előremondott változatban a diktáló a szöveget egyszerűen bemondja soronként, a közösség pedig dallammal együtt ismétli utána.⁴¹¹ Az előreénekelt forma esetében a diktáló dallammal együtt énekli, mondja az éneklendő sort, a közösség pedig ugyanazon a dallamon utánaénekli, vagyis megismétli.⁴¹² Az eddigi kutatások szerint az előreénekelt forma a római katolikusok sajátja. Többnyire a liturgián kívüli alkalmakon – búcsúban, körmeneteken, magánájtatosságokon – és virrasztásokon, temetéseken, valamint misék előtt és után fordul elő.⁴¹³

A három változaton kívül a csángó magyaroknál egy másik diktálási forma ismert, mely szerint a diktáló csak az első versszakot énekli előre, a többi előre mondja.⁴¹⁴

V.3. Az énekdiktálás kialakulása

„Az énekdiktálást különös isteni ajándéknak tartjuk, s úgy véljük, annak eredete visszanyúlik a reformáció kezdetéig, amikor a protestáns egyházak megtisztították a templomokat a szobroktól, képektől, mi több, a legmerevebb kálvinista irányzatok hívei megkérdőjelezték az orgona és az éneklés szükségességét is.”⁴¹⁵

Molnár Ambrus (Molnár Csilla álnév alatt írt tanulmányában) a diktálás után való éneklés gyökereit a reformációig vezeti vissza.⁴¹⁶ Az énekdiktálás megszilárdulását három tényezőnek köszönhetjük. Az okok egyrészt – a korábbi megállapítás szerint – a nyomtatott énekeskönyvek hiányában keresendők. A reformáció megszilárdulását követően nem tudtak megfelelő számú énekeskönyvet eljuttatni a közösségekbe. Az éneklés és a templomi vagy egyházi alkalmak nem maradhattak el. A gyülekezet tagjait pedig meg kellett tanítani a református énekekre. Ezért a diktálás módszeréhez folyamodtak, mely a szóbeliség elvén alapult. A második okként az analfabetizmust nevezhetjük meg. Noha voltak törekvések az írás-olvasás tanítására és elsajátítására, ez hosszú és időigényes folyamat, mely alatt az éneklés megint

⁴¹⁰ Recitálás. Magyar Katolikus Lexikon. Forrás: <http://lexikon.katolikus.hu/R/recit%C3%A1l%C3%A1s.html> (Letöltés dátuma: 2020. 01. 12.)

⁴¹¹ Adorjáni 1995; Sáy 2015: 160–161

⁴¹² Bálint – Barna 1994: 248–260

⁴¹³ Sáy 2015: 160–161

⁴¹⁴ P. Jáki 1995/1996: 430

⁴¹⁵ György Horváth – Lajos 1998: 126

⁴¹⁶ Molnár Cs. 1994

csak nem várhatott.⁴¹⁷ A harmadik okot a zenei írásbeliség hiánya jelentette. A kotta nem ismerete hosszú ideig meghatározta és előírányozta a diktálás után való éneklést. A közösség zenei képzetlenségéből adódóan a kezdeti énekeskönyveket eleve kotta és hangjelzések nélkül bocsátották ki.⁴¹⁸

A kotta szerinti éneklés felvetődött már az 1600-as évek elején is. Többek között Geleji Katona István püspök emelt szót a kotta szerinti éneklés pozitívuma mellett. Az 1636-ban megjelent *Öreg Gradual* előszavában panaszolja, hogy a diktálás mint énektanítási módszer még mindig nagyobb mértékben van jelen, mint a kották szerinti elsajátítás. Mint írja: „Az *mi Déákinknak penig, ha többet nem is, de annyit szükségképpen kívántaték az Musikához érteniek, hogy az kotákból vagy clavisokból, az lineákhoz képest megtudhatnák magoktól is akármelly Psalmusnak, Prosának, Antiphonának, és egyéb ceremóniáknak nótájukat, (...) Mely egy részént az Cantoroknak, ha nem tudatlanságoktól is, de restségektől vagyon, hogy a Templomon kívül az Scholában, az Deákságot és gyermekséget az éneklésben nem gyakorollyák és az nótákra meg nem taníttják, hanem az Chorusban tsak neki kezdik, s azonban az Deákság utánok zendülvén, ha magok jól tudnák is, az szájokból kivonszák, mely miatt gyakorta igen dísztelen és az hallgatók előtt kedvetlen éneklést tesznek.*”⁴¹⁹

Jáki Sándor Teodóz bencés szerzetestanár a legősibb népi éneklési módként tartja számon a csángó magyarok körében gyakorolt énekdiktálást, amely kialakítója és megőrzője volt a közösségek népének-tudatának és gyakorlatának.⁴²⁰

Ősi, eredeti változatát az előreénekelte formában kereshetjük. A szövegek előmondása és recitálása későbbi korok eredménye. „Az előremondott változata valószínűleg a 18. században rögzülhetett. A katolikusok az eredeti, előreénekelte formát őrizték meg, míg a protestáns felekezeteknél az előremondott változat maradt fent” – állapítja meg Sály Szilvia.⁴²¹

Graduáltól diktálásig című tanulmányában Pap Ferenc az énekdiktálás kialakulásának kezdetét a 18–19. századra teszi. Korábbi bizonyítékok és adatok hiányában szerinte a diktálás az egyház és az egyházzene következményeként alakult ki és terjedt el a református egyházban a reformok

⁴¹⁷ Molnár Cs. 1994: 41–51

⁴¹⁸ Sály 2000

⁴¹⁹ Geleji Katona István szavait idézi Dávid István *A kodályi pedagógia egyházzenei előzményei* című tanulmányában. Dávid 2012: 40

⁴²⁰ P. Jáki 1995/1996: 429–430; Sály 2015: 161; Déri 2012/2013: 212

⁴²¹ Sály 2009/2010: 447–448

és az új énekek hatására.⁴²² Állításának alapját az a tény képezi, miszerint a korábbi századokban nem maradt fent az énekdiktálás létezését bizonyító levéltári adat.

A kotta szerinti éneklés terjesztését és megszilárdítását célzó korábbi kezdeményezések nem értek célt.⁴²³ A diktálás gyakorlata továbbra is fennmaradt és uralta az éneklést az egyházkerületi tiltás ellenére is. Az 1813-ban Debrecenben megjelent énekeskönyv újra nyomásánál sem engedélyezték az újabb énekek felvételét, mondván az új énekek ismeretlen dallamai újra a diktálásnak kedveznének. Az egyházkerületi közgyűlés állásfoglalása szerint a diktálás zavarja az áhítatot és díszteleníti az istentiszteletet.⁴²⁴

A temetések rendjét az egyházi törvény 1926-ig nem szabályozta, és a nyomtatott énekeskönyvek sem tartalmaztak temetési énekeket.⁴²⁵ Ezért az énekvezetők feladata volt, hogy a temetésekre összegyűjtsék a megfelelő énekeket, másolással, vagy akár énekek írásával. Ezért szinte minden településen keletkeztek ilyen kéziratok, melyeket a későbbiekben megjelent énekeskönyvek is csak nagyon nehezen tudtak kiszorítani a temetésekről.

A kérdés tehát még mindig nem tisztázott, hogy pontosan hogyan és mikor alakult ki a diktálás. Nincs olyan pontos adat vagy évszám, mely a kezdeti időszakra vonatkozna. Kiváltó okát is csak feltételezések mutatják. Jobbára állíthatjuk, hogy közösségi igények hívták életre, melyek leglényegesebb központi tényezője az írni és olvasni tudás hiánya lehetett. Ám itt kétségeket kelt a fent leírt állítás, miszerint a fejből megtanult szövegeket is diktálták, valamint a későbbiekben a nyomtatott énekeskönyvek megjelenésével sem maradt abba a szokás. Jellemző ez főként a templomi, istentiszteleti diktálásra.

Az énekdiktálás kialakulását és fennmaradását tehát nem feltétlenül az írni-olvasni tudás, vagy az énekeskönyvek hiányában kellene keresnünk? Ezt támasztja alá Déri Balázs állítása, aki szerint nem a dallamtudás és az olvasás hiánya az énekdiktálás megszilárdulásának fő tényezője. Példaként említi a skót gael anyanyelvű tagokat, akikre egyáltalán nem jellemző az elmaradottság. Vallásgyakorlásuknak mégis szerves része a diktálás után való éneklés, angolul a *lining out* éneklési mód.⁴²⁶

⁴²² Pap 2006/2007: 67–68

⁴²³ Sápy 2000

⁴²⁴ Barcsa 1905: 185

⁴²⁵ Felhősné Csiszár 1986

⁴²⁶ Déri Balázs felhívja a figyelmet arra a tényezőre, miszerint a magyar nyelvben a diktálás után való éneklés, vagyis az énekdiktálás vallási szakszónak tekinthető, s ugyanilyen jellegű

Mint látható, a diktálás után való éneklés nem csak a magyar közösségek sajátja. A külföldi protestáns felekezetek körében is ismert. A nemzetközi szakirodalomban William T. Dargan könyve kapcsán szintén a *lining out* kifejezést találjuk. A szerző, aki az afroamerikaiak között végezte kutatásait, európai gyökerűnek nevezi ezt az éneklési módot, vagyis a diktálás után való éneklést. A 17. századtól eredezteti, s a himnuszok éneklési módjának nevezi, mely során szintén van egy követendő énekezet. A szerző az éneklési módnak az istentiszteletben betöltött szerepét vizsgálja.⁴²⁷

A *lining out* kapcsán szintén 17. századi angol gyökereket említ J. E. Holloway. Mint mondja, ez az éneklési mód az európai és az amerikai vallási közösségekben elterjedt. Megállapításai ellentétesek Déri megfogalmazásával, és egybecsengenek az általunk is felvetett okokkal, miszerint az írni-olvasni tudás hiánya, valamint az énekeskönyvek kevés száma vezetett a szokás kialakulásához. Megjegyzi, hogy a zsoltáreneklés kapcsán terjedhetett el az éneklési mód, mivel a közösségek nem rendelkeztek elegendő nyomtatvánnyal.⁴²⁸

Ősi, egyedi és különleges éneklési stílusnak tekinti a diktálás után való éneklést, vagyis a *lining out* éneklési módot John Burnett, aki szintén az énekeskönyvek hiányában keresi a szokás kialakulását. Kutatásai során a baptista gyülekezetekben készített hangfelvételeket, s rögzítette a legrégebb angol nyelvű vallási énekeket, melyek a 18. századtól szinte alig változtak. Mint írja, ez az éneklési mód az elzárt közösségek jellemzője volt.⁴²⁹

Láthatjuk tehát, hogy a *lining out* éneklési módot főként a nyomtatott énekeskönyvekkel nem rendelkező gyülekezetekben alkalmazták. Az angol

(egyház)zenei kifejezés a *lining out*, mely a dallamvonal előéneklésszerű bemutatását jelenti. Erről az éneklési technikáról pedig egyetlen más nyelven sem olvashatunk a magyar mellett, csupán angolul, mivel a jelenség már csak az angolszász területen létezik. Ám a kettő nem, vagy kevésbé ismeri egymást. Ennek oka pedig a fordítás terén felmerülő probléma. A magyar (ének)diktálás angol megfelelője a szakma szerint nem a *dictation* kifejezés lesz, ahogy azt elsőre használnánk, hanem az angol területen is gyakorolt és használt *lining out*. Hiszen ugyanazon éneklési módról beszélünk mindkét esetben. A nemzetközi tudományosság csak ilyen fordításban ismerheti meg, vetheti össze, vonhat párhuzamot a két éneklési mód között. Déri 2017/2018: 217–218

⁴²⁷ T. Dargan 2006

⁴²⁸ J. E. Holloway: What Is Lining out? <https://www.musicalexpert.org/what-is-lining-out.htm> (A letöltés dátuma: 2023. 03. 13.)

⁴²⁹ Burnett, John: Before Churches Had Songbooks, There Was 'Lined-Out' Gospel 2013 <https://www.wbur.org/npr/234606252/before-church-songbooks-there-was-lined-out-singing> (A letöltés dátuma: 2023. 03. 13.)

parlament az 1644-ben kiadott rendelet alapján hivatalosan is jóváhagyta a gyakorlatot, és azokban a gyülekezetekben engedélyezte, ahol kevesen tudtak írni, olvasni, valamint nem állt rendelkezésre elegendő számú énekeskönyv.⁴³⁰

Mindent egybevetve megállapítható, hogy nem csak a műveltség hiánya eredményezte a diktálás szükségességét. A természetes emberi igények keltették életre és tartották fent a szokást. Gondolhatunk itt az ismétlő éneklés gyakorlatára. *Az énekdiktálás eredete* című tanulmányában Sápy Szilvia a következőképpen fogalmaz: „A kettő között pedig nincs lényegi különbség, összerosódnak a határvonalaik, mivel a hagyomány tértől, időtől, műfajtól függetlenül mindig újratermelődik, ha a háttérben ott van a közösségi éneklésre való hajlam. Így a hagyomány legfrissebb megnyilvánulási formáiban is az emberiség legősibb önkifejezési, kapcsolatteremtési igényei fogalmazódnak újra.”⁴³¹

V.4. A diktáló személye

*„A halotti énekes egy csodaember, aki képes két órán keresztül ének szövegét diktálni, vezetni a dallamot (...). A középkori énekesnek egy késői utóda. A szöveget mindenütt alkalmazza a körülményekhez.”*⁴³²

Salánkon az 50-es évek tájékán minden fiatal konfirmandus fiúnak kötelessége volt a diktálás a hétköznapi reggeli istentiszteleteken.⁴³³ A sorrendet a lelkipásztor osztotta be, hogy minden templomi alkalomra legyen egy diktáló. Az akkori lelkész, Horkay Lajos ezt szigorúan megkövetelte a fiataloktól.⁴³⁴ Az utána következő Lajos Mihály már nem kérhette az ifjak szolgálatát a kommunista diktatúra tiltása miatt, így a reggeli diktálás elmaradt.

Volt azonban „hivatalos” kántor, aki vállalta ezt a feladatot. Nem tanult kántorról beszélünk. Csak olyan személyről, akit jó hangúnak tartott a közösség, s aki a rábízott munkát szolgálatként végezte. Így lett az ő feladata az egyházi események lebonyolítása, a vallási események adminisztrálása, ugyanakkor a lelki és erkölcsi példamutatás. Mindezek mellett a lelkész utasításainak kellett megfelelnie.⁴³⁵

⁴³⁰ Horn 2003: 146

⁴³¹ Sápy 2009/2010: 436

⁴³² Kivonat az Unitárius Közlönyből. Fekete 1913: 180

⁴³³ Zán Gál 2011

⁴³⁴ Görgy Horváth – Lajos 1998

⁴³⁵ Kicsi 2019: 303

A kántor szolgálataért nem járt fizetség. Szőlősgyulán a 2000-es évek elején kezdtek némi honoráriumot adni.⁴³⁶ Annak ellenére, hogy anyagi juttatásban nem részesült, tevékenysége révén kiemelkedett a közösség tagjai közül. Vezetőként tekintettek rá, a falu első emberei közé sorolták. Ő maga pedig jelentősnek érezhette tevékenységét, hiszen az egyházi alkalmakon – vasárnapi istentiszteletek, ünnepnapok, esküvő, keresztelő, temetés – mindig kiemelt feladat jutott számára. Jelentős részt vállalt a közösség életében.

A diktálást végző személyt Fertősalmáson, Mátyfalván és Fancsikán *kántornak* nevezték. Szőlősgyulán és Salánkon a *diktáló* és a *kántor* elnevezés volt ismert, ám funkciójukat tekintve más feladattal bírtak. A diktáló diktálta az éneksorokat, a kántor pedig elkezdte az éneket, megadta a hangot, s a gyülekezet utánaénekelt. Máshol elterjedt volt az *előénekes*, *énekvezető* megszólítás is,⁴³⁷ néhol *énekes emberként* is említették.⁴³⁸

A diktálás és énekkezdés felelősségteljes feladat volt. A templomi alkalmakkor több száz embert kellett vezetni az éneklésben. Hibázni nem lehetett.

Egyik salánki adatközlő saját tapasztalataiból merítve érzékeltette az idősebb generáció szigorát:

„Amikor diktáltam a templomban, jó régen volt az már, nagyapád (Zán Zoltánra utal az adatközlő, aki korábban kántor és diktáló is volt Salánkon – G. A.) meg lent ült a széken. Fiatal voltam még. És diktálás közben felkiáltott, hogy elrontottam az éneket. Ezt az istentisztelet közben.”⁴³⁹

A diktálás felelősségteljes szolgálat volt. Az elődök példáját követve igyekezett mindenki teljesíteni feladatát, akár a templomi, akár a temetési alkalmakon. A fent idézett példán látható, hogy az idősebbek, az egykori kántorok megkövetelték a pontosságot. Tehát egy korábbi kántor akár az istentisztelet alatt, a gyülekezet hallatára is kijavíthatta a diktálót, az utódot, ha az hibát követett el, esetleg nem az utasítás szerint járt el. A tanításra évek múltán is emlékeznek az érintettek.

⁴³⁶ Szőlősgyulán a fizetést eleinte az egyház adta, később – jobbra temetési alkalmakról lévén szó –, a családra hárították a feladatot, akiknek a diktáló és a kántor mellett a harangozónak és a gyászokocsisnak is ki kellett fizetni a megszabott díjat.

⁴³⁷ Sáy 2015

⁴³⁸ Nagydobronyban a kántor diktált, az énekkezdő pedig megadva a hangot, vezette az éneklést – nagydobronyi származású fancsikai adatközlő

⁴³⁹ Homoki Á., salánki adatközlő

V.5. Az énekdiktálás szinterei

A diktálás legfőbb szintere a templomi alkalmak és az istentiszteletek voltak. A liturgia szerves része az éneklés. „Az egyházi ének nem az istentisztelet mellékes eleme, kiegészítése, (...) hanem az Istent dicsérő közösség és szolgálat autentikus megnyilvánulása” – fogalmaz Pap Ferenc.⁴⁴⁰ A hétköznapi reggeli, a szombati és vasárnapi istentiszteleteken egyaránt diktáltak. Később a diktálás szintere és alkalma csak a nagyobb ünnepekre – húsvét, karácsony – korlátozódott. Fancsikán az istentiszteletekről fokozatosan kiszorult a diktálás.⁴⁴¹ Az utóbbi években már csak egy-egy éneket diktált a kántor, főként a rövid, egy-két versszakosakat, hogy ne kelljen keresgélni az énekeskönyvben.⁴⁴² Aztán ez is abbamaradt.

A diktálás másik szintere a temetési alkalom – a virrasztók, a temetés és a halotti tor – volt. Külön énekvezetője volt a halotti virrasztónak és a temetésnek.⁴⁴³ Erre a célra készítették a kéziratos *halottas énekeskönyveket*.

A temetéseken való diktálás kapcsán és a következő nagy fejezethez előljáróban fontos kiemelni, hogy a kutatott településeken néhány példányban ma is megtalálható az említett gyűjtemény „*Halottas alkalmakra készített és írott könyv*” vagy „*Temetési énektár*” címmel, amely vegyesen tartalmaz virrasztáskor és temetéskor diktálendő énekeket. A gyűjteményekben lejegyzett szövegek református népénekek, melyek nem konkrétan egy-egy település sajátjai.

A szakirodalom már a középkortól említi a népénekek meglétét, azonban a reformáció vívta ki igazi rangját a 16. század környékén. A 17. századtól a kéziratos és nyomtatott formában is megjelent népénekek terjedtek el,

⁴⁴⁰ Pap 2011: 450

⁴⁴¹ Fertősalmáson különös módon, amióta a település létezik, a református kántor, diktáló elmegy a görögkatolikus virrasztásra és temetésre is. Vagyis, ha a településen valamely görögkatolikus család tagja hunyt el, a hozzátartozók külön meghívják a református diktálót, hogy menjen és vezesse az éneklést. A temetések alkalmával a görögkatolikus pap végzi a temetési szertartást, ám amikor a búcsúztató után az éneklésre kerül sor, a református kántor kezdi az éneklést, vagyis a diktálást. A temetőbe vezető úton viszont felváltva, egy görögkatolikus, egy református ének hangzott el. Ma már az úton nem énekelnek. A környező falvakban nincs erre példa. Hozzá kell tennünk, hogy a településen igen kicsi a görögkatolikus közösség. Ezért is van szükség a református kántor „segítségére”.

⁴⁴² A fancsikai adatközlők szerint az akkori kántor, Jenei Károly, szeretett diktálni, s ragaszkodott hozzá. Ezért történhetett az, hogy a rövidebb, az egy-egy versszakos éneket még diktálta a templomban is.

⁴⁴³ Bálint 1938

beleértve a ponyvát is. A reformátusoknál pedig átalakulva megmaradtak a virrasztóénekek, a különféle halotti és temetési énekek stb.⁴⁴⁴ Török Károly a virrasztóénekeket a halotti búcsúztatókkal és a siratóénekekkel együtt népi alkotásoknak tartja, melyek eltérnek a hivatalos egyházi előírásoktól.⁴⁴⁵

A vallásos közösségekben jellemző volt még az egyéni, vagyis a házi ájtatosságok szervezése is. Ezeken az alkalmakon a jelenlévők az előénekes kezdeményezése nélkül nem kezdtek énekbe.⁴⁴⁶ Egyik adatközlőm elmondása szerint,⁴⁴⁷ aki nem hivatalosan, de mégis szolgálatot teljesítve látta el a kántori kötelességet egykor, nemcsak a templomban, hanem otthon is egy-egy közösségi alkalomkor egyházi énekeket énekeltek diktálás után. Adatközlőm feladata volt az ének soronkénti diktálása, a közösség tagjai pedig utánaénekeltek.

V.6. Az énekdiktálás megszűnése

Fancsikán a 2000-es évek környékén, Fertősalmáson 2016-ban, Salánkon 2011-ben, Szőlősgyulán körülbelül 2013-ban ért véget végérvényesen a diktálás.⁴⁴⁸ A kutatott települések közül Mátyfalván találjuk a legkorábbi adatot az énekdiktálás megszűnésére – 1984. A lakosok még emlékeznek az egykori kántorra, Orosz Andrásra, de kéziratainak már nincs nyoma.

Egy Szőlősgyuláról szóló írásban a következőket olvashatjuk: „A 80-as évek vége felé próbálkoztak a határon túli énekeskönyvek, Bibliák behozatalával, például: egy alkalommal kb. 500 énekeskönyvet hoztak az autó gázpalackjában.⁴⁴⁹ A nyomtatott énekeskönyvek⁴⁵⁰ megjelenésével az istentiszteleteken az orgona után való éneklés vette át a szerepet. Ily módon a behozott énekeskönyvekre hárították a diktálás megszűnésének okait.

⁴⁴⁴ Katona – Rajeczky 1980

⁴⁴⁵ Török 1864

⁴⁴⁶ Katona 1997

⁴⁴⁷ Simon B., Salánk egykori kántora, énekvezetőjének nyilatkozata

⁴⁴⁸ Bereg megye egyes településein, mint például Gáton még 2019-ben is diktáltak a temetéseken

⁴⁴⁹ Szőlősgyula: <https://kmksz.com.ua/szervezet/alapszervezetek/gyula/> (Letöltés ideje: 2020. 01. 07.)

⁴⁵⁰ A 90-es éveket követően Salánkon használatban lévő énekeskönyv: *Énekeskönyv. A Királyhágómelléki Református Egyházkerület által kötelező használatra megállapított kiadás. 1990. Az egyházkerület tulajdona és kiadása.*

Az énekdiktálás abbamaradása fokozatosan ment végbe. Általában kétlépcsős szűkítést figyelhetünk meg: először az istentiszteletekről tűnik el, aztán a temetésekről.

Fertősalmáson és Fancsikán elsőként a templomból szorult ki a diktálás. Aztán a temetések alkalmával is abbamaradt. Salánkon a templom falai között fokozatosan némult el a diktálás, oly módon, hogy eleinte a hétköznapi vagy kisebb szertartásokból maradt ki, később a vasárnapi istentiszteletekről is eltűnt, s csupán az ünnepnapokra korlátozódott. A következő fázisban már csak az egyház két legnagyobb ünnepén, húsvétkor és karácsonykor diktáltak, végül pedig csak a szentesti istentiszteleten szólalt meg a diktáló. A temetések alkalmával még évekig élt a szokás, mígnem az is végleg eltűnt.

*„Az énekeskönyveket kirakták a templomba a padokba. Minden sorba 3-4 példányt, hogy legyen miből énekelni”.*⁴⁵¹

Eme szép szokásnak jómagam is részese voltam. Salánki születésű lévén máig emlékszem, mikor az új énekeskönyv énekeit tanította a lelkipásztor az istentiszteletek végén, s hogy ezek a dallamok milyen nemtetszést váltottak ki az idősek körében. Mert ők ragaszkodtak az addig megszokotthoz. Az új dallamok, noha igen hangzatosak voltak, nem nyerték el az idősebb korosztály tetszését.

A jelenség abbamaradásában nagy szerepet játszottak az egyházi vezetők, lelkészek, akik püspöki rendeletre hivatkozva szüntették be a diktálás után való éneklést. A gyülekezeti tagok külön kérésére sem engedélyezték a szokás gyakorlását. Főként az újonnan beiktatott lelkészek fiatalos lendületükkel váltak a *diktálásos énekek üldözőivé*.⁴⁵² Egyes településeken a diktálás megszűnése a diktálónak, a füzet tulajdonosának a halálával, szolgálatának lezárulásával ért véget.

Botos Árpád Fertősalmáson egykor a templomi alkalmakon és a temetéseken is vezette az éneklést. Őt követően a fia vette át ezt a szolgálatot, aki már csak a temetésekre tudott eljárni. Mint mondta, fiának a munkája miatt nem volt ideje a templomban is diktálni, csak a temetéseket vállalta. Így a templomi diktálás abbamaradt. Később a temetési alkalmakról is kiszorult.

⁴⁵¹ Hevesi P., szőlősgyulai adatközlő, kántor

⁴⁵² Szacsuvay 1991: 119

V.7. Az énekdiktáláshoz való viszony

A kutatott településeken a református lakosok különféleképpen tekintenek a diktálásra. A hagyományokhoz való ragaszkodás és a régi megszokott rend főként az idősebb korosztálynak vált tetszésére, míg a fiatalok egyértelműen elutasítóak.

Egyesek jó ötletnek tartják az újítást, és ezzel együtt a diktálás kiszorítását a templomból.

„Így szebb – mondja egy salánki gyülekezeti tag –, mer így sorba megy minden és lehet érteni a lényegét”⁴⁵³

„Az énekeskönyv sokkal jobb. Így azér jobb, mer meg tuggyuk tanulni az énekeket. A diktálás után azt nem lehet.”⁴⁵⁴

Mások viszont a hagyományokat szeretnék megőrizni, vagy inkább csak a szokáshoz ragaszkodva tartanak meg a diktálást annak eredeti formájában.

„Mi eszt szoktuk meg. Úgy vót szíp, mer úgy mindenki tudta, mos meg még az ínekeket se nagyon tuggyuk. Jó vót az, ahogy akkor a kántor csinálta”.⁴⁵⁵

„Ebből az énekekből csak táncdalt csinálunk” – idézték az egykori kántor szavait a fancsikai adatközlők.

„Akkor vót mindenre más szöveg. Nem, mint most, mindenkinek egyet énekelnek.”⁴⁵⁶

A vélemények utalnak az énekek szövegezésére és ritmikájára is. Tartalmi szempontból a mai bevett énekek nem olyan változatosak, mint a kéziratban fennmaradt szövegek, s a ritmusuk is változott. A vontatott énekléshez szokott gyülekezetekben nehezen elfogadható a gyorsabb ütem. Ritmusa miatt egyesek *pionírdaloknak* titulálják, s nem hajlandók énekelni az alkalmakon.

A fiatalok hamar megkedvelték az új énekeskönyvek fülbemászó dallamait, a ritmikus énekmódot. Az idősek viszont inkább ragaszkodnak a régihez. A váltás, vagyis az új énekek bevezetése néha *„szokatlan”* helyzeteket is eredményezett az istentiszteleteken. Nem egyszer lehettünk tanúi, hogy míg az orgonakíséret és a jó énekhangú fiatalabbak és középkorúak az új dallamok

⁴⁵³ Jana I., salánki adatközlő

⁴⁵⁴ Szilvási J., fancsikai adatközlő

⁴⁵⁵ Borsos R., salánki adatközlő

⁴⁵⁶ Varga M., fancsikai adatközlő

szerint énekeltek, az idősek éneke eltért: a régi vontatott énekmódot sehogys sem akarták feladni. Így volt egy időszak, amikor „kánonban” folyt az éneklés.

„*Én most se vagyok híve ennek az új éneklésnek. Azok nem temetési énekek*”.⁴⁵⁷ Az idézett vélekedés a jelenleg hatályos énekeskönyvre utal, melyet a református gyülekezetek egyformán használnak temetések alkalmával.

A régi hagyományokhoz való erős ragaszkodás volt az, melynek köszönhetően a diktálás oly soká fennmaradt a kutatott településeken. Amíg maga a gyülekezet közös erővel és akarattal kiállt mellette, addig gyakorolta is eme éneklési módot.

Az énekdiktálás szokása része volt református magyarságunknak, és része a református vallás megélésének. Ma sokat beszélünk a népi gyökerű szellemi kultúránk megőrzésének szükségességéről. Ugyanez egyházi szempontból sem lehet érdektelen. Hiszen a kéziratok nemcsak szövegeket, hanem archaikus magyar népi dallamokat is rejtenek.⁴⁵⁸

A kéziratok több mint egy évszázadon keresztül – vagy még azon túl is – őrizték a közösség énekeit. Száz évvel ezelőtt is ugyanazok a dallamok csendültek fel a virrasztások és temetések alkalmával, mint a közelmúltban, néhány évvel ezelőtt. Maga a diktálás morálisan is tükrözte a közösség tagjainak egymáshoz való viszonyát. Ez ugyanakkor motiváló erejű volt, mely a „*hogyan fognak engem eltemetni*” gondolat köré épült, s mely magába rejtette a *szép temetés* és az ott felcsendülő „*szép énekek*” kiérdemlését is. Micsoda érték és ragaszkodás jellemzi mindezt! A szokást visszahozni ugyan nem tudjuk, de tehetünk érte, hogy ne merüljön feledésbe.

Molnár Ambrus idézte tanulmányában Ravasz László szavait, aki a következőkre szólított fel egykor: *szükséges megfigyelni és lejegyezni a „magyar református néptheológia alapvonásait, meg kell menteni a magyar néplélek eme legdrágább alkotásait.*”⁴⁵⁹

⁴⁵⁷ Botos Á., fertőszalmási adatközlő, kántor

⁴⁵⁸ Gál 2011; 2020a

⁴⁵⁹ Molnár A. 1999: 156

VI. Temetések és virrasztások kéziratos énektára

VI.1. Adatok a kutatás során regisztrált füzetekről

A diktálás énekeit tartalmazó kéziratokat elsőként Salánkon gyűjtöttem több mint egy évtizeddel ezelőtt. A későbbiekben ez lett a kiindulópont, és az itt talált füzetek hasonlítási alapként szolgálnak a továbbiakban.

Hogy miért maradtak fent máig is ezek a kéziratok? Erre több válasz is adható. Az erős vallási kötődés, a vallási szokásoknak a mindennapokban betöltött szerepe mind kihatással voltak a közösség életére, segítették a közösséget a nehéz időkben továbbélni és túlélni. Túlélni a rendszerváltást, a rendszabályozást, és ennek volt köszönhető a népi írásbeliség tárgyainak keletkezése és lenyomatainak, vagyis a kéziratoknak a fennmaradása. A terület Szovjetunióhoz való csatolásának utolsó évtizedeiben szinte teljesen lehetetlen volt az énekeskönyvek utánnnyomása. A régiek elhasználódtak, újat pedig nem lehetett kapni. Az idősek még ma is emlékeznek arra, hogy milyen büntetéssel járt, ha például valakit Biblia csempészésével fogtak el a határon. Szacsvay Éva néprajzkutató is kiemeli fennmaradásuk fontosságát. Kutatásában megjegyzi, hogy amikor a hívők nem juthattak hozzá az énekeskönyvekhez, a kéziratos könyvek értéke csak felerősödött és nagyobb jelentőséget kapott.⁴⁶⁰

Ennek ténye, az énekeskönyvek, a nyomtatott anyag hiánya kényszerítette rá a közösség tagjait a kéziratok készítésére, újramásolására. Az írott könyvekkel, füzetekkel a leggyakoribb esetben csak a diktáló maga rendelkezett.⁴⁶¹

Más szempontból a fennmaradt kéziratokat egyfajta emléktárgyakként is kezelhetjük. A róluk alkotott kép segítségével azok készítőjét is jellemezni tudjuk. Az efféle összefüggések Fejős Zoltán értelmezésében a tárgyak az emlékezés és emlékeztetés eszközei lehetnek. Jelen esetben a szövegek vagy kéziratok, mint tárgyak generációkat átívelő emlékek, melyek pusztán létezésükkel a társadalmi viszonyokról is árulkodnak.⁴⁶² Féltve őrzött kincsek ezek.

⁴⁶⁰ Szacsvay 1991: 117–121

⁴⁶¹ Zán Gál 2011

⁴⁶² Fejős 2003

Az ünnepek, a református parasztság mentalitása tükröződik a kéziratokban.⁴⁶³ A kézírástos szövegátolatok mellett szóljon, hogy általuk szájhagyomány útján maradhattak fent azok a régi dallamok is, amelyek a hivatalos énekeskönyv-kiadványokból eltűntek.⁴⁶⁴

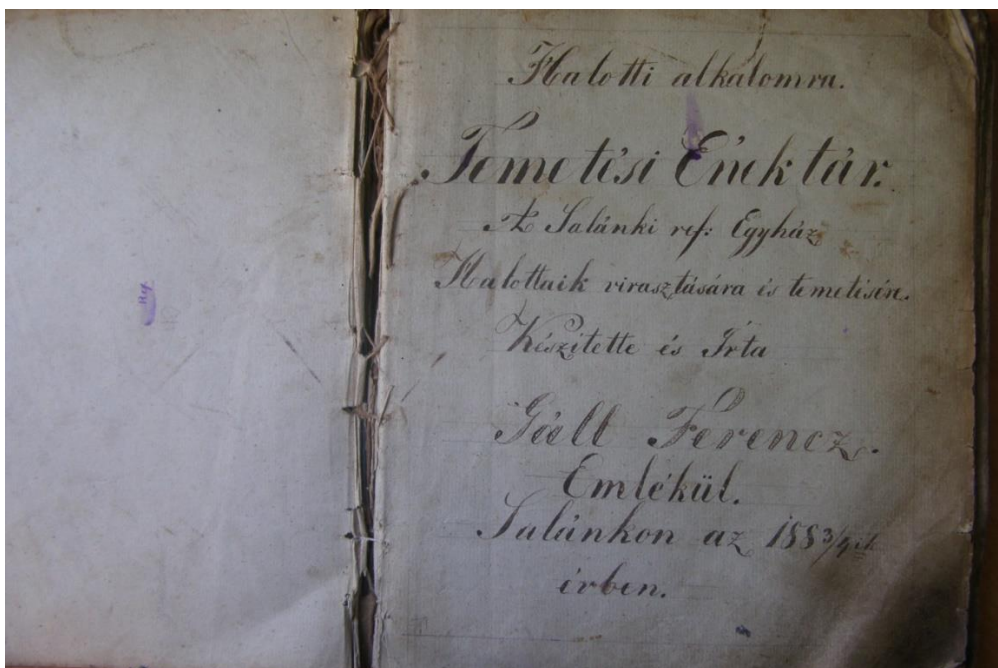
Salánkon, Szőlősgyulán és Fertőszalmáson, illetve Kárpátalja más településein is fellelhetők még azok a kéziratok, melyekből egykor a temetések alkalmával diktáltak. Az említett három településen talált tíz kéziratban lejegyzett énekek hasonlóak. Kutatásaim során Fancsikán nem találtam meg a nevezett kéziratot, ám a helyi emlékezet szerint a néhai kántornak volt egy „könyve”, amit csak temetésekre használt, és énekeket, valamint imádságokat tartalmazott. Viszont a salánki kézirat szövegei között az egyik fancsikai adatközlő ismerős énekeket és szövegeket vélt felfedezni. Ebből pedig arra következtethetünk, hogy a két településen meglévő kéziratok szövegei hasonlóak voltak.

Salánkon a *Halottas alkalmakra készített és írott könyv* című gyűjtemény több példányban is megtalálható. A településen négy füzetet sikerült gyűjtenem. A kézirat csak olyan énekeket tartalmaz, melyek a temetési szertartáshoz, illetve a virrasztáshoz, halotti torhoz köthetőek.

Az első kézirat (Kép 7.) egy 1883–84-ben keletkezett füzet, Gáll Ferencz tulajdonát képezte. A kézirat 189 oldalas és 150 éneket tartalmaz. A legelső oldalon találjuk a fontosabb bejegyzéseket, gondosan rajzolt betűkkel: a könyv funkciója, a tulajdonos neve és a bejegyzés dátuma. A következő oldalon már az I. szakasz énekeit olvashatjuk.

⁴⁶³ Szacsuvay 1991: 118

⁴⁶⁴ Kiss 1966: 159

Kép 7. Gáll Ferencz kéziratának első oldalai (Fotó: Gál Adél)

Szöveg: Halotti alkalomra.

Temetési Énektár.

A Salánki ref. Egyház

Halottaik virasztására és temetésére.

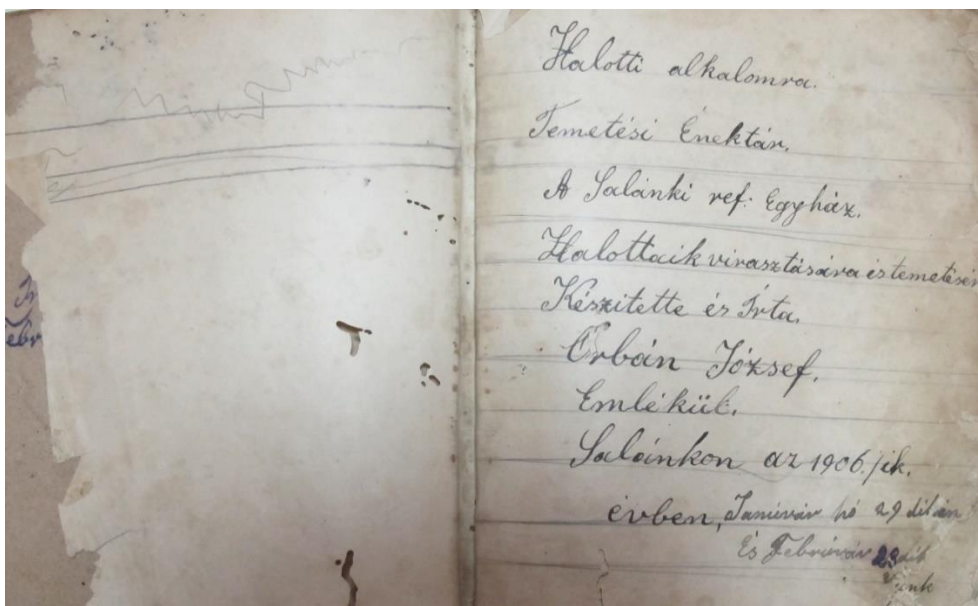
Készítette és Írta

Gáll Ferencz.

Emlékül.

Salánkon az 1883/4ik évben.

Az 1906-ban keletkezett füzet (Kép 8.) Orbán József, egykori salánki lakos tulajdonát képezte. A füzet első lapján megtalálható a tulajdonos neve, ill. a másolat keletkezésének dátuma. Az 1883-ban írt füzethez hasonlóan ebben sem találunk „Magyarázat”-ot, ellentétben az 1970–73-as keletkezésű füzettel. A kézirat 233 oldalas és 159 éneket tartalmaz. A második oldalon már az I. szakasz énekeit találjuk. Érdekessége, hogy a 225. oldaltól kezdve egy betűrendes tartalomjegyzék olvasható, melyet valószínűleg a kézirat tulajdonosa állított össze.

Kép 8. Orbán József kéziratának első oldalai (Fotó: Gál Adél)

Szöveg: Halotti alkalomra.

Temetési Énektár.

A Salánki ref. Egyház.

Halottaik virrasztására és temetésére

Készítette és Írta

Orbán József.

Emlékkül.

Salánkon az 1906./ik.

évben, Január hó 29 dikén

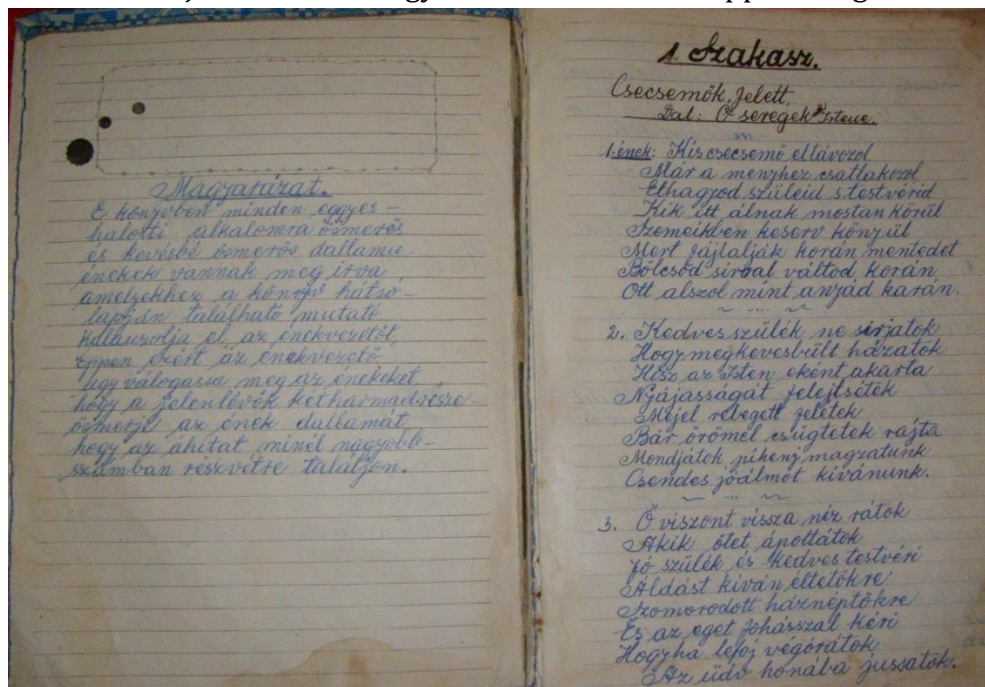
és Február 28 dikán

Mindkét füzet megkopott és megviselt. Gyakran kerültek kézbe, hiszen temetések alkalmával kizárólagosan csak ezekből diktáltak. Használatukat mi sem bizonyítja jobban, mint a töredezett, piszkos lapok, a kopott és már összevarrott borítók.

A harmadik kézirat (Kép 9.) 1971–73-as keletkezésű, melyet Zán Zoltán, egykori salánki lakos jegyzett le. A kézirat 169 oldalas és 169 éneket tartalmaz. Kemény borítóval ellátott énektár. Az előbbi kettővel ellentétben, itt már találunk úgynevezett „Magyarázat”-ot, mely tájékoztatásul szolgál a füzetet használó előénekeseknek, diktálóknak. Az utolsó oldalon *Mutatótábla* jelzi a szakaszokat és az énekek számát. Megjegyzendő, hogy a Mutatótábla nem egyedi eset. A füzetek szerzői által készített tartalomjegyzékként szolgáló

bejegyzések a kéziratok sajátjainak tekinthetők.⁴⁶⁵ Sápy Szilvia tanulmányában a mutatótáblák két típusát különbözteti meg. Az egyik esetben az énekeket sorszámozzák, más esetben pedig oldalszámmal látják el, s aszerint sorolják.⁴⁶⁶ A mutatótáblák nem a mai értelemben vett tartalomjegyzékek, ezek a kéziratban lejegyzett énekek sorrendjét tükrözik.

A füzet elején található magyarázat a következőképpen hangzik:

Kép 9. Zán Zoltán kéziratának borítója és első oldala (Fotó: Gál Adél)

Magyarázat

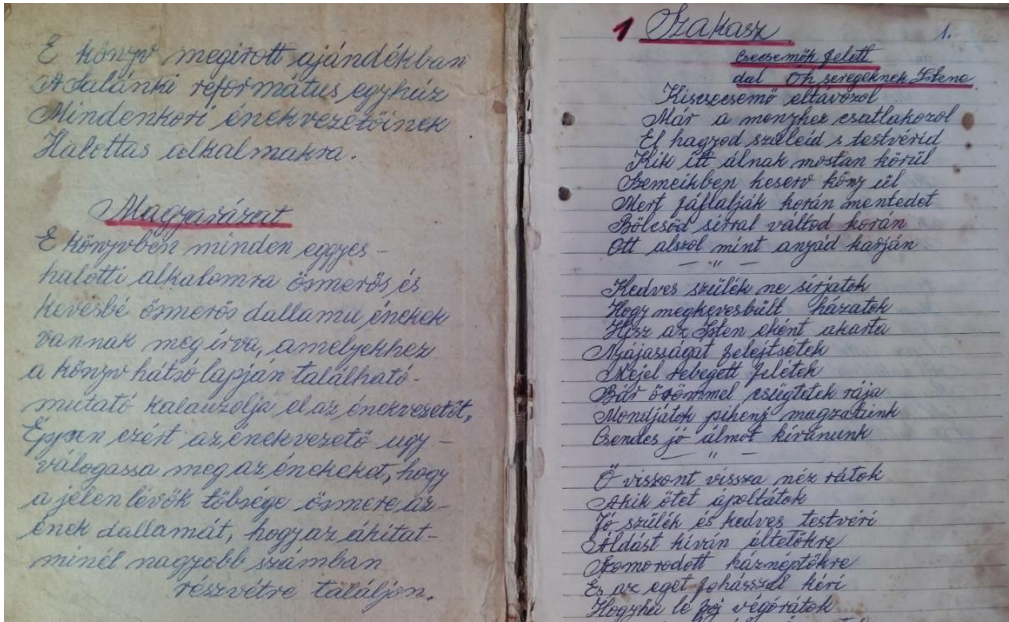
E könyvben minden egyes-
halotti alkalomra ösmerős
és kevésbé ösmerős dallamu-
énekek vannak meg írva
amelyekhez a könyv hátsó-
lapján található mutató
Kalauzolja el az énekvezetőt,
Éppen ezért az énekvezető
ugy válogassa meg az énekeket,

⁴⁶⁵ Szabó T. 1941: 7 A Szabó T. Attila által sorolt Vallásos források között szereplő Halotti énekek szintén rendelkeznek mutatótáblával.

⁴⁶⁶ Sápy 2006/2007: 76

hogy a jelenlévők kétharmadrésze-
 ösmerje az ének dallamát,
 hogy az áhitat minél nagyobb-
 számban részvételre találjon.

A negyedik kéziratot (Kép 10.) szintén Zán Zoltán készítette 1981-ben, azonban már nem saját részére. Az énektár 130 oldalas 121 éneket tartalmaz. A füzet borítójának belső oldalán a *Magyarázat*, illetve néhány információ olvasható.

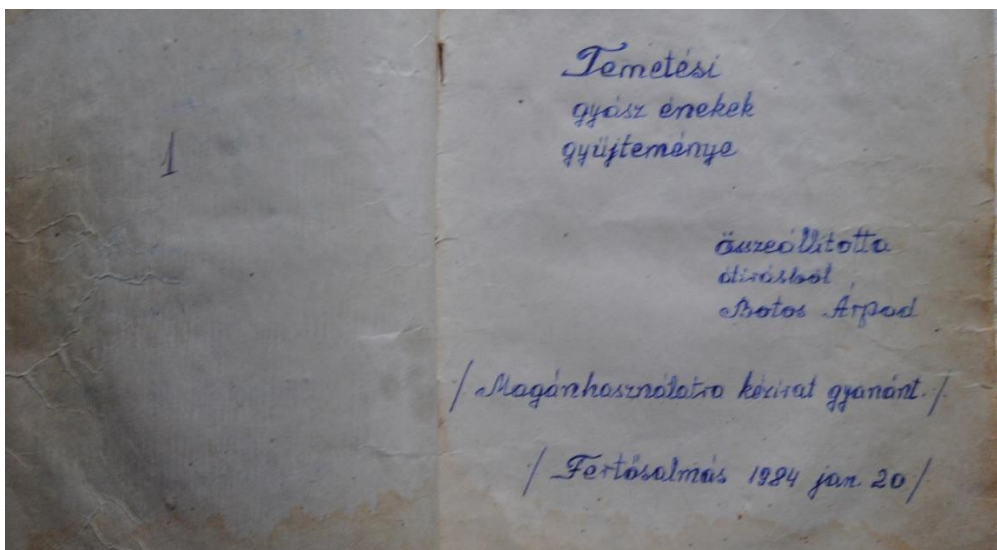
Kép 10. Zán Zoltán kéziratának borítója és első oldala

E könyv megírott ajándékban
 A Salánki református egyház
 Mindenkori énekvezetőinek
 Halottas alkalmakra.

Az utolsó, 1981-es kézirat a 2017 elején elhunyt kántortól került vissza családomhoz, melyet azóta is őrzünk.⁴⁶⁷ Szintén a borító belső oldalán található a *Magyarázat*, mely az 1971-ben keletkezett kéziratban is olvasható. Ezután pedig a temetési énekek következnek szakaszokra osztva.

⁴⁶⁷ Zán Zoltán nagyapám volt apai ágon. A településen sok éven keresztül kántorként, diktálóként is tevékenykedett. Az 1971-ben és az 1981-ben megírt kézirat a család tulajdona.

A Fertősalmáson gyűjtött kéziratok tartalma hasonló a salánkihoz. A füzetek Botos Árpád tulajdonát képezik számos egyéb értékes és egyedi feljegyzéssel ellátva. A temetési és virrasztási énekeket három kézirat tartalmazza. A szövegek funkciójuk szerint – virrasztásra, úti ének, sírba tételkor stb. – hasonlóak a Salánkról származó kéziratokhoz, ám itt nincs következetes sorrend. A három kézirat közül a legelsőben, melynek borítója alább látható (Kép 11.), találhatóak meg a virrasztások és temetések alkalmával énekelt leggyakoribb énekek. A füzetet 1984-ben írta/másolta Botos Árpád. A kézirat 153 oldalas és 108 éneket tartalmaz. Az énekek sorrendjét a füzet első oldalain látható jegyzék mutatja.

Kép 11. Botos Árpád kéziratának borítója (Fotó: Gál Adél)

Szöveg: Temetési

gyász énekek

gyűjteménye

összeállította

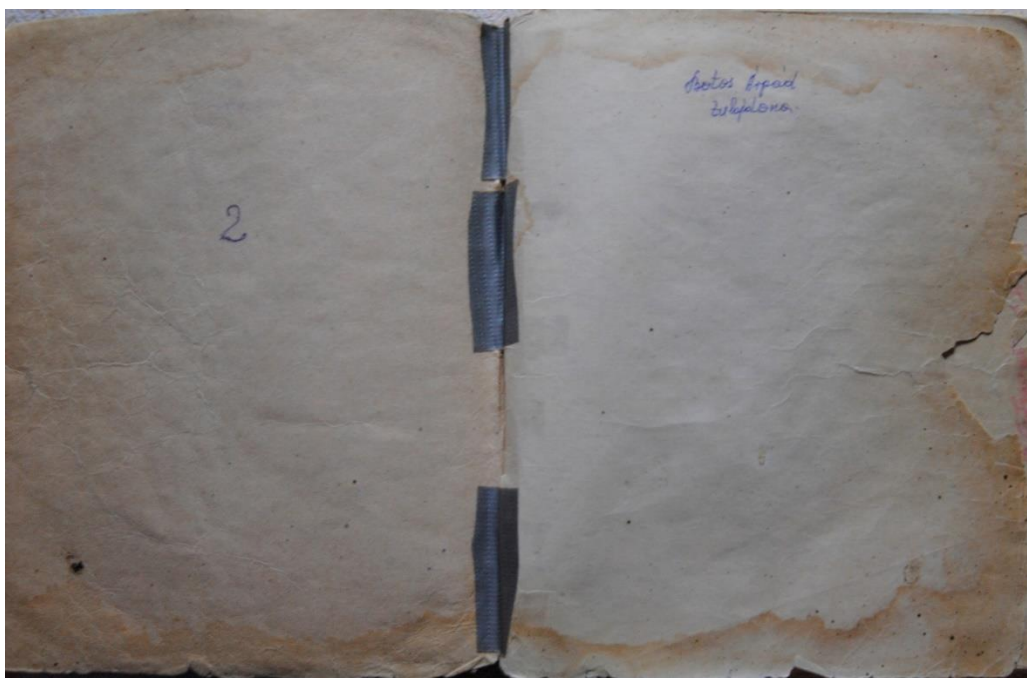
átírásból

Botos Árpád

/Magánhasználatra kézirat gyanánt/

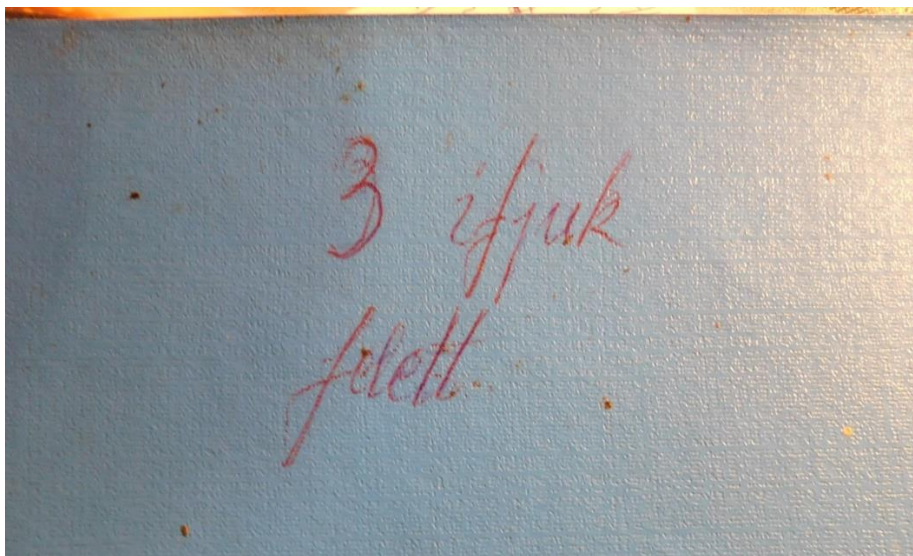
/Fertősalmás 1984. jan. 20/

A második kéziratban (Kép 12.) vegyes temetési énekek találhatók. A füzet 117 oldalas és 112 énekszöveget tartalmaz, melyek sorrendjét a kézirat végén lévő jegyzék mutatja. A „Botos Árpád tulajdona” feliraton kívül nem találunk benne egyéb, a lejegyzés dátumára vonatkozó adatokat.

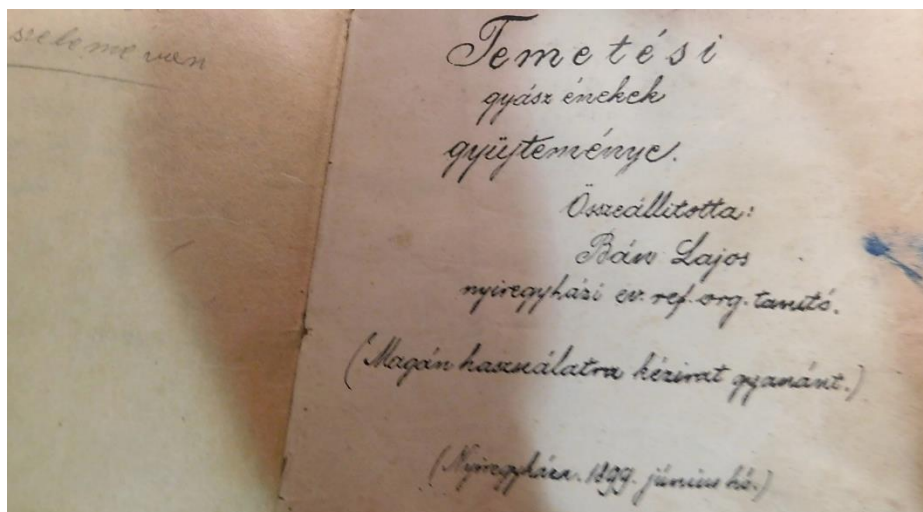
*Kép 12. Botos Árpád második kéziratának borítója (Fotó: Gál Adél)
Szöveg: Botos Árpád tulajdona*

A harmadik kézirat (Kép 13.) a fiatalok temetésére való énekszövegeket foglalja magába. Külső borítóján mindössze egy felirat látható: „3 ifjúk felett”. A kézirat 107 oldalas és 51 éneket tartalmaz.

*Kép 13. Botos Árpád kéziratának borítója (Fotó: Gál Adél)
Szöveg: 3 ifjúk felett*

A Fertősalmáson talált negyedik füzet (Kép 14.) Bán Lajos kézírata,⁴⁶⁸ mely 1899-ben íródott Nyíregyházán. A kis könyvecske a nyíregyházi tanító ajándéka. A kézirat érdekessége, hogy szerkezeti felosztásában – a benne szereplő 10 szakasz – megegyezik a salánki kéziratok felosztásával. A kicsi könyvecske 66 oldalas és 52 énekszöveget tartalmaz. A végén tartalomjegyzék olvasható, mely az énekek kezdő sorát, valamint az ének- és oldalszámot mutatja.

Kép 14: Bán Lajos kéziratának belső borítója (Fotó: Gál Adél)

Szöveg: Temetési

gyász énekek

gyűjteménye

Összeállította:

Bán Lajos

nyíregyházi ev. ref. org. tanító.

(Magán használatra kézirat gyanánt.)

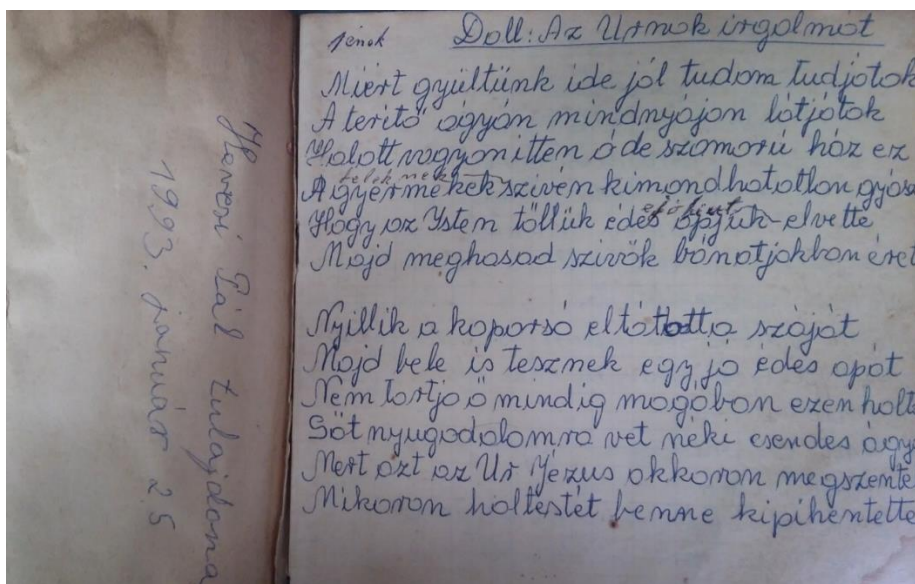
(Nyíregyháza, 1899. június hó)

Bán Lajos kéziratának különlegessége, hogy a saját dallamra énekelhető szövegekhez kottát is mellékelte. A borítóra írt feljegyzés szerint a kézirat készítője „org. tanító”, tehát orgonista tanító lehetett, így minden bizonnyal zenei képzettséggel is rendelkezett. A kottát saját maga készíthette megörökítve az utókornak a rég feledésbe merülő dallamokat.

⁴⁶⁸ A kézirat Botos Árpád tulajdonában van, ajándékként kapta, s ő bocsátotta rendelkezésemre.

Ugyancsak egyedinek mondható a kézirat szövegei végén található forrásmegjelölés. A füzet írója a legtöbb esetben az énekek végén zárójelben jegyzi meg, hogy honnan származik a szöveg. Gyakori forrás „Ivánka S: Temetési énektára”,⁴⁶⁹ és „Kádár I: Siralmas ház”, vagyis Kádár Imre⁴⁷⁰. A „Bán Lajos” aláírásból arra következtethetünk, hogy az adott ének szövegét maga a füzet készítője írta. Találunk példákat továbbá „Két énekből átalakított”, „Erdélyi énekeskönyvből”, „Debreceni halottas énekesből” aláírásokra/forrásokra is.

Szülősgyulán három énektár került elő. Mindhárom Hevesi Pál, egykori diktáló tulajdona, kézírata. A legelső (Kép 15.) 1993-ban készítette. A füzetben található szövegek egy részét nagybátyjától másolta át, másik részét pedig egy Técsőről kapott füzetből.⁴⁷¹ A 68 lapos kézirat 56 lapján 73 énekszöveg található. Mutatótábla és tartalomjegyzék nincs, az énekek véletlenszerűen követik egymást. A korábbi kéziratok szerinti szövegrendszerézést itt nem találjuk meg.

Kép 15. Hevesi Pál kéziratának belső borítója (Fotó: Gál Adél)

Szöveg: Hevesi Pál tulajdona

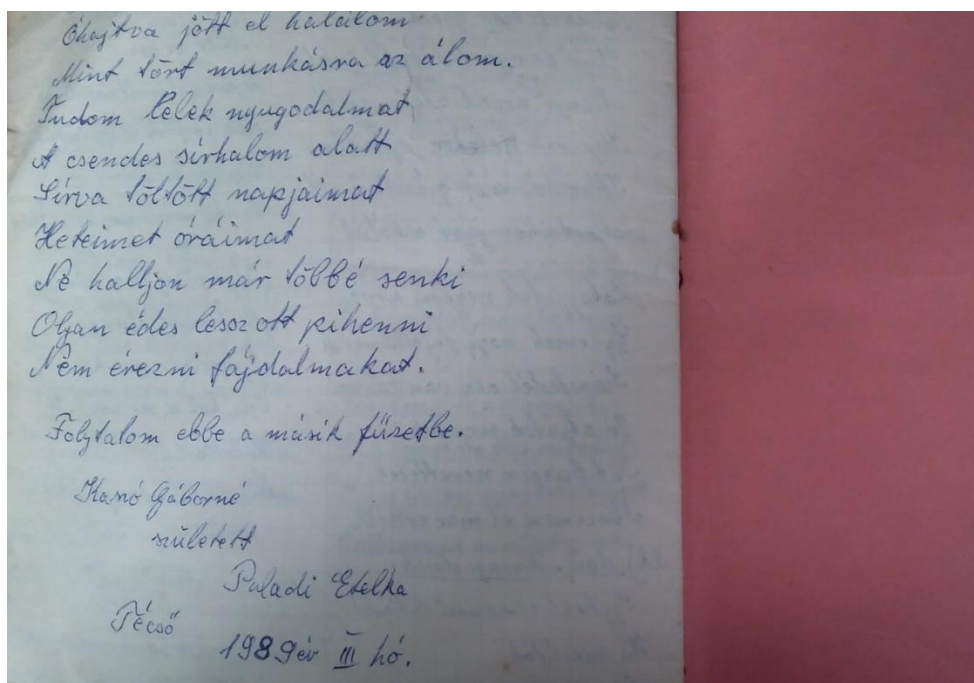
1993. január 25.

⁴⁶⁹ Ivánka S. 1869. Ivánka Sámuel evangélikus református főiskolai ének- és zenetanár volt. Sárospatakon kántori szolgálatot teljesített. Forrás: <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-irok-elete-es-munkai-szinnyei-jozsef-7891B/i-8B63B/ivanka-samuel-draskoczy-es-jordanfoldi-8BEE4/> (Letöltés dátuma: 2021. 01. 12.)

⁴⁷⁰ Kádár Imrét számvevőként, tanító és íróként említik a források. Forrás: <https://www.arcanum.hu/huonline-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-irok-elete-es-munkai-szinnyei-jozsef-7891B/k-8D2C5/kadar-imre-8D3F1/>. (Letöltés dátuma: 2021. 01. 12.)

⁴⁷¹ A técsői kézirat jelenleg Hevesi Pál tulajdonában van. Készítője Paládi Etelka. Keletkezése: 1989 márciusa, Técső.

A Hevesi Pál tulajdonában lévő técsői kézirat (Kép 16.) hagyományos füzet méretű, a beillesztett oldalakkal együtt 32 lapos és 42 temetési ének szövegét tartalmazza.

Kép 16. Paládi Etelka kéziratának utolsó oldalán lévő adat a szerzőről
(Fotó: Gál Adél)

Szöveg: Kaszó Gáborné született Paladi Etelka
Técső 1989 év III hó.

Méreteik miatt nem volt kényelmes és praktikus e két kéziratot a temetésekre vinni. Ezért készült a szövegeiből egy harmadik kézirat, mely méretében jóval kisebb, akár egy zakó zsebében is elfér. A diktáló ezt használta minden temetésen.⁴⁷²

⁴⁷² A harmadik füzetet az adatközlő nem bocsátotta rendelkezésemre, csupán a forrásnak tekinthető két nagyobb méretű kéziratot.

VI.2. A kéziratok szerkezete

A kéziratok füzeteit úgy szerkesztették, hogy minden nemű és korú halott számára található legyen benne egy megfelelő ének, melyeket adott esetben aktualizálni is lehetett. A szövegvariálódás ilyenforma eredetét a 18. századig visszanyúlva kell keresnünk, amikor a kisebb tanyákon, szórványos településeken a templom és lelkész nélkül maradt közösség saját maga kellett, hogy eltemesse halottját.⁴⁷³

A korábbi temetési énektárak szövegeit a temetés szakaszai szerint csoportosították. Ez a rend érvényesül például Szilvás-Újfalvi Imre *In exequiis defunctorum canende. Halott temetésekorra való Énekek* című gyűjteményében, melyben mutatótábla is kalauzolja az énekvezetőt.⁴⁷⁴ Hasonlóan három részből áll a *Nagyenyedi halottas énekeskönyv* is, mely a helyszíneket tekinti rendezőelvnek.⁴⁷⁵ A későbbiekben már a halott személye és életkora alapján rendszerezték az énekeket. Ezt láthatjuk Illyés István *Sóltári énekek és halottas énekek* című énekeskönyvében,⁴⁷⁶ valamint Kájoni János *Cantionale Catholicum* című énekeskönyvében.⁴⁷⁷ Mindezek jól tükrözik a régi éneklési módot is. A vizsgált kéziratok, noha szerkezeti felépítésükben hasonlítanak a korábbi nyomtatott kiadványok felosztására, nem tekinthetők azok másolatainak. Mindössze a rendezőelv hasonlatos.

A temetés minden mozzanatára megvolt a megfelelő ének a virrasztás idejétől kezdve a koporsó lezárásán át a temetési, úti és sír fölött énekelt szövegekig, a kategóriákon belül pedig a szövegek több variációja.

A kéziratokat tekintve mégis megállapítható egyfajta rendszer, mely a salánki füzetekben figyelhető meg leginkább. Az énekek felosztását tekintve mind a négy salánki énektár ugyanazon szerkezettel bír. A halottas szövegek tíz szakaszra oszlanak. A szakaszokhoz tartozó búcsúztató énekek különféle korosztályok köré csoportosulnak, az emberi élet megfelelő szakaszaihoz – gyermekkor, ifjúkor, felnőttkor, időskor – igazodnak. Bizonyos (nem

⁴⁷³ Szacsavay 1991

⁴⁷⁴ Szilvás-Újfalvi 1598 https://library.hungaricana.hu/hu/view/RMK_I_1504/?pg=1&layout=s (Letöltés dátuma: 2023. 03. 05.)

⁴⁷⁵ *Halot temetésekorra való énekek*. Nagyenyed. 1769

⁴⁷⁶ Illyés 1693 https://oszkdk.oszk.hu/storage/00/01/45/24/dd/1/RMK_I_1446_opar.pdf (Letöltés dátuma: 2023. 03. 05.)

⁴⁷⁷ Kájoni 1676 https://library.hungaricana.hu/hu/view/RMK_I_1188-RM_I_4r_0316/?pg=1&layout=s (Letöltés dátuma: 2023. 03. 05.)

közönséges vagy rendkívüli) esetekben utalnak a haláleset okára, néha a halott (egyházi) rangjára.

Az újabb keletkezésű kéziratban ezt a felosztást a könyv végén látható ún. „Mutatótábla” is rendszerezi.

A szakaszok⁴⁷⁸ a következők:

- **1. szakasz Csecsemők felett**

o Kettős csecsemők felett

o Elsőszülött felett

- **2. szakasz Gyermekek felett**

o Megégett gyermek felett

o Iskolás gyermek felett

- **3. szakasz Ifjak felett**

o Ifjú leány felett

o Vőlegény felett

o Menyasszony felett

o Ifjú házaspár felett

- **4. szakasz Középidőiek felett**

o Nő felett

- **5. szakasz Aggok felett**

- **6. szakasz Közönséges énekek virrasztáskor**

o Édesanya felett

- **7. szakasz Virrasztó énekek**

- **8. szakasz és 9. szakasz Különféle esetekre vagy különös állapotúak felett**

o Nyomorék felett

o Több árvát magok után hagyott szülék felett

o Nő felett

o Magános özvegy felett

o Gyermekes özvegyek felett

o Vallásos özvegyek felett

o Tűz miatt elhaltak felett

o Kettős halott felett

o Lelkész felett

⁴⁷⁸ Gál 2011: 58–59. A kéziratról korábbi tanulmányom is szól, melyben a jelzett szakaszokat is feltüntettem.

- o Egyházi gondnok felett
- o Harangozó felett
- o Hosszas betegségben elhunyt felett
- o Hirtelen kimúlt felett
- o Házaspárok felett
- o Katona felett
- o Öngyilkos felett
- o Meggyilkolt felett
- o Szerencsétlenül kimúlt felett
- o Koldus felett
- o Sok árvát hagyott szüle felett
- o Csecsemőjével meghalt anya felett
- o Szülésben kimúlt nő felett
- o Olyan anya felett ki el nem szülhette magzatát
- o Koporsóba tételkor és utáni ének
- **10. szakasz Úti énekek és más virrasztóénekek**
- o Síri ének

Hasonló felosztást követ Bán Lajos (Fertősalmás) kézirata. A szabályszerűen rendbe szedett és egymást követő énekek négy szakaszra oszlanak. Az alpontok a fenti felosztáshoz hasonlóak azzal a különbséggel, hogy itt nem az emberi élet szakaszaihoz igazodnak a szövegek, hanem a temetés helyszínei szerint csoportosították azokat.

I. Háznál mondandók

- *Csecsemők felett*
- *Gyermekek felett*
- *Ifjak felett*
- *Középidéjűek felett*
- *Öregek felett*
- *Közönséges énekek*

II. Úti énekek

- *Gyermekek felett*
- *Ifjak felett*
- *Középidéjűek felett*
- *Öregek felett*
- *Közönségesek*

III. Síri énekek

- *Gyermekek felett*
- *Ifjak felett*
- *Középidéjűek felett*
- *Öregek felett*

IV. Függelék

- *Lelkipásztor felett*
- *Tanító felett*
- *Hosszas betegségben elhunyt felett*
- *Hirtelen halálesetkor*
- *Szerencsétlenül kimúlt felett*
- *Öngyilkos felett*

A kéziratok egy részében pedig semmilyen felosztási, csoportosítási elv nem érvényesül. A bejegyzések, az énekek egymásutániségát az határozta meg, hogy éppen milyen sorrendben kerültek a füzetbe.

A kéziratok énekanyagának csoportosításáról Sápy Szilvia *A diktálókönyv* című tanulmányában olvashatunk részletesen.⁴⁷⁹ Az általa gyűjtött kéziratok kapcsán már a 2000-es éveket követően megállapította, hogy szerkezetükben és az énekek szövegeit tekintve a nyomtatott forrásokat kell alapul vennünk.

A négy salánki kéziratban az énekek leggyakrabban egyeznek, ami annak a bizonyítéka, hogy egyiket a másiktól másolták át. Egyes szövegeknél a különbség alig észrevehető. Számos helyen régies írásmóddal (imára kulcsolva – imára kulcsolva, ditsekszik – dicsekszik stb.), néhol helyesírási hibákkal (lehúll, áltak, földi pája stb.) találkozunk. A diktálásra használt kéziratok tartalma állandó változásban volt.⁴⁸⁰ A másolás során egyes régi énekek kimaradtak, újabbak kerültek a helyére, vagy a régiék mellé másoltak be újabbakat, bővítve ezáltal a szövegeket.

A hasonlóság szemléltetésére három salánki kézirat énekszövegeinek kezdő sorait táblázatba foglaltam (Melléklet: Táblázat 1).

A mellékelt táblázatban a 8–9. szakaszig elenyésző különbségeket találunk. A következő szakaszban már megfigyelhetők a nagyobb eltérések. A kántor saját, új bejegyzései, szövegei gazdagították a temetési repertoárt.

⁴⁷⁹ Sápy 2006/2007

⁴⁸⁰ Sápy 2006/2007: 78

Újabb esetekre és helyzetekhez igazodó énekeket olvashatunk ezen kibővített részben.

A fertősalmási és a szőlősgyulai kéziratban is megtalálhatók a sorolt kategóriák, de nem alkotnak rendszert. Csecsemők vagy fiatalok feletti énekeket például a füzetek végén is találunk, ahogy idős korúak felettit már az első szövegek között. Ezekben a kéziratokban az énekek inkább gyakoriság szerint követik egymást.

Gál Ferencz, Orbán József, Bán Lajos és Botos Árpád énektáiraiban az énekek után betűrendes mutató található, mely egyértelműen a szövegek könnyebb keresését szolgálja, akár csak a szakaszokra való felosztás. A betűrendes mutató az énekek számát, az ének kezdő sorát, valamint az oldalszámot tartalmazza.

Megnevezés		oldal	Megnevezés		oldal
55	Örök ágya vetve máj	94	73	Sötét koporsó zárt be	114
56	Értelik Istenünk	95	74	Mennynek földnek teremője	117
57	Utam segits	96	75	Nem hiába könyörögtem	119
58	Csak bútorok	97	76	Vége lett a szenvedésnek 2.	120
59	Mi mindnyájan	98	77	Hozz sűjő, náno könyveket	121
60	Hová, hová kisleány	99	78	Hát csak gyászéneket	123
61	Höröghoknak királya	100	79	Üres fűnek üres a há	124
62	Zavarátalan csendben	101	80	Vegyéző fel a máj	125
63	Isten jószágát de véletlen eset	102	81	Lengjers melid béke	125
64	Akott hely a temető	103	82	Szólott az Isten én megyek	126
65	A gyászhatal mindent leront	104	83	Szent kert ez a temető	127
66	Gyász testiünk porra lézen	106	84	Véletlenül váratlanul	128
67	Utam vagyonok e világban	107	85	Éltározó kedves halott	129
68	Mennynek földnek teremője 1	109	86	Oh boldog ki jó órában	129
69	Yaj de bus ez a ravatal	111	87	Ütött az óra válásra	130
70	Vegző öröm máj eléstem	112	88	Letört virág kedves gyermek	131
71	Mit tovább nem maradhatok	113	89	Lásdél koromban tepett el	132
72	Misan nőlnak a harangok	114	90	Sötét koporsóban	133

Kép 17. Botos Árpád kézírata 1984. (Fotó: Gál Adél)

A felosztásban az ének sorszáma kékkel, a kezdő sor, majd az oldalszám következik pirossal jelölve.

A kéziratokat lapozgatva az odafigyeléssel és időt nem kímélő rajzolt betűkkel teleírt oldalakon akad meg a vizsgálódó szem. A füzetet nem egy-két alkalomra szánták. Aki írta, az egész hátralévő életére biztosította magát az

énekekkel, vagyis úgy írta, másolta és szerkesztette a füzetet, hogy az nemcsak hasznos, hanem esztétikus is legyen.

Fontos volt a szövegek olvashatósága. Egy kántor élete végéig vagy szolgálata, kántorsága bevégeztéig használta a kéziratot. Sok esetben ezt követően a következő kántorra hagyományozódott a füzet. A készítőik ezért is figyeltek oda jobban a kézírásra, a szövegek minél könnyebb olvashatóságára és az átlátható szerkesztésre.

VI.3. Az énekek dallama

Az énekek jellemzője, hogy többségük leggyakrabban bizonyos dallamhoz rendelt. Nem ritka, hogy ugyanarra a dallamra több szöveget is énekeltek. Ahogy a szövegek, úgy az énekek között is találhatók nem hivatalos egyházi dallamok, melyek már a dallamtörténet számára nyújtanak kiegészítő adatokat.⁴⁸¹ Kiss Lajos szavaival élve, *sokszor húznak rá ugyanarra a dallamra többféle szöveget, de fordítva: ugyanaz a szöveg gyakran jelentkezik különböző dallammal.*⁴⁸²

A gyűjtött kéziratokban található énekek szembetűnő sajátossága, hogy a szöveg forrása nincs megjelölve⁴⁸³ és nem névre szólnak. Azonban a szerző minden ének elején jelölte, hogy milyen dallamra lehet azt énekelni. Legtöbb esetben egy-egy zsoltár vagy dicséret dallamára éneklük az énekeket. A kéziratok szöveganyagának vizsgálata során egyértelműen kiderül, hogy a leggyakrabban használt dallamok⁴⁸⁴ a következők:

42. zsoltár: *Mint a szép híves patakra...*

35. zsoltár: *Perelj, Uram, perlőimmel...*

102. zsoltár: *Hallgasd meg Uram, kérésem...*

370. dicséret: *Jövel, Szentlélek Úr Isten, töltsd bé...*⁴⁸⁵

⁴⁸¹ Tátrai-Szendrei 1982: 573

⁴⁸² Kiss 1966: 159

⁴⁸³ Egyik adatközlő sem tudta megnevezni az énekek forrását. Kutatásaim során sokáig jómagam sem találtam rá. Mélyebb kutatásra a fertősalmási kéziratok megszerzésekor szántam el magam, amikor szembesültem a szövegek hasonlóságával és a tíz kategória egyezésével. Ekkor már bizonyossá vált, hogy nem véletlenül összeállított énekekről, szövegekről van szó. A forrásokra a későbbiekben térek ki.

⁴⁸⁴ Lásd még: Melléklet/Táblázat 2.

⁴⁸⁵ Magyar Református Énekeskönyv 2008

Egyes énekek elején gyakran olvasható, főként a salánki kéziratokban a „*Maga nótájára*”, a fertősalmási kéziratokban a „*Saját dallam*” megjegyzés is, ami azt jelenti, hogy a dallam nem az egyházi énekeskönyvből való. A szőlősgyulai kéziratokban minden éneknek jelölt, valamely zsoltár szerinti dallama van.

Felhősné Csiszár Sarolta is utal munkájában a „*saját nótára, tulajdon nótára, saját dallamra stb.*” énekelt szövegekre.⁴⁸⁶

A saját dallamra éneklendő énekeket csak maga a közösség ismeri. Sajnos egyre kevesebb azoknak a férfiaknak vagy asszonyoknak a száma, akik még emlékeznek ezekre a dallamokra. A gyakran énekelt énekek esetében felidézhetőek még, a ritkábban használtaknál azonban már kevésbé.⁴⁸⁷ Kivételt képez Bán Lajos kézirata (1899), melyben a saját dallamú énekekhez kottát is mellékel, így megőrződött az utókor számára.

Számos esetben találkozunk olyan virrasztó énekkel, melynek kottája, vagyis dallama a régi énekeskönyvekben keresendő. Az ilyen típusú énekekről a forrásokról szóló fejezet ad felvilágosítást.

⁴⁸⁶ Felhősné Csiszár 1986: 94

⁴⁸⁷ A salánki kéziratok azon szövegeit, melyeknek saját dallama van, újraénekellettük egy gyűjtés alkalmával. A legtöbb szöveg dallamát azonban már a település legidősebb lakosai sem ismerték mind, így nagyon kevés dallamot tudunk kottára vinni. Ezeket a dolgozat további fejezeteiben közlöm.

VI.4. Énekek a *Maga nótájára*

Nagyon kevés azon saját dallamú énekek száma, melyek kibírták az évtizedek hallgatását. A temetések alkalmával már nem kerülnek gyakorlatba, így fokozatosan kikoptak nemcsak a használatból, de az emlékezetből is. A kutatás során megpróbáltam rekonstruálni néhányat közülük. Kántorok, énekvezetők, jó hangú gyülekezeti tagok szólaltatták meg újra a már feledésbe merült dallamokat. A következőkben azon kevés ének szövegét és dallamát közlöm, melyeket még megőrzött az emlékezet.

VI.4.1. Szomorúan, fájdalmasan...

A *Szomorúan, fájdalmasan...* kezdetű ének Salánkon a temetéseken a prédikációt követően a záróének előtt hangzott el minden alkalommal. Maga a szöveg nem csupán salánki jellegzetesség, más településen is énekelték.⁴⁸⁸

A szöveg Zán Zoltán kézírata (1970–73) alapján készült. A kottát hanganyag (2017) alapján készítette Poncz Ilona, a Beregszászi Kodály Zoltán Művészeti Iskola tanára.

(Maga nótájára)
Szomorúan, fájdalmasan
a harang gyászra szól
Porrá leve mi por vala
A szívben bánat dúl
Minden minden elenyészik
Mint virág elhervad
Enyészet és elmúlásán
Fájdalom s könny fakad
El költözött kedves halott
Aludj csendes álmat
Béke legyen sírod felett
Jó emléked áldott.

⁴⁸⁸ Az éneket a beregszászi dalárda éveken keresztül énekelte temetések alkalmával. Az általuk használt dallam hasonlatos a salánkihoz néhány hang eltéréssel. Emellett Beregszászban gyors ütemben énekelték, míg Salánkon vontatottan.

"Szomorúan, fájdalmasan"

Szo-mo-rú-an fáj-dal-ma-san a haragú gyá-si-ra
se-él. Por-ra le-gyen mi por-ra-la a sívben bá-nat
díl. Min-den, min-den el-e-nye-sik
mint ri-rág el-ker-vad. E-nye-sé-tén
el-mi-lá-sán fáj-da-lom bi-fa-kad.
El-köl-tö-zött ked-ves ha-lott a-ludj csen-des ál-
mot, bé-ke le-gyen sí-rod fe-lött
s jó-em-lé-ke-d ál-dott.

Más ének maga nótájára
Szomorúan fájdalomban
A harang gyászra szól
Sorra leve mi por vala
A sírben bánat dal
Minden minden plenyésszik
Mint virág elhervad
Egyeset és elmúlásán
Fájdalom s könnyekad
El költözött kedves halott
Aludj csendes álmot
Béke legyen sírod felett
Fő emléked ültetett

Kép 18. Az ének szövege Zán Zoltán kézírata alapján (169. ének)

VI.4.2. Megkondult a gyászharangszó...

Az ének a temetőbe induláskor hangzott fel, általában csak az első két-három versszak. A kéziratban található bejegyzés szerint a *Jövel ó áldott Szentlélek* kezdetű dicséret dallamára énekelték. A salánki közösségben az énekeskönyvben jelzett dallamhoz képest néhány hang eltéréssel énekelték, és szintén vontatott formában. Mondhatjuk úgy is, hogy a dallam bizonyos változata az adott zsoltárnak.

A szöveg Zán Zoltán kézírata (1970–73) alapján készült. A kottát hanganyag (2018) alapján készítette Poncz Ilona, a Beregszászi Kodály Zoltán Művészeti Iskola tanára.

*Meg kondult a gyászharangszó
Hívogat a sír felé
Hol annyi földi halandó
nyugalmát már föl lelé
Hol annyi szív tört kebel
Pihen már gyötrelmivel.
Meg kondult a gyászharangszó
Téged is hív testvérünk
Mind hiába könny és jajszó
Temetőbe kísérünk
Hol meg pihenj ölében
S álmodozzál békében
Meg kondult a gyászharangszó
Nekünk is kik itt vagyunk
Földi létünk nem állandó
Sírba vezet az utunk
A halál ad vég álmod
Nyugalmat boldogságot
Csendes temető ölében
Vár meg ásott sírlakod
Álmod sötétlő méjjében
Zavartalan alhatod
A hit remény szeretet
Meggzenteli nyughelyed.
Csendes temető ölében
El fog sírod göröngye*

Ám de kedvesid szívében
Él jószágod örökre
A hit remény szeretet
Meg áldá szép emléked

„Megkondult a gyászharangzó”

Meg-kon-dult a gyász ha-rang-zó
Höl an-nyi föl-di ka-lan-dó
hi-vor-gat a sír fe-lé.
nyu-galmat már fel-le-li
Höl an-nyi szív tört kebel
Pihen már gyöt-rel-mi-vel.

dal: Jövel oh áldott szent lélek.

Meg kondult a gyász harangzó
Hívogat a sír felé
Hol annyi földi halandó
Műgalmát már jól lelé
Hol annyi szív tört kebel
Sihen már gyötrelmivel
— " —

Meg kondult a gyász harangzó
Teged is hív testvérünk
Mind hiába könyg és jajzó
Temetőbe kísérik
Hol meg pihenj élében
S álmodoznál békében
— " —

Meg kondult a gyász harangzó
S nekünk is hív itt vagyunk
Földi létünk nem állandó
Sírba vezet az utunk
A halál ad vég álmat
Műgalmat boldogságot
— " —

Csendes temető élében
Vás meg ártott sír lakod
Álmod sötétlő méjében
Zavartalan alhatod
A hit remény szeretet —

Kép 19. Az ének szövege Zán Zoltán kézírata alapján (168. ének)

VI.4.3. Elmúlik Istenünk...

Az éneket virrasztáson, a temetési szertartáson, vagy úti énekként is énekelhették. Meghatározott rendje és ideje nem volt. A kézirat szövege megtalálható a „cseh zsoltárban”.⁴⁸⁹

A szöveg Botos Árpád kézírata (1984) alapján készült. A kottát hanganyag (2017) alapján készítette Poncz Ilona, a Beregszászi Kodály Zoltán Művészeti Iskola tanára.

*Elmúlik, Istenünk minden e világon
Az ember ideje, csak egy rövid álom.
Akárhogy féltjük is ez édes életet,
visszatér a porba, ahonnan vétetett.*

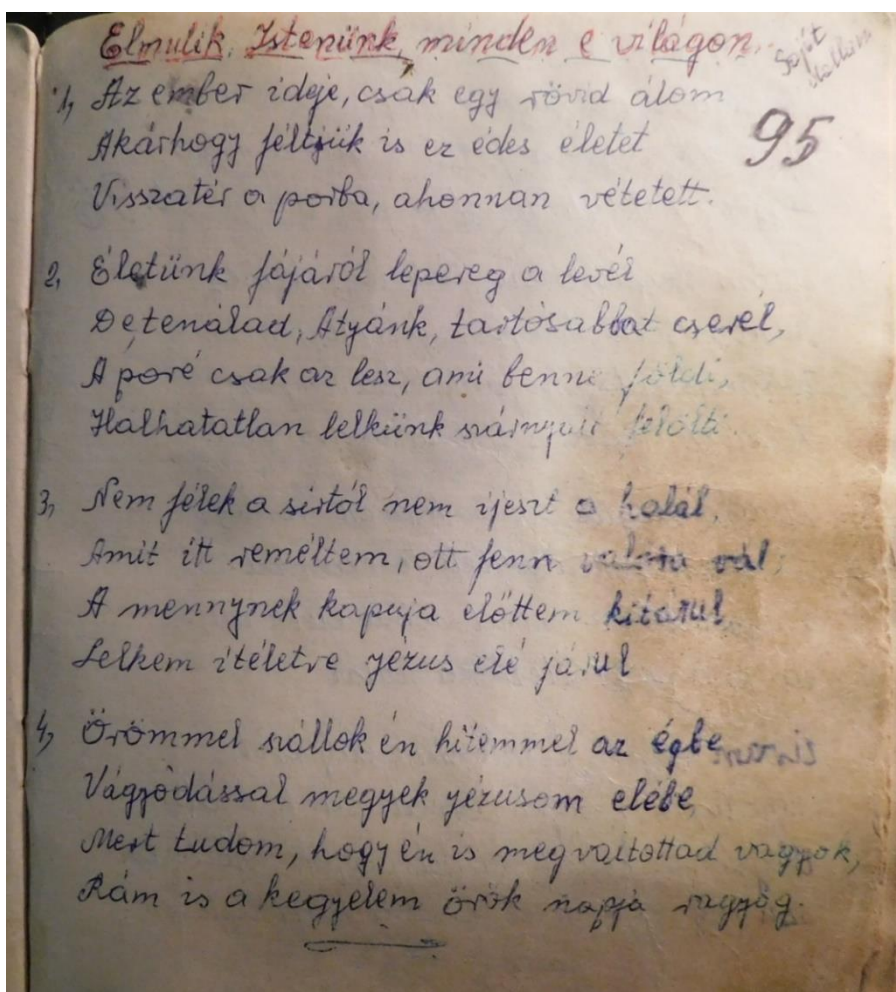
*Életünk fájáról lepereg a levél
De tenálad, atyánk tartósabbat cserél,
A poré csak az lesz, ami benne földi
Halhatatlan lelkünk szárnyait felölti*

*Nem félek a sírtól, nem ijeszt a halál,
amit itt reméltem, ott fenn valóra vál.
A mennynek kapuja előttem kitárul,
Lelkem ítéletre Jézus elé járul.*

*Örömmel szállok én hitemmel az égbe,
Vágyódással megyek Jézusom elébe
Mert tudom, hogy én is megváltottad vagyok
Rám is a kegyelem örök napja ragyog.*

⁴⁸⁹ Énekeskönyv 1929: 373, 204. ének

"Élműlik Istenuink"

Kép 20. Az ének szövege Botos Árpád kézírata alapján (1. füzet, 56. ének)

VI.4.4. Jaj de búsan harangoznak...

Az ének a *Saját dallam* megjelölést viseli Botos Árpád kéziratában. Adatközlő elmondása szerint a településen még soha senkinek nem énekelték ezt az éneket, és a dallamát sem tudja senki rajta és a fián kívül. Füzetében kotta is található.⁴⁹⁰ Az ének szövege megtalálható a „cseh zsoldárban” is.⁴⁹¹ Érdekessége, hogy a kéziratban megtalálható kotta helyett a református énekeskönyv 302. dicséretének dallamára éneklik.

A szöveg Botos Árpád kézírata alapján készült. A kottát hanganyag (2017) alapján készítette Poncz Ilona, a Beregszászi Kodály Zoltán Művészeti Iskola tanára.

*Jaj de búsan harangoznak, szívünk elszorul
És mosolygó szép egünkre néma gyász borul
még ma élünk holnap nekünk szólhat a harang
s a mi lelkünk száll az égbe mint fehér galamb*

*Jaj de ezt eszébe venni rest a föld fia
s úgy él mintha sose kéne így meghalnia
Él a mának él magának egyre csak remél
s mire csak a híre él*

*jaj de ember balga ember szálj magadba szállj
s Istenünk ki ismersz minket védelmünkre állj
jőjj emeld a porba járót föl az ég felé
s bús intelmül a koporsót állítsad elé*

*Azt had vésse a szívébe az ígéretet.
melyet a te egyszülötted nekünk hirdetett
ő az élet, út, igazság s aki véle jár
arra nálad az életnek koronája vár.*

⁴⁹⁰ A terepmunka során id. Botos Árpád és ifj. Botos Árpád énekelték el a temetési éneket. A kotta nem egyezik meg a füzetben található kottával.

⁴⁹¹ Énekeskönyv 1929: 379, 208. ének

208 új szöveg 302 Jaj, nagy Isten

Jaj, de búsan ha - rar - gó - mak
 és me - sely - gó nép e - günk - re

Szű - rünk el - re - rül,
 Ne - mo gya - z - bí - rül. Meg ma é - lünk

hol - rap né - künk sül - hat a há - rang.

Sa mi lel - künk sül az ég - be, Mint fe - héi gá - lamb,
 Jaj, de ezt eszé - re venni

Kép 21. Az ének szövege Botos Árpád kézírata alapján (3. füzet, 208. ének)

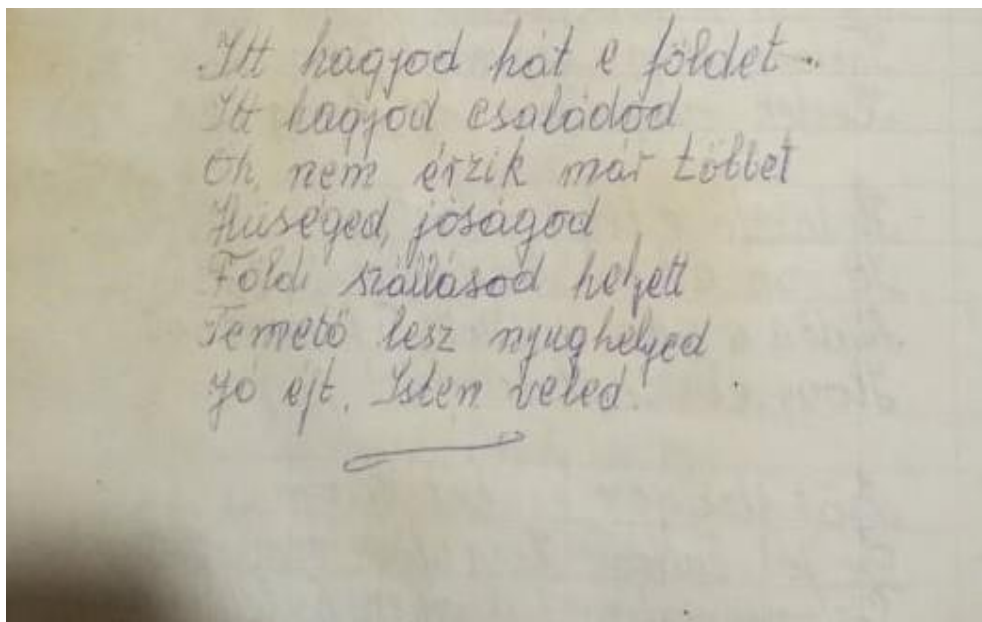
VI.4.5. Itt hagyod hát e földet...

Az éneket a *Jövel, ó, áldott Szentlélek...* kezdetű dicséret dallamára énekelték a kéziratban talált jegyzet szerint. Almáson minden virrasztó végén befejező énekként hangzott fel. Botos Árpád elmondása szerint ezt az éneket a környező falvakban sehol nem ismerik.

A szöveg Botos Árpád kézírata alapján készült. A kottát hanganyag (2017) alapján készítette Poncz Ilona, a Beregszászi Kodály Zoltán Művészeti Iskola tanára.

*Itt hagyod hát e földet
itt hagyod családod
Óh nem érzik már többet
hűséged, jóságod.
Földi szállásod helyett
Temető lesz nyughelyed
jó éjt, isten veled.
Földi szállásod helyett
Temető lesz nyughelyed
jó éjt, isten veled.*

"Itt hagyd hát e földet "

Kép 22. Az ének szövege Botos Árpád kézírata alapján (2. füzet, 65. ének)

VI.4.6. Krisztus én életemnek te vagy reménysége...

Az ének szövegét a *Közönséges énekek* között találjuk Zán Zoltán kéziratában. Adatközlők elmondása szerint ritkán énekelték.

A szöveg Zán Zoltán kézírata (1971-73) alapján készült. A kottát hanganyag (2018) alapján készítette Poncz Ilona, a Beregszászi Kodály Zoltán Művészeti Iskola tanára.

(Maga nótájára)

Krisztus én életemnek

Te vagy reménysége

Szegény bűnös lelkemnek

Örök idvessége, Lészek hát én

Csendességben, Bár a halál

Fullánkjával rettentsen.

Oly nagy dicsőségben él

Az egeknek Ura

Amellyel bé töltetett

Föld menyország vára

Engem tehát, Mi rettenthet

Mert főbb tagját, Magától el nem vethet.

Hogy test vagyok jól tudom

És porrá leéndegek

De azt bizonynal mondom

Hogy még föl ébredek

Végzetetlen, Dicsőségben

És vigadván, Vele lészek mennyekben.

El költözök örömmel

E nyavaják közzül

Testem sirba tegyétek

Mely számomra készül

Hadd nyugodjon, Ott tetemem

Míglen jövend, Az Úrtól segedelem.

"Krisztus életének"

Handwritten musical notation for the piece "Krisztus életének". The score consists of three staves, each beginning with a treble clef and a key signature of two sharps (F# and C#). The first staff contains a melodic line with a repeat sign at the end. The second staff contains a similar melodic line. The third staff contains a shorter melodic line, also ending with a repeat sign. The notation is written in blue ink on a white background.

66. dal: Maga nőljára

Krisztus in életének
Te nagy reményeje
Szegény bűnös lelkeimnek
Érök idősége, Léssék hát in
Csendességben, Bát a halál
Fülétkjával rettentsem.

Oly nagy dicsőségben él
Az égnek Ura
Amelyel bé töltetett
Föld menyország vára
Engem tehát, Mi rettenthet
Mert jobb tagját, Magától el nem vehet

Hogy test vagyok jól tudom
És porrá leüldök
De azt bizonyos mondom
Hogy még jól élredek
Végzetetlen, Dicsőségben
És vigadrán, Vele leszek mennyekben

Él költőök örömmel
É nyaraják körszül
Testem sírba tegették
Mely számonkérő hírszül
Hadd nyugodjon, Ott tetemem
Milyen jóvend, Az őrül segedelem.

Kép 23. Az ének szövege Zán Zoltán kézirata (1981) alapján (66. ének)

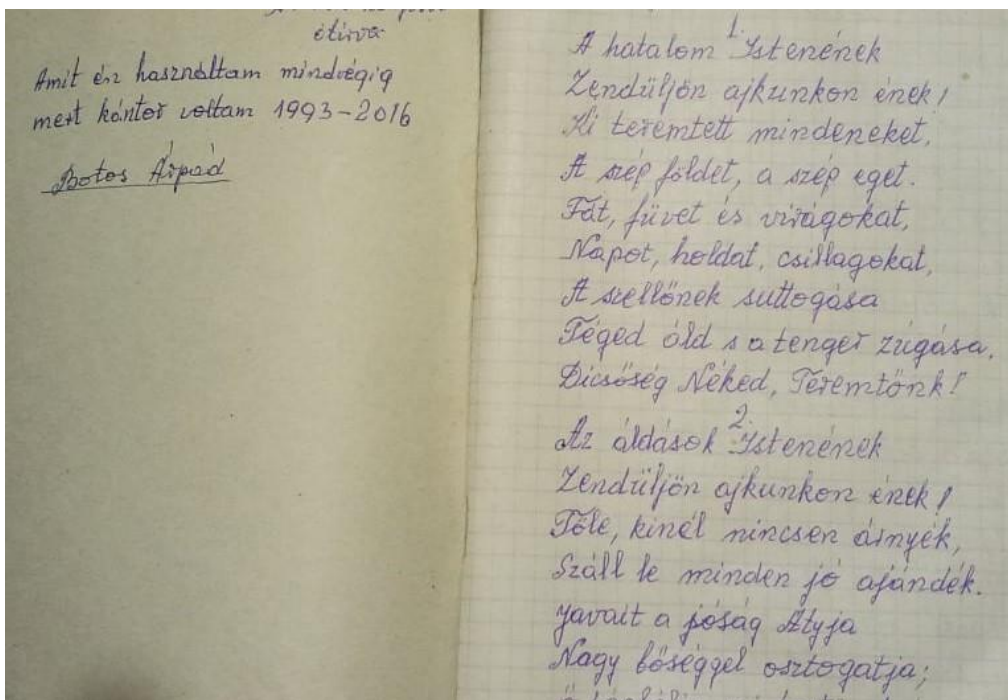
VI.4.7. A hatalom istenének...

A temetési ének egyike azon keveseknek, melyek ritkán kerültek be a virrasztók vagy temetések repertoárjába. A *Saját dallam* megjelölés ellenére – a hanganyag szerint – a református énekeskönyv 251. dicséretének dallamára éneklük.

A szöveg Zán Zoltán kézírata (1981) alapján készült. A kottát hanganyag (2018) alapján készítette Poncz Ilona, a Beregszászi Kodály Zoltán Művészeti Iskola tanára.

*A hatalom istenének
Zendüljön ajkunkon ének
Ki teremtett mindeneket
A szép földet, a szép eget
Fát, fűvet és virágokat,
Napot, holdat, csillagokat,
A szellőnek suttogása,
Téged áld a tenger zúgása
Dicsőség néked teremtőnk.*

*Kitárom előtted szívem
Ó jöjj légy megváltóm nekem
Üdv és élet forrása vagy,
Erőt, békességet te adj.
Ha gond és bánat porba von,
Ó térj be hozzám Jézusom.*

Kép 24. Az ének szövege Botos Árpád kézírata alapján (3. füzet, 1. ének)

VI.5. A szövegek szimbolikája

A kézirat szövegeiben számtalan szimbólummal, természeti képpel találkozunk. „*Halotti költészetünk természeti képekben, virágmetaforákban gazdag*” – állapítja meg Sápy Szilvia⁴⁹². A népköltészet elemeit fedezhetjük fel bennük. Átaluk lehet személyesebb, szívhez szólóbb maga a szöveg, segítségükkel alkalmazhatók különféle halálesetekre és körülményekre.

A kéziratokban található énekek központi gondolata az elmúlás, ami gyakran természeti képpel fogalmazódik meg. A természetnek is megvan a maga ritmusa, ami visszahat az ember életére.⁴⁹³ A temetés szokásköréhez kapcsolódó szövegek már eleve telítettek természeti képekkel. A növények fejlődési szakaszaihoz, a természet ciklikus változásával, az évszakokkal analógiába állított emberi lét számos énekben előfordul. A tavasz az élet kezdete, a fiatalkor időszaka, míg az ősz, a tél az élet végét szimbolizálja. A természet ősze fordulása az emberi élet előrehaladását jelenti. Ennek megfelelően a szövegekben gyakran előkerülő tavasz az élet kezdetét, míg a tél, hideg, fagyos szél az elmúlást fejezik ki.

„*Elhervadt életemnek vidám tavasza...*” (2. ének Zán Zoltán 1970–73)

„*Ősszel lehull a nyár pompája...*” (96. ének Zán Zoltán 1970–73)

„*Jer, hát, kit élted zord tele*

Búval, bánattal terhele.” (15. ének Bán Lajos 1899)

„*Egy gyenge virág szép korába...*” (25. ének Zán Zoltán 1970–73)

„*Ősszel hull a nyár virága*

A természet szín ruhája.” (12. oldal Botos Árpád 1984.)

„*Hiszen ezt még én sem hittem*

Szép korom tavaszán.” (14. ének Paládi Etelka 1989)

A napszakok szintén az emberi élet szakaszait jelzik: fiataloknál általános a hajnal, középkorúak esetében a dél, idősek halálakor pedig az est, este említése. A nappal, a napfény a tevékenységet, a napi munkát, tehát az életet jelenti, míg az éjszaka, a maga megnyugvást hozó, pihentető alvásával akár a

⁴⁹² Sápy 2015: 199

⁴⁹³ Gennep 2007: 42

halál szimbóluma is lehet. Az éj a holtak ideje.⁴⁹⁴ A szövegekben előforduló éjszaka, nyugovóra térés általában magát a halált jelenti.

*„Nyíló hajnalán életednek
Bár a sír göröngyei fednek.”* (57. ének Hevesi Pál 1993)

*„Nyugvó társunk óh ne félj
Bár rád borul a nagy éj.”* (63. ének Hevesi Pál 1993)

*„Mert az élet csak törékeny pára
Hamar éjbe szállhat fény sugarára.”* (64. ének Hevesi Pál 1993)

Az elmúlást az énekekben a különféle természeti jelenségek – szél, vihar, harmat, dér stb. – is kifejezhetik.⁴⁹⁵ A halottas énekekben gyakran találkozunk főként a szélllel, harmattal.

„Mint a rózsza melyet sért a meleg szél...” (5. ének Zán Zoltán 1970–73)

*„Kisded korodban tépett el hideg kezével
A halál fagyos szele.”* (1. ének Bán Lajos 1899)

*„Tegnap még díszlett a kertnek virága,
Remény harmat szállott ragyogni reája.”* (12. ének Bán Lajos 1899)

*„Oly szomorú minden betűje
Rá szállt a halál hideg szele.”* (8. ének Paládi Etelka 1989)

*„Mint a virág mit a zord szél
Letép és tovább nem él”* (67. ének Hevesi Pál 1993)

Ugyanakkor ezek a szövegek rendelkeznek a legtöbb érzelmi telítettséggel. Gyakran említik az énekek az angyalokat, akik magukhoz vették vagy vigyáznak a gyermekre.

*„Mivel az angyalok szerettek,
Menyégbe magokkal vittek.”* (3. ének Zán Zoltán 1970–73)

*„Boldogabb most mint valaha,
Mert a sírok angyala*

⁴⁹⁴ Kunt 2005 <https://mek.oszk.hu/04800/04830/html/> (Letöltés dátuma: 2021. 06. 27.)

⁴⁹⁵ Sápó 2015: 205

*Por tetemét megkímélte
Lelkével repül az égbe.”* (6. ének Paládi Etelka 1989)

*„Mégkönnyebbült lelkem már
Örvendezni az egekbe, énekekbe
Rám angyali sereg vár.”* (4. ének Paládi Etelka 1989)

*„Angyalok őrködének Szép álmaid felett
Szellem karon vezettek Játék közt tégedet.”* (5. ének Bán Lajos 1899)

*„Míg ama dicső szép reggel
Az angyalok nagy sereggel
Megjelenvén számon kéri
Az égbe vissza kísérik.”* (57. ének Hevesi Pál, 1993.)

A növények említése közül a legáltalánosabb a virág-szimbólum. A halotti énekekben virágmetafora jelöli a lányokat, gyermekeket, fiatalokat. De fiatal gyermeket hátrahagyott édesanya vagy édesapa esetén is találkozunk hasonló szimbólummal.

A virág minden esetben az élő embert jelképezi. A szövegek a fejlődő életet a virág növekedésével, kinyílásával hozzák párhuzamba.⁴⁹⁶ A bimbó elsősorban a kisgyermeket, csecsemőket szimbolizálja míg a kinyílt virág az érettebb fiatal.

A néprajztudomány a virágmetafora kialakulását az ősi természetkultuszban keresi. A növények életciklusát az emberi élethez igazította, mivel a természet alkotása, a virág alkalmassá vált az élet képi megjelenítésére.⁴⁹⁷ A virág életciklusa legfőképpen a női élet szakaszainak kifejezésére alkalmas. Míg a kisgyermek bimbó, az érett nő a termést hozó növény, a megaszott, elszáradt elhervadt virág pedig az időskor kifejezője.

Az általánosságban használt virág mellett többféle konkrét virágmegnevezést is találunk. Közöttük gyakori a rózsa használata, ami a szeretet és a tisztelet szimbóluma is egyben. A rózsa, más virágnevekkel egyetemben keresztény közvetítéssel kerülhetett a magyarság nyelvkincsébe.⁴⁹⁸ Néha csupán a fűvel mint egyszerű növényel állítja analógiába az emberi életet.

⁴⁹⁶ Sápy 2006/2007: 87

⁴⁹⁷ Sápy 2015: 210–112

⁴⁹⁸ Idézi Sápy Sz. 2015: 200

„Virág koromba estem
a halál tőríbe” (15. ének Zán Zoltán 1970–73)

„Életemnek bimbójában
Estem a halál torkában...” (6. ének Zán Zoltán 1970–73)

„Kis csecsemő bimbó voltál
Mily hirtelen elhervadtál” (9. ének Zán Zoltán 1970–73)

„Egy gyenge virág szép korába
Itt hervad koporsójába...” (25. ének Zán Zoltán 1970–73)

„Miért nyílik a tavasz kebele
Ha bimbóját mérges szél dulja le” (16. ének Zán Zoltán 1970–73)

„Mit gondos kézzel nevelgetett
A gyászoló család fejlődő virágát
Miért tépted le?” (9. ének Bán Lajos 1899)

„Az ifjúság csak múltó álomvilág
Elmosódnak virágos képzetei.” (10. ének Bán Lajos 1899)

„Így az élet rózsza és láng
Oda vagyunk mind egyaránt.” (Paládi Etelka füzetében 1989 külön lapon)

„Az eltarolt virág elhervad,
Rád a síron túl szebb lét virrad.” (56. ének Hevesi Pál 1993)

„Hervadt virág kedves halott
Fáj a szívünk utánad.” (58. ének Hevesi Pál 1993)

„Mint a rózsza melyet sért a meleg szél
Hirtelen elhervadt és tovább már nem él...” (5. ének Zán Zoltán 1970–73)

„A legjobb nő anya (férj apa)
Le hervadtan nyugszik
Mint mező virága
Ravatalon alszik.” (18. ének Hevesi Pál 1993)

„Igaz az Úr ítélete
Mint fű az ember élete.” (45. ének Hevesi Pál 1993)

Az ifjú menyasszony felett énekelt virrasztó szövegek a lakodalomban szokásos énekek átköltései is lehetnek. A házasulandók halálát a közösség nagy veszteségként értelmezi. A családalapítás előtt álló fiatal nemcsak családjára,

de a közösségre nézve is hiányt eredményez. Felmerül az utánpótlás elmaradása, ugyanis a halott fiatal utódjai a közösség tagjai közül is hiányoznak majd, más szóval a közösség „saját jövőjének egy darabját is vele temeti”.⁴⁹⁹

*„Itt áll jegyessed, itt a násznép,
Veled mindjárt a sír kertébe lép –
Nász koszorudat zápor könny öntözi
De az elhervadt bus sorsát érezi” (28. ének Zán Zoltán 1970–73)*

A szövegekben gyakori motívum a falevél. A zöld szín általában a fiatalságot jelképezi, míg a barna az érett kort, az idős életet mutatja. Az énekekben a lehulló falevél az élet múlásának a jele.

A falevélhez hasonlatos szimbólum a learatott gabona. A termés learatása az időskori halál metaforájává válik a szövegekben.

*„Forrón sütött a nap heve
Életed zöld lombjára
Lehullt az mint ős levele
A koporsó ágyára...” (34. ének Zán Zoltán 1970–73)*

*„Mint a fű megszáradtak
Roskadt tetemeim...” (48. ének Zán Zoltán 1970–73)*

*„A legjobb nő anya (férj apa)
Le hervadtan nyugszik
Mint mező virága ravatalán alszik” (18. ének Hevesi Pál 1993)*

*„És a gyertya láng ellobban
A rózsza szál elvirul
Szél jött rá ki tudja honnan
Mely vidéknek örmirül.” (Paládi Etelka füzetében 1989 külön papírlapon)*

*„A földi élet hamar múló
Mint a virág oly korán lehulló.” (64. ének Hevesi Pál 1993)*

*„Csontjaim mind elapadtak
Össze asztak, megszáradtak
Levágadtam utoljára*

⁴⁹⁹ Kunt 1976: 268

Megért gabona módjára.” (Botos Árpád 1984. 23. oldal)

*„Elhullt az élet virága,
Szár az ága sírodra.” (19. ének Bán Lajos 1899)*

*„Koporsó ölében hervadtan fekszik
Az édes jó anya elhagyva gyermekit.” (21. ének Bán Lajos 1899)*

A fiatalkorúak felett éneklendő sorokban a számonkérés szavai jelennek meg. Az élet kezdeti szakaszában a halál mint váratlan dolog érkezik a családba, s töri ketté az életet. Ez már nem a boldog megnyugvás, hanem a természet rendjével ellenkező jelenség. A család és a közösség mély megrendüléssel fogadta halálukat. Ugyanakkor a csecsemők, fiatalok esetében – ellentétben a házasulandók halálával – a közösség nem érzi olyan nagy veszteségnek a halált. Kissé sarkítva mondhatjuk, hogy a gyermekeket a közösség még nem tudta igazán megismerni, még nem tudta saját tagjai közé sorolni. A gyász a szűk családi körre korlátozódott.

*„De fáj e kora menetel
Kedvesidet mért hagyod el.” (57. ének Hevesi Pál 1993)*

*„Sötét halál, sötét enyészet
Durva kezéd mért tépte szét
Mit gondos kézzel kötözgetett
Az élet a remény füzért.” (11. ének Zán Zoltán 1970–73)*

*„Miért nyílik a tavasz kebele
Ha lombját mérges szél dulja le.” (16. ének Zán Zoltán 1970–73)*

*„Miért gyúl meg a lét szikrája,
Ha mindjárt éj száll reája.” (3. ének Bán Lajos 1899)*

*„Ó halál mért ragadtad el
Jéghideg fagyos kezeddél
Ez ártatlan kis gyermeket.” (6. ének Bán Lajos 1899)*

*„Ezer virág mosolyga még körülted
Mit ért ha száraz kórókká lettenek.” (10. ének Bán Lajos 1899)*

Az 5. szakasz – aggok felett – énekeinek szövegében megbékélő hangnem uralkodik, ami arra utal, hogy a hagyományos közösségben az idős ember a halált – mint az emberélet más, kiemelkedő eseményeit – az élet részeként

fogadja el.⁵⁰⁰ Nem háborog, nem ellenkezik, hanem teljes mértékben aláveti magát a Teremtő akaratának. Az énekek szövegeiben ott rejlik a vigasztalás. A halál a földi élet természetes bevégezéseként jelenik meg. A vigasztaló szavakat a halott személyében tárják elénk a szövegek.

*„Kedves szülék ne sirjatok
Hogy megkevesbült házatok
Hisz az Isten eként akarta...”* (1. ének Zán Zoltán 1973)

*„Ó Isten mely boldog az olyan ember
Ki kegyelméből hosszú életet nyer
És mint megért gabona a csűrbe
Úgy száll ő is érten a sűrbe.”* (3. ének Hevesi Pál 1993)

*„Megért gabona hajtsd le fejed
Itt az aratási idő
Ím megszáradt minden tetemed
Vár a csűr, a nagy temető...”* (55. ének Zán Zoltán 1970–73)

*„Szólott az Úr és megyek
Hogy megváltómnál legyek,
Pályámat már megfutottam
Már célomhoz jutottam.”* (9. ének Paládi Etelka 1989)

*„Mily szép a késő vénségnek
Estélyén elaludni
S a bajjal töltött életnek
Vég pontján meg nyugodni.”* (12. ének Paládi Etelka 1989)

*„Pályádat bevégezed
Már nyugalom int feléd
Sötét sírnak hantjain
Nem tenyészik földi kín.”* (63. ének Hevesi Pál 1993)

*„Mely után békés révpartot ért
Fáradt tested koporsóban
Pihen a sok fáradtság után
A nyugalomnak vánkosán.”* (Botos Árpád 1984. 3. oldal)

„Ütött a vég óra

⁵⁰⁰ Gál 2017: 882–883

*Az Uramnak szavára
Immár megszűnt a jaj
Nincsen tovább sóhaj
Béke van a koporsóban.”* (Botos Árpád, 1984. 7. oldal)

*„És mint megért gabona csűrébe
Úgy száll ő is sírba vénségébe.”* (Hevesi Pál, 1993. 3. ének)

A természettel, az évszakokkal, a napszakokkal vagy a növények életciklusával analógiába állított emberi élet az ember és a természet párhuzamára utal. A közvetlen kapcsolat, a természettel, az élővilággal való összhang eredménye ez, mely ősidőktől fogva fennáll. A természetből vett s a természetet idézett képek kifejezik ezt a fajta közelséget, melyet a 21. századi ember már nehezen érthet meg.

VI.6. A kézirat szövegeinek forrása

„Azért mivelhogy mi közöttünk halotti temetéskor énekelnek, minémű énekeket magyar nyelven akkorra írtak tudós emberek, mióta az Ekklézsia kezdett reformálódni, azokat e könyvecskébe szedtem, hogy azok együtt lévén, az éneklő eféle szolgálatban élhessen velek. Az íróknak neveiket el nem titkolhattam volna: de kevesekét tudhattam meg. Ugy tartom, hogy egy sincsen régi bennök, mert az előtt deákul énekelték a zsoltárokat, ezek pedig ezután íródtak.”⁵⁰¹

A temetési kéziratok szövegei nem találhatók meg a ma használt hivatalos egyházi énekeskönyvek⁵⁰² egyikében sem. Korábbi kutatásaim és feltevéseim alapján saját szerzeményű énekeknek, vagy ismeretlen forrásból származó szövegeknek, néhol „kántorcsinálmányoknak” tituláltam ezeket.⁵⁰³ Mint később kiderült: tévesen. A kéziratok szövegeinek nagy része korábbi nyomtatott énekeskönyvekből és temetési énektárakból került a kéziratba. Lejegyzésükkor és átvételükkor a füzetek szerzőinek ízlése és a közösségi szükséglet kapott jelentős szerepet.

A kéziratok közös tulajdonsága, hogy – egy füzet kivételével – sehol sem jelzi a forrást. Bán Lajos *Temetési gyászénekek gyűjteménye* az egyetlen, melyben az énekek után feltünteti a származás helyét is. Az említett füzetben a következő aláírásokkal és forrásjelölésekkel találkozunk: *Két énekből átalakítva*⁵⁰⁴, *Bán Lajos*,⁵⁰⁵ *Debreceni halottas énekesből, Debreceni temetési*

⁵⁰¹ Részlet a *Halotti énekek, melyek most némely előbbieneknek kihagyásával és újabbaknak hozzájok adásával bocsáttattak ki a helvécziai vallástételt tartó hivek számára* című énekeskönyv előjáró beszédéből. Kelt Pest: Hornyánszky V. Ny., 1819.

Az előjáró beszéd Szilvás-Ujfalvi Imre írása, amely az *In exequiis defunctorum. Halott temetéskorra való énekek* (1598) című énekeskönyvben jelent meg. Az első kiadás elveszett, a másodikat 1602-ben adták ki Debrecenben (RMNy 886 - Debrecen, Rheda Pál, 1602), s a 18. századig számtalan kiadásban megjelent. Az előjáró beszédet a későbbi halottas énekeskönyvekben is közölték, így található meg az 1819-es énekeskönyvben is. (Hubert Gabriella: *A 16-17. századi protestáns gyülekezeti éneklés* (Történet és adattár) Doktori (PhD) értekezés. Szeged 2001: 84-85.)

⁵⁰² Magyar Református Énekeskönyv. Kiadja az Erdélyi Református Egyházkerület. Kolozsvár, 2008

⁵⁰³ Gál 2021a: 560–576

⁵⁰⁴ Minden bizonnyal maga a kézirat készítője formálta át az éneket saját ízlése szerint.

⁵⁰⁵ A felirat saját szerzeményre utal, minthogy az aláírással jelzett szövegek forrása más nyomtatott kiadványban nem található.

könyvből,⁵⁰⁶ *Ivánka Sámuel Temetési énektára*, Kádár Imre *Siralmas ház*. A kézirat így egy kiindulópontot jelentett a kutatás szempontjából.

Minden általam gyűjtött kéziratot egybevetve megállapítható, hogy a szövegek korábbi, 18-19. századi nyomtatott énekeskönyvekben is megjelentek. Több olyan nyomtatott énekeskönyvet sorolhatunk, melyekből a diktálók merítettek. Forrásul szolgálhatott Ivánka Sámuel *Temetési énektára* (1869),⁵⁰⁷ a magyar reformátusok használatára megállapított *Énekeskönyv* (1922),⁵⁰⁸ ifj. Fövényessy Bertalan által szerkesztett *Nagy karénektár*,⁵⁰⁹ a „*cseh zsoltár*”,⁵¹⁰ Horkai Antal által szerkesztett *Halotti énekeskönyv*,⁵¹¹ Kádár Imre *Siralmas ház*⁵¹² című halotti énekgyűjteménye. A sort még folytathatnánk. Ám ezek a kiadványok sem tekinthetők elsődleges forrásoknak. Csupán bizonyítékai annak a kijelentésnek, hogy kézirat szövegeinek többsége nyomtatott forrásból származik.

A kéziratok énekanyagát Sápy Szilvia két csoportra bontotta.⁵¹³ Az ő felosztásához hasonlóan jelen esetben is a szövegeket forrástípusok és szövegezésük szerint a következőképpen csoportosíthatjuk:

1. Saját szerzésű énekek⁵¹⁴
2. Korábbi, nyomtatott kéziratból átvett szövegek
 - Teljes azonossággal átvett szövegek
 - Módosítással átvett, átalakított szövegek

A teljesség igénye nélkül csupán néhány példát mutatok be azon több száz ének közül válogatva, melyek a kutatott kéziratok páratlan szöveganyagát képezik.

⁵⁰⁶ Valószínűsíthető, hogy a debreceni temetési énekekkel Szotyori Nagy Károly *Templomi és halotti karénekeskönyv magyarországi reformátusok számára* című énekeskönyvre utal.

⁵⁰⁷ Ivánka 1869 – A Temetési énektárat rendelkezésemre bocsátotta Éger Gábor könyvtáros, a Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei Nagykönyvtára.

⁵⁰⁸ Énekeskönyv 1922

⁵⁰⁹ Fövényessy 1911

⁵¹⁰ Énekeskönyv 1929

⁵¹¹ Horkai A. 1855

⁵¹² Kádár 1890

⁵¹³ Sápy 2006/2007: 76

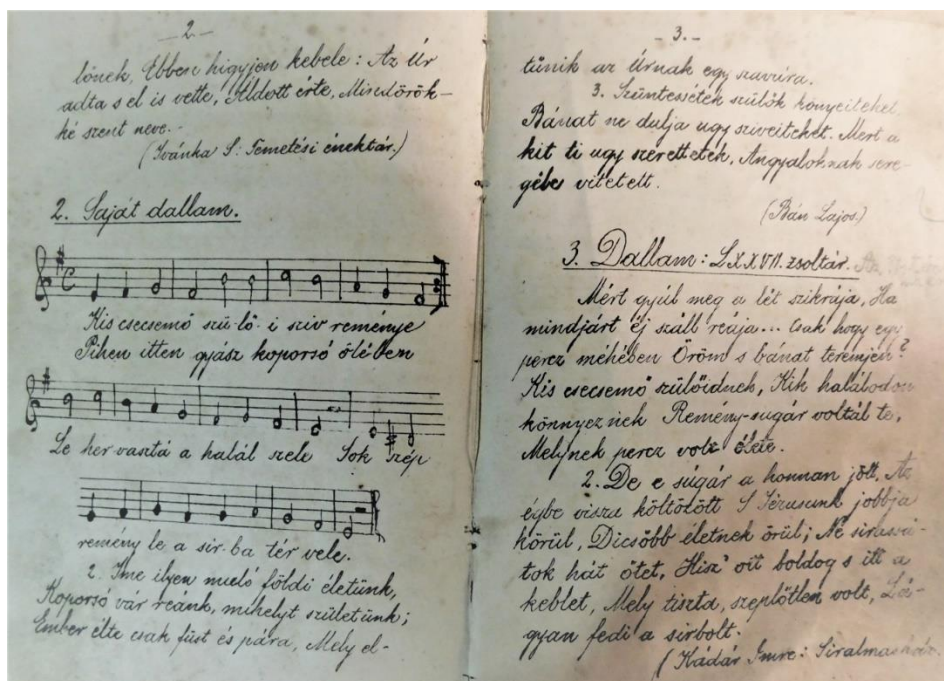
⁵¹⁴ Sápy Szilvia „írott énekek” néven említi ezeket a szövegeket, melyek jellemzője, hogy nyomtatásban nem jelentek meg. Sápy 2006/2007: 76

Saját szerzésű énekek

A szövegeket tekintve elsősorban Bán Lajos kéziratában saját nevének aláírásával jelzett énekekre gondolunk, melyek bizonyosra vehetők, hogy a kézirat szerzőjének saját alkotása. Ezen szövegekből hat darabot találunk a füzetben. Nyomtatott kiadványban nem találjuk meg ezeket.

Megnevezett szerző énekét találjuk Botos Árpád 1984-es kéziratában is. A füzet 148. oldalán található *Háborúban résztvevőknek* szóló ének 5. versszaka végén a következő aláírás olvasható: *id. Bence Zsigmond költeménye 1992/93.*

A további kéziratokban szereplő énekek nagy részének forrása megtalálható egyéb nyomtatott kiadványban. Forrás hiányában csak feltételezhető, hogy saját szerzeményről van szó. De nem zárhatjuk ki ez utóbbi esetet sem, hiszen maguk a kántorok, a diktálók nemcsak jóhangú templomi előljárók voltak, de köztudomású, hogy többségük az énekszerzésben, esetleg versfaragásban is jeleskedett.

Kép 25. Bán Lajos kézírata (Fotó: Gál Adél)

A 2. ének után saját nevének aláírása. Az első ének után pedig az „Ivánka S: Temetési Énektár” felirat olvasható

Korábbi, nyomtatott kéziratból átvett szövegek

A kézirat szövegeinek jelentős többségénél nyomtatott forrást találunk. A kántorok, diktálók egy-egy halott életéhez igazítva keresték a megfelelő éneket a temetések alkalmával. Az elhunyt egész élete, jelleme, nem utolsó sorban a közösségnek a halotthoz való viszonya tükröződött az énekekben. Gyűjtésem alkalmával számtalanszor elhangzott megfogalmazás volt a „*Mit fog rólam a pap majd prédikálni*” vagy „*Milyen éneket fognak nekem majd énekelni, ha így élek*”. Tehát a közösség tagjai egész életükben figyeltek erre. A kántorok pedig, reflektálva az elhunyt jellemére, választották ki a legmegfelelőbb éneket.

A legtöbb kéziratban szereplő ének teljesen megegyezik a nyomtatott forrással. Tehát a versszakok és a sorok száma, az ének szövege teljesen azonos. Néhány példa erre:

Zán Zoltán 1970–73-as kéziratának első, „*Kis csecsemő eltávozol...*” kezdetű éneke megtalálható Horkai Antal *Halotti énekek* című könyvében (V. ének).⁵¹⁵

Zán Zoltán 1981-es kéziratának 65. „*Megilletődve elődbe borulunk...*” kezdetű éneke megtalálható a magyar reformátusok használatára szánt énekeskönyvben⁵¹⁶ a temetési énekek között. A szöveg megegyezik.

Botos Árpád 1984-es kéziratának 42. éneke – „*Virág koromba estem...*” – megtalálható Ivánka Sámuel énektárában,⁵¹⁷ 16. ének, ugyanazzal a szöveggel.

Ugyancsak Botos Árpád kéziratából származó „*Elmúlik, Istenünk...*” kezdetű ének a „*cseh zsoltár*” 204. énekével⁵¹⁸ azonos.

Számos esetben a kézirat szövegei eltérnek a nyomtatott formától. A meglévő szöveget variálták. Egy-egy szó átalakításával, kihagyásával, esetleg módosításával kerültek a kéziratba. Eltérést találunk a versszakoknál is. A nyomtatott énekeskönyvek 3-5 versszaka helyett csupán egy vagy kettő került be a kéziratba. Szemléltetésként néhány kiragadott példa:

Botos Árpád 1984-es kéziratának 111., „*Jaj de bús ez a ravatal...*” kezdetű éneke megtalálható a *Nagy karénektárban* (72. ének).⁵¹⁹ Az énekek között egy-egy szó eltérés vehető észre.

⁵¹⁵ Horkai A. 1855: 10

⁵¹⁶ Énekeskönyv 1922 – 295. ének

⁵¹⁷ Ivánka 1869: 19 – 16. ének

⁵¹⁸ Énekeskönyv 1929: 373

⁵¹⁹ Fövényessy 1911: 39

Botos Árpád 1984-es kéziratának *Megtörtek reszketeg lábaid...* kezdetű két versszakos éneke Ivánka Sámuel *Temetési énektárában* négy versszakos. Az énekek első két sora egyezik.⁵²⁰

Zán Zoltán 1970–73-as és 1981-es kéziratának megegyező „*Szomorúan, fájdalmasan...*” kezdetű éneke megtalálható Fövenyessy Nagy *karénektárában*.⁵²¹ A nyomtatványban két versszakot találunk, a kéziratban csupán egy szerepel.

A kézirat szerzői rövidítettek, s csak a számukra megfelelő, nekik tetsző, az adott halotthoz igazodó részeket, versszakot örökítették meg saját használatra. Az egyszavas eltérések félrehallások/félremásolások, illetve félreértelmezések eredményeként is létrejöhetett. Sok esetben azonban átfogalmazták a sorokat, szavakat, hogy a közösség számára befogadhatóbb, elfogadhatóbb kombinációt hozzanak létre. A versszakok kiválogatása Csörsz Rumen István szerint *erős és dinamikus befogadói rendszerre utal*.⁵²²

Kivételes esetekben olyan szövegvariációkkal találkozunk, melyek hosszabbak az eredeti nyomtatott könyvben lévő szövegekhez képest.

A hozzáadott néhány sor feltételezhetően a kántor vagy a diktáló saját alkotása. A feltételezések pedig a név nélküliségen alapulnak. A szerző nem tartotta fontosnak nevének feljegyzését. Írása a közösségnek szól. „*Amikor a szerző neve lényegtelen, mások joggal érezhetik, hogy változtathatnak a szövegen, adaptálhatják azt, hozzáadhatnak vagy elvehetnek belőle.*”⁵²³ Ennek alapján őket nevezhetjük akár népi alkotóknak is, akik a hagyományokból táplálkozva vagy a saját ösztöneikre hallgatva válogatták a megfelelő elemeket, s egészítették ki a korábban leírt vagy átmásolt énekeket oly módon, hogy azok a közösségi használatra alkalmasak legyenek. Ez esetben a már meglévő sémára és dallamra kellett ráépíteni az új sorokat, figyelve a korábbi szótagszámra és rímekre. Természetesen mindez műveltségi alapot és némi versfaragó tehetséget igényelt. S itt már a szóbeliségben, a tollforgatók révén pedig az írásbeliségben élő népköltészetéről, de inkább közköltészetéről⁵²⁴

⁵²⁰ Ivánka 1869 – 75. ének

⁵²¹ Fövenyessy 1911: 57

⁵²² Csörsz 2006: 278

⁵²³ Küllős 2004: 13

⁵²⁴ A közköltészetéről részletesen Küllős Imola *Közköltészet és népköltészet* című monográfiájában olvashatunk, melyben a szerző világos és egyértelmű meghatározását adja a fogalomnak. Küllős 2004: 15–30

beszélünk. Küllős Imola rámutatott, hogy a közköltészet az irodalom és a népköltészet között helyezkedik el, éles határral nem különíthetők el egymástól.⁵²⁵ Verses művek variánsokban élő halmazának nevezi a közösség használatára bocsátott szövegeket, melyek írott formában (kéziratok) terjedtek és variálódtak.⁵²⁶

A szövegek többnyire az élethelyzetekhez, társadalmi állapothoz, életkorhoz és konkrét alkalmakhoz igazodva variálódnak. A szerző így nem saját, hanem a közösség igényei szerint alakítja a szöveget.

Példának okáért: Zán Zoltán 1970–73-as kéziratának 6., „*Életemnek bimbójában...*” kezdetű éneke megtalálható Ivánka Sámuel *Temetési énektárában*. A kéziratban kilenc, míg a nyomtatott énekeskönyvben csupán négy versszak található, valamint a refrénben is egy szó eltérés van. Kéziratban: „*Jézus ne hagyj engemet / Vedd kezedbe lelkemet*”; a nyomtatott könyvben – „*Jézus ne hagyj engemet / Vedd magadhoz lelkemet*”.

Botos Árpád 1984-es kéziratában ugyanez a fent említett ének hat versszakos. A versszakok az első kivételével teljesen eltérnek a nyomtatott énekeskönyvben vagy a Zán Zoltán kéziratában levő szövegtől.

Biztos magyarázatot ma sem adhatunk a kéziratok szövegeinek módosulására. A jelenség viszont nem egyedi. Ahogy Csörsz megfogalmazásában olvashatjuk, gyakran „*a közkézen forgó művek amortizálódtak, szétforgácsolódtak, az egyházi használatba került szövegek uniformizálódtak, a vers fele lemaradt...*” A variálás által létrejövő nyílt szövegek effajta módosítását archaikus modern vonásként definiálja.⁵²⁷

Az viszont megállapítható, hogy a kántorok jó érzékkel rendelkeztek a versek, énekek, szövegek iránt is. Dallamtudásuk, dallamismeretük a paraszti költészet elemeivel vegyült, s nem ritkán versfaragó tulajdonsággal párosult. Ennek függvényében kijelenthetjük, hogy egy-egy kéziraton a diktáló, a kántor ízlése, „szépérzéke” nyilvánul meg.

⁵²⁵ Küllős 2004: 20–21

⁵²⁶ Küllős: 2004: 15

⁵²⁷ Csörsz 2006: 278

VII. Kántorok és feljegyzéseik

VII.1. Botos Árpád Fertősalmás⁵²⁸

Kép 26. Botos Árpád. Fertősalmás (Fotó: Gál Adél)

A diktáló/kántor és íróasztala, mely közvetlenül az ágy mellett foglal helyet. Kézmagasságban, könnyen elérhető helyen a kéziratok és egyéb feljegyzései.

Dolgozatomnak egyik kulcsfontosságú állomása és gyűjtőpontja Fertősalmás volt, ahová nem egyszer visszatértem. A Botos családot látogattam meg több alkalommal is. Botos Árpád és felesége, Magdus néni volt vendéglátóm. Árpád bácsi kántorként és diktálóként tevékenykedett éveken át, felesége, Magdus néni pedig szintén az egyházat szolgálta hosszú esztendőig.

Az egykori kántor személye kiemelkedő. Életében jelentős szerepet tölt be az írás. Feljegyzéseiben páratlan gyűjteményre akadtam. Nemcsak a halottas énekeket tartalmazó kéziratokat őrizte meg, gyűjteménye egyedi jegyzeteket, listákat, adatokat tartalmaz. Iratai mintegy két könyvespolcot foglalnak el hálószobájában. Mind a saját keze munkája.

⁵²⁸ Gyűjtés ideje: 2017. július 20.

Botos Árpád Fertősalmáson született 1937-ben. Gyermekkorában több évig Halmiban, Romániában lakott a család, ahol édesapja az ottani vasútállomáson váltókezelői feladatokat látott el. Hogy ilyen messzire került, annak az a magyarázata, hogy a katonai behívók miatt menekülni, bujkálni kellett, s a családnak Halmiban volt ismerőse, aki révén állást kaphatott a családfő.

Botos Árpád az általános iskolai tanulmányait 1953-ban fejezte be Fertősalmáson. A településen továbbtanulásra nem volt lehetőség. A középiskolát Nagyberegen végezte. Mivel a két település igen messze esett, és buszjárat nem volt, az iskolából csupán negyedévente jártak haza. A 10. osztály elvégzése után hazatért szülőfalujába. 1956-ban megkapta a katonai behívót, s októberben vonult be katonának. A Távol-Keleten szolgált egy kis településen, Koreától mindössze 18 kilométerre. A két év sorkatonai szolgálatot hazaindulása előtt három évre változtatták. Így a hazatérés egy évvel tolódot.

Árpád bácsi a katonai szolgálatot követően kezdetben asztalosként tevékenykedett. Fertősalmáson az asztalosműhelyben dolgozott, amíg a kolhoz el nem küldte tanulni, ahol elsajátíthatta a villanyszerelő szakmát. 1962-től a kolhoz fő villanyszerelőjévé vált. Újabb két év tanulást követően „*elektromechanik*”⁵²⁹ lett. Diplomával a kézben mégsem foglalhatta el a kijelölt állást, szülőfaluját pedig nem akarta elhagyni, így továbbra is egyszerű villanyszerelő maradt.

„Osztt akkor megösmarkedett Magdus nénivel, és akkor már nem ment sehova. Igaz, Árpád?” – szólt közbe kedvesen a felesége, Magdus néni. És rögtön jön a jó kedélyű válasz Árpád bácsitól is: *„És ő meg elhitte, hogy szeretem, és hozzám jött. És a mai napig így van.”*

Felesége elmondása szerint akkoriban a villanyszerelőnek nagyon nehéz munkája volt. A településen konzervgyár, dohányszárító, rizstelep és egyéb működött, s mindenhová szükségeltetett a villanyszerelő. Felesége szerint nagyon elfoglalt ember volt mindig. Ünnepnapokon és éjszakákon keresztül dolgozott. Nyugdíjas éveiben is ment, ha hívták. Egy éve, hogy betegség miatt abbahagyta a villanyszerelői munkát.

„Nagyon hűséges munkásember vót” – jellemzi a felesége. Pedig a fizetése nem volt túl magas, csupán 50-55 rubel. Később ez 70-80 rubelre emelkedett. Viszont meg voltak vele elégedve. A fizetés értékét ahhoz viszonyították, hogy

⁵²⁹ Villamosmérnök

akkoriban egy mosógép ára – már aki hozzájutott – 55 rubel volt, tehát egy havi fizetésből meg tudták vásárolni.

Botos Árpád 47 évet dolgozott hivatalosan.

Árpád bácsinak és Magdus néninek két gyermeke született. Az idősebb gyermek, ifjabb Botos Árpád Fertősalmáson lakik, a fiatalabb, Botos Kálmán pedig Tivadarban⁵³⁰. Idősebb fia technikumot végzett a járási központban, Nagyszőlősen. Kisebbik fia Beregszászban tanult tévészerelőnek.

Négy unoka és egy dédunoka boldog nagyszülei.

Egy négygenerációs kántor család

A mindennapi teendők és a munka mellett mindig maradt a családnak ideje arra, hogy vallásos életet éljen. A rendszeres templomjárás és imádkozás az életük természetes része.

„A nagyapám gondnok volt itt Almáson, azut az apám is. Ráadásul ő 28 évig kántorkodott is amellet, hogy kurátor volt. Amikor apám meghalt, hat évig volt még két ember kántor, aztán jöttem én. Ma a fiam is kántor.” – meséli Árpád bácsi, aki azt is elmondta, hogy a gyerekeiket is vallásos légkörben nevelték.

Árpád bácsi 1993-tól kántorként tevékenykedett. 2016. december 17-én választották újra, de tisztségének betegsége miatt (agyvérzés) nem tudott eleget tenni, így abbahagyta a kántorkodást.

„A templomban már nincs kántor – meséli kissé szomorúan Árpád bácsi. – Csak a temetéseken van. A templomban egy kislány orgonázik, s úgy kezdik az éneket. Nincs énekezdő sem. Árpai, a fiunk nem vállalta. A lelkipásztor úr kérdezte, jó hangja van, templomba is jár, meg tudja is az énekeket, de a munkája miatt nem tud menni. De a temetést elvállalta, de a templomban, ott nem.”

„2016 decemberében Árpád bácsi beteg lett, és jött a karácsony, kezdett már jobban lenni, egy-egy szót beszélni, de már akkor azon aggódott, hogy hogy lesz a terítés az úr asztalán, mert minden terítő itt van nálunk – meséli Magdus néni. – És minden alkalomra más kell. Karácsonyra zöld kell, akkor jön a húsvét, oda fehér kell. Amikor Árpád átvette a gondnokságot, olyan hókák és pecsétések voltak az abroszok, hogy azt szégyen volt feltenni, s akkor én vettem három abroszt Isten dicsőségére. És én azóta azokat rakom fel.”

Az egykori kántor betegsége elején nem tudott beszélni, énekelni viszont igen. Felesége ezt csodaként, isteni beavatkozásként élte meg. *„Délelőtt mindig tanítani kellett, délután pihent. Ezt az orvosnő parancsolta. Nehezen már ki*

⁵³⁰ Kárpátaljai település mintegy 15 kilométerre Fertősalmástól

tudott mondani egy-egy szót. És még a kórházban a szobatársa elkezdett énekelni és Árpád bácsi is intette, hogy énekeljünk. És mit ad az Isten: Árpád énekelt. És a hangján. Beszélni nem tudott, de énekelni énekelt!” – meséli akkor is csodálkozva a meghatódott feleség.

Botos Árpád feljegyzései

Az írás hozzátartozott életéhez, már-már központi szerepet játszott. Mindezt feljegyzései bizonyítják, melyeket főként egyházi tisztségének betöltése idézett elő. Kántorsága révén aktív tagja volt gyülekezetének. Szolgált az egyházat szívvvel és lélekkel, mély hittel és meggyőződéssel. A feladatok elvégzése mellett vagy közben mindig akadt ideje az írásra is. Ezzel is szolgálni akarta az egyházat.

Válogatás nélkül mindent leírt. Ugyanakkor a presbiteri szerep kijelölte és bizonyos keretek közé szorította a feljegyzések típusait. Kisebb és nagyobb eseményekről készített feljegyzést, melyeket később rendszerezett. A vallási alkalmakról, temetésekről, kántorokról, egyházuk történelméről, még a keresztlőről és esküvőkről is találunk adatokat, az elmúlt mintegy három évtizedre visszamenőleg. Kijelenthetjük, hogy kézíratainak létrejötte egyházi munkájának tulajdonítható. Minden leírt szöveg, feljegyzés, mondat vagy adat egyházi munkájával hozható kapcsolatba. Erre az összefüggésre ő maga is utalt a beszélgetéskor: *„A múltkor még a pap is jött megkérdezni valami adatot, mert nem találta. Én meg megkerestem, pontos számokkal le volt írva nekem minden.”*⁵³¹

A faluban eltemetett személyekről és a temetésekről külön oldalakon feljegyzés tanúskodik, melyen jelöli az elhunyt személyét, életkorát, a halál idejét és helyét, a temetési szertartást végző lelkész nevét, a virrasztáson, a temetésen és a temetőben, valamint a toron énekelt énekeket. Kántori tevékenysége kezdetétől szólnak az adatok. Minden temetésről külön jegyzet, egy füzetlap, egy papír tanúskodik. A füzetlapokat apró kapcsok fogják össze év szerint rendszerezve. Olyan temetés nem volt a faluban, amit kántori tevékenysége idején kihagyott volna.

„1993 óta gyűjtöm. Ilyet egy kántor sem csinált. És ezt csak hobbiból, ezt én akartam csak, hogy megmaradjon. Ezt előttem senki nem gyűjtötte, pedig apám is kántor volt 28 évig.” – meséli büszkén Árpád bácsi. És valóban! Ilyen részletes

⁵³¹ Botos Á., fertősalmási adatközlő

és pontos, mindenre kiterjedő kézirattal és jegyzettel eddigi kutatásaim alatt nem találkoztam. A jegyzetekből az is kiderül, hogy hány temetésen vett részt, vagy hány temetést vezényelt le kántorként. Az adatok mellett pontos számokat is közöl. *„Összesen 358 halottat temettem el 1993 és 2016 között. Akkor lettem beteg. Akkor ért véget a kántorkodásom.”*⁵³²

*„Ilyen gondnoka nem lesz még egy a falunak”*⁵³³

A kutatás szempontjából kiemelkedő jelentőséggel bírnak a temetési alkalmakra készített feljegyzései. A virrasztásra, temetésre, sírvájásra és a sírba tételre előre elkészítette az énekek listáját. Gondosan válogatva az énekeket, hogy az minden szempontból megfeleljen az elhunyt életének.

A temetéshez kapcsolódó kéziratok lapok, feljegyzések a következő adatokat tartalmazzák: az első oldalon az elhunyt személyre vonatkozó adatokat olvashatjuk, a másik oldalon a virrasztás és temetés alkalmára kiválasztott énekek jegyzéke, valamint a temetésen elhangzott igerész található. Arra a kérdésemre, hogy miért készített ilyen részletes feljegyzést, a következőket válaszolta:

*„Senki nem kérte ezt tőlem, még a pap sem. Főleg nem kérte azt se senki, hogy az ígét írjam fel, amit prédikál, de felírtam én még azt is.”*⁵³⁴ *„Árpád bácsi túl pontos ember volt.”*⁵³⁵ – egészítette ki a felesége.

Az énekek sorrendjéről szóló jegyzetet mindig a temetés előtt írta össze az elhunyt életét figyelembe véve. Az általa összeállított énekek rendjébe a lelkész sem szólt bele.

*„Persze, aki nem volt templomba járó, annak gyengébb éneket énekeltünk. Majd a menyben találkozunk, nem úgy, mint egy vallásosnak. Nem volt az a túl vallásias szöveg. Ki hogy érdemelte. Mindenki megérdemelte, csak nem volt mindegy, hogy mindig ott volt a templomba, vagy sem. Most meg mindenkinek egyforma.”*⁵³⁶ – mondja Árpád bácsi hangsúlyozva az énekdiktálás és a kéziratok füzetekből válogatott énekeknek változatosságát.

Botos Árpád az énekdiktálói szerepkörét fiának adta tovább, aki ugyanolyan lelkesedéssel végezte munkáját, ahogyan azt édesapja tette pár évvel ezelőtt.

⁵³² Botos Á., fertősalmási adatközlő

⁵³³ Botos M., fertősalmási adatközlő

⁵³⁴ Botos Á., fertősalmási adatközlő

⁵³⁵ Botos M., fertősalmási adatközlő

⁵³⁶ Botos Á., fertősalmási adatközlő

Írásgyakorlatának motivációját vallásos és rendszerető életében vélem felfedezni. Az írás örömmel töltötte el. Az egyházi események pedig alkalmat nyújtottak újabb és újabb feljegyzés készítésére. A rendszerető ember pontosságával rakta egymás mellé, csoportosította a kéziratokat. Arra törekedett, hogy valami maradandót alkosson. Az írásban pedig megtalálta azt a módot, hogy miként lehetséges az adatok megörökítése, továbbadása az utókornak. Az írást, akár csak az énekhangját isteni ajándéknak tekintette, melyet kamatoztatni és az egyház szolgálatába állítani kellett.

VII.2. Hevesi Pál Szőlősgyula⁵³⁷

Kép 27. Hevesi Pál. Szőlősgyula (Fotó: Garanyi Zsuzsanna)

Hevesi Pál 1953-ban született Szőlősgyulán. Hétgyermekes református családban nevelkedett, édesapja idősebb Hevesi Pál, édesanyja Koloszi Irén. Az általános iskolát 1968-ban fejezte be. 1975-ben feleségül vette Polgár Etelt, két gyermekük született: Pál és Valéria. Ma már öt unokával büszkélkedik.

1969-ben belekóstolt a vőfélykedésbe is, melyet a későbbi években tovább folytatott. Számptalan esküvőt vezényelt kis, majd nagyvőfélyként.

A vallás mindig kiemelt helyet kapott az életében. 1993-tól végzett kántori szolgálatot. Először templomi kántorként kezdte sógorával, Hevesi

⁵³⁷ A gyűjtés ideje: 2020. február 16.

Ferencsel. A kántorkodás nemcsak az istentiszteletekre, hanem a templomi alkalmakra is kiterjedt. A temetéseken is ők végeztek szolgálatot. Már nagybátyja is diktáló volt.

*„Akkoriban nem akarta senki elvállalni, és azt mondta Oroszi Pali bácsi, hogy ha nem lesz, aki elvállalja, hoznak más falubú. Úgyhogy muszáj volt elvállalni, szégyen lett volna”.*⁵³⁸

1998-ig sógorával ketten vezették az éneklést. A szerepek felcserélődtek: Hevesi Ferenc töltötte be a kántori tisztséget, Hevesi Pál pedig a diktálói feladatot látta el.

Hevesi Ferenc halála után a szolgálat megszakadt, és a településen lakó ikerpár, Sebertyén Margit és Sebestyén Irén⁵³⁹ vette át az énekdiktálással járó feladatokat. Jó hangúak voltak, jól teljesítették mind a kántorra, mind a diktálóra háruló feladatokat. 2007-től újra Hevesi Pál diktálta az éneket.

*„Annak idején versengtek az emberek, hogy ki tud jobban énekelni. Ez inkább a templomi istentiszteleten. De a temetéseken is ez volt.”*⁵⁴⁰

A nyomtatott egyházi temetési énekeskönyvek megjelenése Szőlősgyulán is mindent felülírt. A kántor, a diktáló feladata volt, hogy elvigye azokat a virrasztóba, s abból énekeljenek. A kéziratok háttérbe szorultak. A virrasztáson és a temetési szertartáson kizárólag a nyomtatott énekeskönyvet használták, azonban az úti énekeket még diktálták. 2013-ban az is abbamaradt.

Hevesi Pál 2020 januárjáig volt Szőlősgyula kántora és diktálója. Ma nyugdíjasként él a településen, gazdálkodással tölti az idejét.

⁵³⁸ Hevesi P., szőlősgyulai adatközlő

⁵³⁹ 1993-ig a Sebestyén-lányok édesapja volt Hevesi Pál elődje, a település kántora és diktálója egy személyben.

⁵⁴⁰ Hevesi P., szőlősgyulai adatközlő

VIII. Zárszó

A doktori értekezésemben az ugcsoi református temetkezési szokások tárgykörét vizsgálom, kiegészítve az énekdiktálás gyakorlatával és a temetkezéshez kapcsolódó kéziratok bemutatásával. A munka kiindulópontja néhány temetési énektár volt, melyeket kántorok és diktálók készítettek egykor, s melyek néha a titulussal együtt vándoroltak az éppen aktuális egyházi előjáróhoz. A virrasztókon és a temetés napján használt füzetek bemutatása csak a temetés leírásával válhatott teljessé. Így vált a kutatás céljává az is, hogy néhány kiválasztott település példáján mutassam be a református temetkezések rendjét és gyakorlatát, annak minden részletével, s vonjak párhuzamot a települések gyakorlatai között. A terepen végzett gyűjtések segítségével igyekeztem összegyűjteni a máig gyakorolt és sokszor már csak az emlékezetben lévő szokásokat. Emellett a temetési énekeket tartalmazó népi kéziratok, temetési énektárak felgyűjtésére, s azok bemutatására vállalkoztam.

A dolgozat több fejezetre oszlik. A bevezető gondolatokat követően, melyek tartalmazzák a munka célját és felvetéseit, a kutatott területet és a kiválasztott településeket mutatja be. Szakirodalmi áttekintést ad a temetkezéssel, diktálással és temetési kéziratokkal kapcsolatos fontosabb kutatásokról. A halál és a temetkezés szokása köré gazdag kutatási anyag épült, melyek különféle aspektusokat kiemelve mutatják be, elemzik az emberi élet utolsó állomását. Ennek ellenére igen kevés adatunk van az énekdiktálásról, a temetési kéziratokról, énektárakról. Viszont a kérdéssel foglalkozó szakirodalmak mindegyike kiemeli az előénekesek/diktálók szerepét, és a szokás fennmaradásának zálogaiként említik őket. A kéziratok mint kortörténeti, ízléstörténeti dokumentumok válnak fontossá, melyek hűen tükrözik a vizsgált időszak szellemi arculatát.

A szakirodalmi áttekintés második részében a kárpátaljai néprajzkutatás jelentősebb gyűjtéseiről esik szó, kiemelve azokat, melyek középpontjában a temetkezési szokások állnak. De sorolja azokat is, melyek csak érintőlegesen foglalkoznak a témával.

A negyedik fejezet a kárpátaljai Ugocsa magyarajkú településein végzett temetkezési szokásokkal kapcsolatos kutatás eredményeit ismerteti. A halál előjeleitől kezdve a halálra való felkészülésen és a virrasztón át a temetési szertartás részleteit mutatja be egészen a halotti torig, mely máig élő s bevett gyakorlat a református közösségekben. Szól például a gyászokocsit kísérő

temetési menetről, mely ma is meghatározott rend szerint alakul. A fejezet végén a halotti tárgyak jelentőségére tér ki, és a visszajáró lélekkel kapcsolatos nézeteket taglalja. Ugyanakkor felvetődik a kérdés, hogy az egyházi szabályozások mennyiben befolyásolták a temetések rendjét, a szertartásokhoz tartozó szövegek formáját? Erre válaszolva bebizonyosodik, hogy az egyházi rendeletek nagymértékben befolyásolták a szertartás egy-egy szegmensét. A további fejezetekben tárgyalt kéziratok használata teljes mértékben háttérbe szorult, ugyanakkor például a temetési búcsúztatók szövegei is módosultak az egyházi törvényeknek megfelelően.

Az interjúk és irányított beszélgetések során összegyűjtött anyagot rendszerezve és feldolgozva kirajzolódott a temetési szokáskör egész szerkezete, menete. Láthatóvá vált, hogyan volt képes egy haláleset szinte az egész közösség és település aktivizálására, a rokoni, baráti szálak felélesztésére, megerősítésére. A kutatás során igyekeztem rávilágítani olyan szertartási elemekre, melyek évtizedek óta ugyanúgy működnek ma is a településeken.

Az ötödik fejezet a Kárpátalja egyes közösségeiben oly sokáig fennmaradó és bevett gyakorlatként élő énekdiktálást mutatja be. A vallás szerves részét képező, a vallásgyakorlatot meghatározó tényezőként az énekdiktálás egészen az ezredfordulóig jelen volt a vidéken. A szokás bemutatásán túl azt vizsgálja, hogy milyen szerepe volt a kántoroknak, illetve magának a közösségnek a szokás továbbélésében. Rámutat arra is, hogy az egyházi előjáróknak milyen szerep jutott annak megszűn(tet)ésében. Bemutatja a diktálók személyét, melyek szinte egyházi személynek számítottak, és ezzel egyetemben tekintélynek örvendtek a településeken.

Az énekdiktálás legfőbb színtereiként a templomi alkalmakat és a temetéseket említhetjük. Ez utóbbival a fejezet részletesen foglalkozik. Rövid alfejezetben interjúalanyok véleménye alapján próbálom érzékeltetni a diktáláshoz való viszonyt, s az arra vonatkozó, korosztályonkénti eltérő nézeteket.

A hatodik fejezet a temetési énekeket tartalmazó, különös jelentőséggel bíró kéziratokat mutatja be. A dolgozat kísérletet tesz arra, hogy minél szélesebb körben megismertesse az énekdiktálást és hozzá kapcsolódóan a temetési kéziratokban szereplő több száz temetési éneket.

A kutatott területen gyűjtött temetési énektárak közül tíz kiválasztott füzet alapján szemlélteti az egykori temetési énekszövegek változatosságát, variálódását és esetleges párhuzamait.

A kutatás elején felvetődött a kérdés, hogy milyen magyarázat szolgálhat az egymástól távol eső településeken gyűjtött füzetek tartalmi és szerkesztési hasonlóságára? Ennek tényét látva és tapasztalva bebizonyosodik, hogy a kéziratos énekeskönyvek összefüggései rávilágítanak az egymástól távol eső települések közösségeinek vallási és kulturális összefüggéseire is. A gyűjtés során meggyőződhettem továbbá afelől, hogy az egyezések a szövegforrással állnak összefüggésben. Az énekek forrásaként tekinthető nyomtatott temetési énektárak szerkesztési elvét követve készítették a kéziratosokat is. A szakaszokra és azon belül alpontokra tagolt szerkesztési rendet követi például az Ivánka-⁵⁴¹ vagy a Horkai-féle⁵⁴² temetési énektár. Megállapítható tehát, hogy az utóbb megnevezett és a többi, forrásul azonosított nyomtatott énekeskönyvek információhordozó szerepet töltek be.

A kéziratokban fontos adatként szerepelnek az egyes énekszövegek mellett a dallamjelölések is, melyek az egyházi énekeskönyvek valamely zsoltár vagy dicséretének dallamára utalnak. Nehezebb a helyzet a dallam nélküli szövegekkel. A saját dallammal rendelkező énekekhez nem járul kotta, így az énekhang utánkövetése nehézségekbe ütközik, a legtöbb dallam feledésbe vész. Az elmúlt pár évtized is elegendő volt ahhoz, hogy a dallamok kikopjanak az emlékezetből. A „Maga nótájára” vagy a „Saját dallam” jelölésű szövegek egy része is már csak az idős emlékezetében él. A gyűjtés során saját dallammal rendelkező énekek újraénekeltetése által sikerült néhány kottát elkészíteni, ám ez még mindig igen csekély a füzetekben lévő dallam nélküli énekek számához képest. Sokat segítenek azonban a régi temetési énektárak és énekeskönyvek, melyeket kutatva megtalálható egy-egy lejegyzett kotta, ám ezek egyáltalán nem, vagy csak nagy nehezen jutnak el az egyháztagokhoz, ugyanis legtöbbjük levéltári dokumentum. A keresést nehezítheti a szövegvariálódás, melyről részletesen a VI. 6 fejezetben szóltam.

A dolgozat további, nyolcadik fejezete a kutatás eredményeit összegzi, a kilencedik az angol nyelvű összefoglalót tartalmazza. A tizedik fejezetben az adatközlők névsora található településenkénti felosztásban, a tizenegyedik fejezet a felhasznált szakirodalmat sorolja, külön csoportosítva az internetes forrásokat. A tizenkettedik fejezet a temetkezéssel kapcsolatos búcsúztatók szövegeit, fényképmelléleteket, napjainkban alkalmazott temetési menüsört tartalmazza.

⁵⁴¹ Ivánka 1869

⁵⁴² Horkai A. 1855

A temetés körül kialakult szokások rendszeréből jól látszik, hogy az egész közösségre ható és a közösség szintjén érvényben lévő és elfogadott utasításokat, szabályokat tartalmaz. Meghatározza azt, hogy bizonyos korú, nemű, néha társadalmi rangú halottat hogyan kell eltemetni, figyelembe véve a halál módját is (természetes, erőszakos, hirtelen stb.). Emellett meghatározza az időkeretet és a folyamatot alkotó cselekvések egymásutániségát, rendjét. Rendelkezik az abban részt vevő személyekről. Rendszert szab és íratlan szabályokkal jelzi a halott körüli teendők egész sorát a halál beálltától egészen az elhantolásig. A temetés rítusának jól bevált modelljét követi ma is, a 21. században.

Ugyanakkor bizonyos viselkedési normákat állít – mi illik és milyen mértékben (lásd például a siratást) – a hátramaradott családtagok számára a temetés ideje alatt, majd az azt követő időszakban.

A temetési szertartást alkotó cselekvéssorok és az azokból keletkező rendszer egésze a közösség, elsősorban a család tagjait hivatottak segíteni – segíteni gyászukban, fájdalomukban, s a szerettüktől való búcsúzásban. Az évszázadok alatt kialakított normák és szabályok épp ezért nem véletlenszerűek, hanem szinte már tudatosan felépített rendszert képeztek. A materialista világunk ezt szorította háttérbe, és csak a legszükségesebb motívumokat emeli ki és viszi tovább, mellőzve a „miértetket”.

A kutatás rávilágít, hogy az utóbbi évtizedek változásai nyomot hagytak a társadalomban, a közösségekben, melynek tagjai között formálissá váltak az egykor törvényszerűnek vélt és elfogadott cselekvések és cselekvéssorok. A modernitás által eltompított és az egyéni akarat által változhatónak hitt egykori normák már nem bírnak a korábbihoz hasonló mértékű jelentőséggel. *„A modern társadalomban az egyén folyamatosan változásoknak, átmeneteknek van kitéve a családi életben csakúgy, mint a szakmai pályafutását illetően, az átmeneti rítusok vagy az azoknak a mintájára szerveződő szertartásjellegű cselekvések nem kapcsolódnak már a szakrális szférához, és egyéni döntésen alapulnak.”*⁵⁴³

A temetkezési szokások változásának és alakulásának mindannyian szemtanúi vagyunk. Az ezredforduló idején tapasztalt gyors társadalmi átalakulásnak, az ember világképe megváltozásának köszönhetően egyes

⁵⁴³ Verebélyi 2009: 85

alkalmak gyökeresen megváltoztak, míg mások megtartva a lényegi, ősi múltban gyökerező szokásokat, élnek tovább a jelenkorban is. A temetési szokássor múltbeli gyökerei a kutatott településeken még tetten érhetők. Az egyházi vezetők sugallata vagy a 2020-as év korlátozásokkal teli időszaka sem tudta eltörölni a megszokott rendet és cselekedeteket teljes egészében. A változásnak azonban nem állta útját. Az ezredforduló környékén az önellátó társadalmi rend felbomlásával „képzett szakemberek” vették át a szerepeket. A közösség tagjainak kétkezi munkája már anyagi juttatás ellenében is megrendelhetővé vált a falvakban, követve a városi példákat. A koporsókat például már nem az adott településen készíti a „mester”, hanem megrendelik. A virrasztáskor és a halotti tor alkalmával asztalra kerülő ételeket nem a szomszédok főzik vagy sütik, hanem szintén elkészítetik egy kimondottan ezzel foglalkozó asszonnyal, netalán étteremben rendelik. Sok helyütt a sírt nem a rokonság meghívott tagjai vagy a szomszédok ássák, hanem sírásók végzik a munkát anyagi juttatás fejében, és még sorolhatnánk. A háború által előidézett változások pedig mindezt felülírták.

A dolgozat jelentős része az énekdiktálással foglalkozik. A szokás, valamint a hozzá kapcsolódó szövegek és kéziratok a népi gyökerű kultúránk, a református vallásosság szerves része. A kéziratokban napjainkig őrzött énekek azt dokumentálják, hogy noha bizonyos közkincsek – adott esetben a temetési énekek – kihullnak a közhasználatból, az emlékezetben azonban tovább őrzik azokat. Hasonlóan az énekeket tartalmazó kéziratok is fontos családi dokumentumnak, már-már ereklyének számítanak. Így a néha ősi magyar dallamokat rejtő énekeket és az azokat magukba foglaló kéziratokat nem lehet figyelmen kívül hagyni. Gyűjtésük, így a jelen munka is a kárpátaljai néprajzkutatás fontos állomásaként tekinthető. Az ősi énekhagyomány és diktálási mód megismertetése új fejezetet nyitott a kutatásban.

Vidékünkön eddig néhány néprajzi tanulmány és településeket bemutató monográfia szólt a diktálás után való éneklésről, elsősorban a szokást emelve ki. Emellett egyes települések történetébe, szokásvilágának leírásába ágyazva olvashattunk eme éneklési módról. A kéziratokról még kevesebb információ van, csupán rövid leírások adataira támaszkodhatunk. Összefoglaló munka nem született, ahogy a kéziratok nagy része is feltáratlan. Így az értekezés újszerűsége abban ragadható meg, hogy Kárpátalján elsőként szól a temetési énekeket tartalmazó kéziratokról, és részletesen mutatja be az énekdiktálók személyét és az oly nehezen, szinte kényszer hatására abbamaradt énekdiktálás szokását.

A jelen kutatás a temetkezési szokások leírása mellett az ugcocsi kéziratok összegyűjtésére és közlésére vállalkozott. A mintegy egy évtizedre visszatekintő gyűjtés eredményeként bemutatott füzetek és jegyzetek a népi írásbeliség kutatásának szempontjából is páratlan kéziratanyagot jelentenek, annak gazdagságáról vallanak. Az ugcocsi kéziratok maradandó tárgyként őrzik a temetéseken való diktálás emlékét, és szerves részét képezik egy nagy egésznek, melynek összefüggéseit feltárni további céljaim közé tartozik, a kéziratok anyagának ismertetése és közkinccsé tételével egyetemben. A kérdéssel foglalkozni nemcsak célszerű és szükséges, de időszerű is.

A kutatásban jelentős előrelépésnek számít, hogy a korábban forrás nélküli szövegeknek tartott kéziratok énekekről sikerült megállapítani, hogy azok egykori nyomtatott énekeskönyvek lapjairól kerültek a füzetekbe. A fejezet konkrét példákon mutatja be a szövegforrásokat, megfeleltetés szerint csoportosítva azokat. A szövegek forrásának megállapításához hasznos kiindulási pontként és segítségként szolgáltak az egykori nyomtatott temetési énektárak, énekeskönyvek, melyeket egyházi könyvtárakból, magángyűjteményekből sikerült megszerezni.

A temetési énektárak gyűjtéséhez és a kántorok, diktálók tevékenységének bemutatásához nagyban hozzájárultak a ma is élő egykori diktálók. A hetedik fejezetben lévő, velük készített interjú a dolgozat fontos része. Segítségükkel nemcsak ritka énektárakhoz, kéziratokhoz jutottam, hanem teljesebb képet kaphattam a kántoroknak az egyházi életben betöltött szerepéről is. Különösen jelentős a fertősalmási egykori kántor tevékenysége, aki részletes elbeszéléseivel, leírásaival, minden részletre kiterjedő információival és páratlanul gazdag kéziratgyűjteményével kiemelkedik adatközlőim közül.

A kutatott terület közösségeinek hagyományos értékrendjében a közösségi normákhoz való ragaszkodás ma is jelen van. A temetkezés mindmáig meglévő, múltból örökölt és hagyományozódott rendje és cselekvéssorozatai a családi, a rokoni, a közösségi összetartás eredménye, a vallás, a nemzeti és kulturális identitás alappillérvé váltak. A mai napig meghatározott erkölcsrendet közvetít. A közösségi és rokoni kapcsolatok lazulásával oldódtak ugyan a temetkezés egyes elemei is, azonban addig nem ér véget, amíg a közösség megőrzi és összetart, és míg kötelezettséget jelent a közösség tagjaira nézve.

A halál megtapasztalható, de megismerhetetlen. Az élő ember számára rejtély, mely minden bizonnyal előbb-utóbb bekövetkezik. Az élők, a hátramaradottak a halált körülvevő szokások sorozata által könnyebben tudják elfogadni az elmúlás tényét. Aki pedig részese, az talán megtanulja jobban értékelni az életet. Mert az élet, a megélt pillanat felbecsülhetetlen. Ezt pedig csak az tudja bizonyosan, aki legalább egy szerettét már elkísérte utolsó útjára.

A fentieket ismerve és látva bebizonyosodik, hogy a dolgozat nem lezárása a temetési szokások, a temetési énektárak és általában a népi kéziratok kárpátaljai kutatásának. Sokkal inkább előrevetítése és elindítója a jövőbeni adatfeltáró, összehasonlító, elemző és értékelő kutatásoknak.

IX. Summary

The aim of the dissertation is to contribute to the exploration of our national values using scientific methods. To this end, its task is to present the funeral customs of the former historical county of Ugocsa on the example of some settlements.

A funeral is a period of passage during which a member of a community migrates to another world. The traditions and actions that encompass funerals are all meant to make the otherworldly journey of the dead easier and fair, and on the other hand, for those left behind to say goodbye to their relatives in a respectful way. Each element of the funeral is intended to alleviate the painful changes that take place in the peasants' soul and affect the community, and to help the dead on their way to God. In all of this, the feelings of passing, paying attention to each other, support, encouragement, and community together prevail at the same time.

The dissertation is divided into several chapters. After the introductory thoughts, it presents the researched area and the selected settlements. It provides an overview of the most important research related to burial, as well as the major collections of ethnographic research in Transcarpathia. The fourth chapter presents the results of research on funeral customs in the Hungarian-speaking settlements of Ugocsa in Transcarpathia. From the signs of death to the preparation for death and the vigil, it presents the details of a funeral ceremony all the way to the funeral dinner, which is still a living and common practice in Reformed communities. It also presents the funeral procession that accompanies the mourning carriage, which still to this day follows a certain order. At the end of the chapter, the significance of mortal objects and views on the returning soul are discussed.

The fifth chapter presents so-called *lining out* as a singing method (ancient style of singing religious music), which has been a long-standing and common practice in some communities of Transcarpathia. The lining out was present in the countryside until the turn of the millennium as an integral part of religion and a determinant of religious practice. In addition to presenting the tradition, it examines the role that the cantors, and also the community itself, played in preserving the tradition, and the role played by the church leaders in its elimination. In a short subchapter, based on the opinions of the interviewees, I try to convey the relationship to lining out and the different views based by the age of an individual.

The sixth chapter presents manuscripts of special significance containing funeral songs. Based on ten selected booklets, the funeral songs collected in the research area illustrate the diversity of the former funeral lyrics. With the help of re-singing songs that had their own melody, we managed to make some sheet music, but this is still very small compared to the number of melodic songs in the booklets. A significant step forward in the research is that the songs, previously titled as source-free lyrics, were found to have been included in the manuscript from the pages of former printed songbooks.

The former dictating singers, who still live today, greatly contributed to the collection of funeral songs and the presentation of the activities of cantors and singers. The interview with them in the seventh chapter is one of the cornerstones of my dissertation. With their help, not only did I gain access to rare song libraries and manuscripts, but I also got a more complete picture of the role of cantors in church life. The activity of the former cantor of Fertőszalmás, who stands out among my informants with his incomparably rich collection of manuscripts, is particularly significant.

The eighth chapter summarizes the results of the research, the ninth contains a summary in English. In the tenth chapter, the list of informants can be found in breakdown by settlement, the eleventh chapter lists the used literature, grouping the Internet sources separately. The twelfth chapter contains the texts of the farewells related to the funeral, photo attachments, the funeral menu used today, etc.

A large number of Reformed people still live in the target area of the research. An important aspect of my research was to reach out to members of a community that strongly adheres to its traditions to this day. Additional considerations in the selection of informants were Reformed religiosity and proficiency in ecclesiastical rites. I chose mainly members of the elderly age group, whose memories go back to earlier times. I can thus use data from the period from the 1940s. Among my informants, I tried to visit men who had once been engaged in cantorial activities, or to talk to a family in which one of the ancestors was a cantor or a dictating singer.

It is clear from the system of customs formed around the funeral that it contains instructions and rules that apply to the whole community and are valid and accepted at the community level. It determines how a dead person of a certain age, gender, sometimes social rank is to be buried, taking into account the manner of death (natural, violent, sudden, etc.). In addition, it determines the sequence and order of the actions that make up the time frame and the

process. It instructs on the persons involved in the process. It sets a system and signals with unwritten rules the whole range of things to do around the dead, up until the burial. It follows a well-established model of the funeral rite. At the same time, it sets certain standards of behaviour — what fits and to what extent (see mourning) — for family members who are left behind during the funeral and afterwards.

The series of actions that make up the funeral ceremony and the system that results from them are meant to help the community, especially the family members – in their grief, pain, and saying farewell to their loved one. The norms and rules that have been developed over the centuries are therefore not random, but formed an almost consciously constructed system. Our materialist world has pushed this into the background and only highlights and carries on the most necessary motives, forgetting the “why”.

The changes of the last decades have left their mark on society, on the communities in which the actions that were once considered common and accepted have become formal. Former norms dulled by modernity and believed to be changeable by individual will no longer have the same significance as before. *“In modern society, the individual is constantly exposed to changes and transitions in family life as well as in their professional career; transitional rites or ceremonial actions organized in their pattern are no longer related to the sacred sphere and are merely based on individual decisions and choices.”*⁵⁴⁴

We are all witnessing changes and developments in funeral habits. Due to the rapid social transformation experienced at the turn of the millennium, the change in the worldview of man, some occasions have changed radically, while others, retaining the essential moments rooted in the ancient past, continue to live in the present. The past roots of the funeral custom can still be seen in action in the researched settlements. Neither the suggestion of church leaders, nor the restrictive period of the year 2020, could abolish the usual order and actions. However, change could not be avoided as well. Around the turn of the millennium, with the disintegration of the self-sufficient social order, “trained professionals” took over. The manual work of the members of the community could already be ordered in the villages for a financial benefit, following the examples of the city. Coffins, for example, were no longer made by the “master” in that locality, but were ordered. The food that comes to the table at the vigil

⁵⁴⁴ Verebélyi 2009: 85

and at the time of the funeral is not cooked or baked by the neighbours, but is also ordered. In many places, the grave is not dug by invited members of the kinship or neighbours, but by grave diggers in exchange for a financial allowance, and list goes on.

The order and series of actions of a funeral that still exist, inherited from the past, are the result of family, kinship and community cohesion. To this day, it determines the moral order. Although some elements of the funeral have been dissolved by the loosening of community and kinship relationships, it does not end as long as the community preserves and holds together and as long as it continues to be an obligation for the members of the community.

Death can be experience, but unknowable. It is a mystery to the living man, which will surely happen sooner or later. The living, the ones that remain, can more easily accept the fact of passing through a series of habits surrounding death. And whoever is involved may learn to value life better. Because life, the moment lived is invaluable. And only those who have accompanied at least one loved one on their last journey, know this for sure.

X. Adatközlők

Beregszász:

Poncz Ilona (1976)

Fancsika:

Szilvási János 1950 (született Nagydobronyban)

Gajdos Rozália (1955)

Pihor Erzsébet (1961)

Varga Mihály (1949)

Varga Aranka (1954)

Fertősalmás:

Botos Árpád (1937)

Botos Magdolna (1942)

ifj. Botos Árpád (1965)

Samók Kálmán (1977)

Samók Nikolett (1990)

Szőlősgyula:

Hevesi Etelka (1955)

Hevesi Pál (1953)

Garanyi Zsuzsanna (2002)

Mátyfalva:

Turda (Váradi) Piroska (1937)

Turda Éva (1961)

Nagykomját:

Dobonyi Júlia (1949)

Salánk:

Barta Rozália (1933–2013)

Borsos Rozália (1966)

Balogh (Gál) Erzsébet (1986)

Homoki Árpád (1943)

Homoki Árpádné Zán Erzsébet (1946)

Jana Ida (1950)

Jana Ferenc (1955)
Jana Kész Margit (Manyi) (1961)
Józan Lajos református lelkész (1956)
Kész Gézáné Zán Ida (1943–2014)
Kész Jenő (1957–2018)
László Margit (1933)
Mocsár Eleonóra (1975)
Simon Bálint (1943–2017)
Tegze Tihamér (1940–2021)
Zán Ferenc (1952–2019)
Zán Eleonóra (1952)
Zsoldosné László Etelka (1951)

XI. Felhasznált irodalom

- ADORJÁNI Rudolf Károly
2006 *Lukács Sándor ravai búcsúztatói 1930-1938 között*. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság.
- 1995 A halottak útja a ravai unitáriusoknál. In Küllös Imola (szerk.): *Vallási néprajz* 7. 181–207. Budapest: Református Egyház Teológiai Doktorok Kollégiumának Egyházi Néprajzi Szekciója.
- ANGYAL Eleonóra – dr. POLCZ Alaine
2001 *Letakart tükör. Halál, temetkezés, gyász*. Budapest: Helikon Kiadó.
- BAGU Balázs – DEÁK Ferenc
1998 Anyanyelvi oktatás Kárpátalján. In: *Iskolakultúra* 1998/5. 69–75. Szeged: Szegedi Tudományegyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar.
- BALASSA Iván – ORTUTAY Gyula
1979 *Magyar néprajz*. Budapest: Corvina Kiadó.
- BALÁZS Lajos
1995 *Menj ki én lelkem a testből. Elmúlás és temetkezés Csíkszentdomokoson*. Csíkszereda: Pallas-Akadémia Kiadó.
- 1998 Hogyan hal meg a csíkszentdomokosi parasztember? Kibékülés Istennel. In: *Kharon Thanatológiai Szemle* II./3. 27–36. Pécs.
- 2006 *A vágy rítusai – Rítusstratégiák. A születés, házasság, halál szokásvilágának lelki hátteréről*. Kolozsvár: Scientia Kiadó.
- 2019 Sorsfordulatok népi imái. In Jakab Albert Zsolt, Peti Lehel (szerk.): *Aranymadár, tanulmányok Tánzos Vilmos tiszteletére*. 67–78. Kolozsvár: BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Intézet; Erdélyi Múzeum-Egyesület; Kriza János Néprajzi Társaság.
- BÁLINT Sándor
1938 *Népünk ünnepei. Az egyházi év néprajza*. Budapest: Szent István-társulat kiadása.
- 1995 *A szegedi nép*. Budapest: Fekete Sas Kiadó.
- BÁLINT Sándor – BARNA Gábor
1994 *Búcsújáró magyarok. A magyarországi búcsújárás története és néprajza*. Budapest: Szent István Társulat.
- BÁNKINÉ MOLNÁR Erzsébet
2007 Dokumentumok a Jászkun kerület népének temetkezési szokásairól. In Ujváry Zoltán (szerk.): *Az Alföld vonzásában. Tanulmányok a 60*

*esztendő*s Novák László Ferenc tiszteletére. 455-462. Kiadja a Pest Megyei Múzeumok Igazgatósága. Nagykőrös – Debrecen: Kapitális Kft.

BARCSA János

1905 *A Tiszántúli ev. ref. egyházkerület története*. I–III. Debrecen: Debrecen sz. kir. város Könyvnyomda-Vállalata.

BARTHA Elek

1985 Halottkultusz és temetkezési szokások a Medvesalja falvaiban. In Ujváry Zoltán (szerk.): *Gömör néprajza I.* 149–162. Debrecen: Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszék.

1995 *Halotti búcsúztatók a dél-gömöri falvak folklórájában*. I–II. Debrecen: Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszék.

2006 *Vallási terek szellemi öröksége*. Debrecen: Bölcsész Konzorcium.

2007 Temetők, sírjelek, fejfák. Gondolatok egy magyar fejfa monográfia kapcsán. In Ujváry Zoltán (szerk.): *Az Alföld vonzásában. Tanulmányok a 60 esztendő*s Novák László Ferenc tiszteletére. 549–552. Nagykőrös – Debrecen: Kapitális Kft.

BODÓ Sára

2002 *A gyász mint a keresztyén ember krízise és a lelkiigondozás lehetőségei*. Dissertationes Theologicae 6. 168–169. Debrecen.

BOTLIK József

1997 A kárpátaljai honismeret In: *Honismeret*, 25. évf. 5. szám, 86–100.

BOTLIK József – DUPKA György

1993 *Magyarlakta települések ezredéve Kárpátalján*. Ungvár–Budapest: Intermix Kiadó.

CZÖVEK Judit

2002 *Ha mi meghalunk... Zoborvidéki virrasztóénekek*. Pozsony: Kalligram Kiadó.

CSÁKY Károly

1999 „Nem halt meg, csak alszik”. *A halottkultusz, a halállal és a temetkezéssel kapcsolatos szokások, hiedelmek a Középső-Ipoly mentén*. Dunaszerdahely: Lilium Aurum.

CSAPÓ Julianna

1977 A tarpai temetés. In Németh Péter (szerk.): *Honismereti Kutatások Szabolcs-Szatmárban IV*. Néprajz. Nyíregyháza, 55–88.

CSATÁRY György

2002 *Rákóczi-emlékek és emlékhelyek Kárpátalján*. Ungvár: Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség.

CSENGERI, Gavriilo (Ченґері, Гаврило)

1934 Похорон в Н. Ростоках, округа Веречанського (Temetés N. Rosztookban, Verecsanszkiej kerületben) In: *Подкарпатска Русь.–Рочник XI.* (A Podkarpatszka Rusz Évkönyve XI.) Ужгород. Педагогичне товариство Подк. Руси. (Podk. Rusz Pedagógia Társaság, Ungvár). 62–63.

CSERLENYÁK, Ivanna (Черленяк Іванна Василівна)

2016 Поховально-поминальні обряди українців Закарпаття кін. XIX — п. п. XX ст. (A kárpátaljai ukránok temetési emléki és szertartásai a 19. század végén, a 20. század elején). In: *ЗАПИСКИ ІСТОРИЧНОГО ФАКУЛЬТЕТУ.* Випуск 27. Одеса (A Történelmi Kar jegyzetei, 27. Kiadás, Odessza) 197–221.

2018 Апотропеїчні заходи для живих та магичні дії, пов'язані зі спорядженням мерця в українців Закарпаття („Rontáselhárító cselekedetek”, illetve halotti kellékek a kárpátaljai ukránoknál). In: *Народознавчі зошити. 2018. № 3.* (Néprajzi Füzetek 2018/3; az Ukrajnai Nemzeti Tudományos Akadémia és az ukrán NAS Néprajzi Intézete kiadásában megjelenő folyóirat) 662–670.

2020 *Традиційна сімейна обрядовість українців Закарпаття кінця XIX – першої половини XX століття.* Дисертація. (A kárpátaljai ukránok hagyományos családi rituáléi a 19. sz. végén és a 20. sz. elején. Doktori disszertáció). Львів (Lemberg)

CSERNICKÓ István

2017 Nyelv, nyelvtudás és nyelvhasználat Kárpátalján. In Ferenc Viktória, Gázsó Dániel, Kántor Zoltán, Rákóczi Krisztián (szerk.): *Kisebbségi szemle. II. évfolyam, 2. szám.* 41–64. Debrecen: Kapitális Nyomdaipari Kft.

CSISZÁR Attila

2007 Halotti szokások Kapuváron és Gartán a 20. század első felében. In *Soproni Szemle.* LXI. évfolyam, 4. szám, 35–48.

CSISZÁR Árpád

1967 A hazajáró lélek. In *A nyíregyházi Jósa András Múzeum évkönyve* 8-9. 159–198.

CSOMASZ TÓTH Kálmán

1953 Halottas énekeskönyveink dallama. Emlékkönyv Kodály Zoltán 70. születésnapjára. In Szabolcsi Bence, Bartha Dénes (szerk.): *Zenetudományi tanulmányok, 1.* 287–330. Budapest: Akadémiai Kiadó.

CSÖRSZ Rumen István

2006 Közköltészet – Irodalom alatt, kultúrák fölött. In *Literatura,* XXXII. évf./2, 273–282.

DÁVID István

2012 A kodályi pedagógia egyházzenei előzményei. In Lázár Imre – Szenczi Árpád (szerk.): *A nevelés kozmológusai*. 37–49. Budapest: KRE–L'Harmattan Kiadó.

DÉRI Balázs

2008/2009 „Szép harmóniák, új dallamok”. Az új Baptista gyülekezeti énekeskönyv - XIII. In: *Magyar Egyházzene XVI*. 289–326. Budapest.

2012/2013 Jáki Sándor Teodóz OSB (1929–2013). Karvezető, tanár, előénekes bácsi, a moldvai csángók apostola. In: *Magyar Egyházzene XX*. 209–218. Budapest.

2017/2018 A skót gael *lining out* éneklés és rokonai. In: *Magyar Egyházzene XXIV (2016/2020) 2. szám*. 217–218. Budapest.

DIENES Erzsébet

1982 A református temetési szokások emlékei Kunhegyesen. In: *Kunhegyes Néprajz és nyelvtudomány, XXVI*. 163–182. Szeged: József Attila Tudományegyetem. Magyar Őstörténet Kutatócsoport.

DIMÉNY Erika

2002 Siratás és halottbúcsúztatás a mezőségi Magyarszováton. In Szabó Á. Töhötöm (szerk.): *Lenyomatok. Fiatal kutatók a népi kultúráról*. (Kriza Könyvek, 12.) 155–166. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság.

DIÓSZEGI Vilmos

1967 *A pogány magyarok hitvilága*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

DOBSZAY László

1983 *A siratóstílus dallamköre zenetörténetünkben és népzeneinkben*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

DÖMÖTÖR Tekla

1983 *Magyar népszokások*. Budapest: Corvina Kiadó.

1988 A népszokások költészetének definíciója. Rítusénekek. In Vargyas Lajos (szerk.): *Magyar Néprajz V. Népköltészet*. 566–577. Budapest: Akadémiai Kiadó.

DÖMÖTÖR Tekla – SZENDREI Janka

1981 Siratóének. In Ortutay Gyula (szerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon. Negyedik Kötet, Né – Szé*. 448–451. Budapest: Akadémiai Kiadó.

DÖRNYEI László

1993 *Magyarságismeret II*. Budapest–Ungvár: Intermix Kiadó.

ÉNEKESKÖNYV

1922 *Énekeskönyv. Magyar reformátusok használatára*. A zsinat által kötelező használatra megállapított kiadás. Debreczen: Hegedűs és Sándor Irodalmi és Nyomdai Rt.

ÉNEKESKÖNYV

1929 *Énekeskönyv. A csehszlovák köztársasági magyar reformátusok használatára*. A zsinat által elrendelt kiadás. Második kiadás. Beregszász: Kálvin-nyomda.

ÉNEKESKÖNYV

1990 *Énekeskönyv*. A királyhágómelléki református egyházkerület által kötelező használatra megállapított kiadás. Az egyházkerület tulajdona és kiadása.

FAGGYAS István

1986 Kelemér. Fejezetek a község néprajzához. In *Gömör Néprajza VI*. Debreczen: A Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszéke.

FEDINEC Csilla

2002 *A kárpátaljai magyarság történeti kronológiája 1918–1944*. Galánta – Dunaszerdahely: Fórum Intézet – Lilium Aurum Könyvkiadó.

FEJŐS Zoltán

2003 *Tárgyak az időben*. In: *Tárgyfordítások*. 83–92. Néprajzi múzeumi tanulmányok. Budapest: Gondolat Kiadó.

2019 *Az átmeneti rítusok – Arnold van Gennep elméletének vázlatja*. Eredeti közlés: *Ethnographia*, 1979, 90. évf., 406–414; Elektronikus újraközlés: AHU MAGYAR AFRIKA-TUDÁS TÁR – 000.003.482. 1–18.

FEKETE Gyula

1913 *A halottak világából*. In Boros György (szerk.): *Unitárius Közlöny*. 180–182. 26. évfolyam. 10. szám. Kolozsvár: Dávid Ferenc Egylet.

FELHŐSNÉ CSISZÁR Sarolta

1986 *Temetkezési szokások a Beregi-Tiszaháton*. Debreczen: Studia Folkloristica et Ethnographica 20.

FERENC Viktória – KOVÁLY Katalin (szerk.)

2020 *Kárpátalja mozgásban: Társadalmi változások és interetnikus viszonyok az Euromajdan után*. Budapest: Bethlen Gábor Alapkezelő Zrt.

FERENC Viktória – MOLNÁR József

2017 *A TANDEM 2016 kutatás általános bemutatása és mintavételi eljárása*. In Ferenc Viktória, Gázsó Dániel, Kántor Zoltán, Rákóczi Krisztián (szerk.): *Kisebbségi szemle. II. évfolyam, 2. szám*. 41–64. Debreczen: Kapitális Nyomdaipari Kft.

FÉNYES Elek

1998 *Magyarország geographiai szótára (Kárpátalja)*. Ungvár: Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség.

FODOR Gusztáv

2016 *Református múltunk kezesség I. Adattár kárpátaljai református gyülekezettörténeti kutatásokhoz 1523–2016*. Tiszaszentimre: Narancsik Imre Kutatói Műhely.

ifj. FÖVENEYESSY Bertalan (szerk.)

1911 *Nagy karénektár. Négyes férfikarra írott templomi és temetési énekek gyűjteménye*. Kézikönyvül közép- és főiskolák s tanítóképezdék férfikarai, ifjúsági egyesületi- s népénekkarok oktatásához. Budapest: Rozsnyai Károly Könyv és Zeneműkiadása.

GÁL Adél

2011 Az énekdiktálás hagyománya Salánkon. In: *Ethnica XIII/3*. 58–59. Debrecen.

2013 A lokális hagyomány és hiedelem szerepe a kisebbségi magyar közösségek kulturális identitásában – Salánk népi hiedelemvilága. In Szoták Szilvia (szerk.): *Határhelyzetek V. Sztereotípiák, választások és túlélési stratégiák kisebbségi léthelyzetekben*. 154–172. Budapest: Balassi Intézet Márton Áron Szakkollégium.

2014a Salánki archaikus imádságok. In: *Közoktatás. A Kárpátaljai Magyar Pedagógusszövetség lapja*. XIX. évf. 3–4. szám. 31–32.

2014b Imádságos füzetek és szakrális kommunikáció egy hagyományos közösségben. In Csiszár Imre és dr. Kómióves Péter Miklós (szerk.): *Tavaszi Szél konferenciakötet III*. 112–124. Debrecen: Doktoranduszok Országos Szövetsége.

2016 Szövegek sokfélesége a kéziratos füzetekben. Adalékok a salánki népi írásbeliség vizsgálatához. In Gazdag Vilmos – Karmacszi Zoltán – Tóth Enikő (szerk.): *Értékek és kihívások II*. 29–40. Ungvár: Autdor-Shark.

2017 Kéziratos imádságos füzetek Salánkról. In Pilipkó Erzsébet – Fogl Krisztián Sándor (szerk.): *Vallásos kultúra és életmód a Kárpát-medencében 10*. 882–908. Veszprém: Laczkó Dezső Múzeum.

2021a Halottas alkalmakra írott könyv – a salánki diktálás énekekről. In Pilipkó Erzsébet és Fogl Krisztián Sándor (szerk.): *Hitélet és vallásos kultúra a Kárpát-medencében 11*. 558–574. Veszprém: Laczkó Dezső Múzeum.

2021b The Role of the Dictation in Reformed Religiosity. (Az énekdiktálás szerepe a református vallásosságban). In *Сучасні тенденції розвитку науки ў*

освіти в умовах євроінтеграції. I Всеукраїнська мультидисциплінарна науково-практична Інтернет-конференція. (A tudomány és oktatás fejlesztésének modern irányzatai. Összukrajnai multidiszciplináris tudományos konferencia) 126–130. Київ: Яроченко Я. В. (Kijev: Jarocsenko J. V) ISBN 978-617-7826-19-3

2020a The Texts of Funerals And Vigilances – The Song Dictation. In Orosz Ildikó (szerk.): Limes. A II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola tudományos évkönyve. VII. évfolyam. 2. kötet. 137–142. Beregszász–Ungvár: II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola.

GÁL Adél (Гал Одел Ф.)

2020b Про надиктувань пісень та її тексти у селі Шаланки (Énekdiktálás és annak szövegei Salánkon). In: *Стратегічні пріоритети в науці. Частина 5.* м. Вінниця. 5–10. (Stratégiai prioritások a tudományban. 5. rész. Vinnyica).

GÖNCZY Lajos

1960 A búcsúztató. In: *Református Szemle.* 279–288.

GYÖRFFY István

1921 A lélek hazajárásának megakadályozása. In *Ethnographia.* 135. 32. évfolyam.

GYÖRGY HORVÁTH László – LAJOS Mihály

1998 *A Hömlöc lábánál. Salánk, Feketepatak és Verbőc történetéből. Falumonográfia.* Ungvár – Budapest: Intermix Kiadó.

HALOTTI ÉNEKEK (Énekeskönyv)

1819 *Halotti énekek, melyek most némely előbbieneknek kihagyásával és újabbaknak hozzájuk adásával bocsáttattak ki a helvécziai vallástételt tartó hívek számára című énekeskönyv előjáró beszédéből. Kelt Pest: Hornyánszky Viktor Ny., 1819.*

HÍRES-LÁSZLÓ Kornélia

2021 Kárpátalja társadalmi viszonyai a független Ukrajnában. In Csatóry György (főszerk.): *Kárpátalja története. Örökség és kihívások.* 743–780. Beregszász–Ungvár: II. RF KMF–„RIK-U” Kft.

HOPPÁL Mihály

1970 *Egy falu kommunikációs rendszere.* Budapest: MRT Tömegkommunikációs Kutatóközpont.

HOPPÁL Mihály, JANKOVICS Marcell, NAGY András, SZEMADÁM György

2004 *Jelképtár.* Budapest: Helikon Kiadó.

HORKAI Antal

1855 *Halotti énekek temetkezési alkalmakra*. Pest.

HORKAY Lajos

2011 *Beszélő kövek. A salánki református egyház története és Salánk múltja*. Készült Kovács Sándor nyomdájában Nagyszőlősen. Kiadta a Salánki Református Egyház. Második, bővített kiadás.

HORN, David

2003 Lining out (szócikk). In Shepherd, John (szerk.): *Continuum Encyclopedia of popular music of the world. Volume II. Performance and Production*. 146. London.

HUBERT Gabriella

2001 *A 16-17. századi protestáns gyülekezeti éneklés (Történet és adattár)*. Doktori (PhD) értekezés. Szeged. Szegedi Tudományegyetem. Bölcsészettudományi Kar. Régi Magyar Irodalom Tanszék.

HUTTERER Éva

2013 *Egy aranyat leltem. Népi gyermekjátékok Kárpátaljáról*. Kiadja a Kárpátalja Népfőiskolai Egyesület.

IVÁNKA Sámuel (szerk.)

1869 *Temetési énektár*. Sárospatak: A helvéciai vallástételt követő tiszáninneri egyházkerület rendeletéből. Nyomtatta Steinfeld Béla a ref. főiskola betűivel.

IZSÁK Tibor

2009 Nagyszőlősi járás. In Baranyi Béla (szerk.): *Kárpátalja*. 283–285. Magyar Tudományos Akadémia Regionális Kutatások Központja. Pécs–Budapest: Dialóg Campus Kiadó.

P. JÁKI Sándor Teodóz

1995/1996 Ősi és modern. In Déri Balázs (szerk.): *Magyar egyházzene III*. 429–433. Budapest.

KÁDÁR Imre

1890 *Siralmas ház. Újabb halotti énekek gyűjteménye*. Karczag.

KÁROLY Sándor László

1977 „*Jaj nekem szomorú életem*” (A szövegformulák főbb típusai *síratóénekeinkben*). 307–328. Népi kultúra – népi társadalom IX.

1979 Halotti tor. In Ortutay Gyula (szerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon F-Ka*, 441–443, Budapest: Akadémiai Kiadó.

1988 Síratóénekek. In Vargyas Lajos (szerk.): *Magyar Néprajz V. Népköltészet*. 611–633. Budapest: Akadémiai Kiadó.

KATONA Imre

1997 *Előénekes*. In Ortutay Gyula (szerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon A-E*, 672–673. Budapest: Akadémiai Kiadó.

KATONA Imre – RAJECZKY Benjamin

1980 *Népének*. In Ortutay Gyula (szerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon K-Né*, 714–716. Budapest: Akadémiai Kiadó.

KESZEG Vilmos

1991 Identitás-váltás. Megjegyzések a periférikus tudás entrópia-módosulásához. In Ujváry Zoltán – Eperjessy Ernő – Krupa András (szerk.): *Nemzetiség-identitás. Az V. Nemzetközi Néprajzi Nemzetiségkutató Konferencia Előadásai*. 259–262. Békéscsaba–Debrecen.

2008 *Alfabetizáció, írásszokások, populáris írásbeliség. Néprajzi egyetemi jegyzetek 3*. Kolozsvár: KJNT – BBTE, Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék.

2018 Szövegtípusok, szövegfunkciók és íráshasználat az aranyosszéki temetési szertartásban. In Jakab Albert Zsolt (szerk.): *A BESZÉLÉS ANTROPOLÓGIÁJA. EGYETEMI JEGYZET (NEJ, 9.)* 209–236. Kolozsvár: BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Intézet; Kriza János Néprajzi Társaság.

KÉSZ Barnabás

2009a Kulturális örökség: Tiszán innen, Tiszán túl – Ugocsa. In Baranyi Béla (szerk.): *Kárpátalja*. 405–48. Magyar Tudományos Akadémia Regionális Kutatások Központja, Pécs–Budapest: Dialóg Campus Kiadó.

2009b 1956 Kárpátalján. In Bartha Elek – Keményfi Róbert – Marinka Melinda (szerk.): *1956 a néphagyományban*. 474–495. Debrecen: Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszéke.

2018 *A paraszti életmód tükröződése az ugocsai magyarság tárgyi kultúrájában*, Debrecen (Doktori disszertáció).

2019 Horkay Lajos, Salánk polihisztor lelkésze. In Peti Lehel; Tánczos Vilmos (szerk.): *Mágia, ima, misztika. Tanulmányok a népi vallásosságról*. 333–338. Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület; Kriza János Néprajzi Társaság.

KÉSZ Margit

2007 *Gyógyító hagyomány Kárpátalján. „Úgy ne ártson néked...”* Ungvár: Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség.

2019a Az archaikus népi imádságok az egyéni vallásgyakorlatban a 21. századi Kárpátalján. In Peti Lehel; Tánczos Vilmos (szerk.): *Mágia, ima, misztika. Tanulmányok a népi vallásosságról*. 113–130. Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület; Kriza János Néprajzi Társaság.

2019b „Sok szép imádságot leírtam.” Archaikus imák a szakrális nép kéziratok füzetekben Ugocsa megye magyar falvaiban. In Jakab Albert Zsolt;

Peti Lehel (szerk.): *Aranymadár. Tanulmányok Tánczos Vilmos tiszteletére.* 79–91. Kolozsvár: BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Intézet; Erdélyi Múzeum-Egyesület; Kriza János Néprajzi Társaság.

KICSI Noémi

2019 A kántori szerepkör – a kántori státusz interdiszciplináris megközelítése. In Peti Lehel, Tánczos Vilmos (szerk.): *Mágia, ima, misztika. Tanulmányok a népi vallásosságról.* 297–322. Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület; Kriza János Néprajzi Társaság.

KISS Lajos

1966 Zenetörténeti emlékek a szlavóniai virrasztó énekekben. In K. Kovács László (szerk.): *Ethnographia LXXVII. 2. szám.* 153–211. Budapest.

K. KOVÁCS László

1979 Halottaskocsi (szócikk). In Ortutay Gyula (szerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon. Második kötet F – Ka,* 436. Budapest: Akadémiai Kiadó.

2004 *A kolozsvári hóstátiak temetkezése (1944).* Európai Folklór Intézet: Gondolat-Infonia Kiadó.

KOCSIS Károly

2009 A magyar népesség története. A Kárpát-medencei etnikai társzerkezet történeti alakulása. In *Magyar Néprajz 1.2.* 293–426. Budapest: Akadémiai Kiadó.

KONCZ Klaudia

2013 Adalékok a halállal kapcsolatos hiedelmek és szokások ismeretéhez. Lélekhit (Kelenyei példa). In *PhD konferencia 2013.* Debrecen: Balassi Intézet.

KOVÁCS Katalin

2002 *Ha a lelkek... Lélekhiedelmek Salánkon.* Ungvár–Budapest: Intemix Kiadó.

KÖRNER Tamás

1970 Mutatvány a készülő magyar hiedelemmonda-katalógusból B) A halál és a halottak. 55–96. In *Ethnographia.* 81. évfolyam.

KRÁNITZ Zsolt (szerk.)

2013 *„A késő idők emlékezetében éljenek... A DUNÁNTÚLI REFORMÁTUS EGYHÁZKERÜLET LELKÉSZI ÖNÉLETRAJZAI (1943).* Pápa: Pápai Református Gyűjtemények Kiadványai, Forrásközlések 13. Jubileumi kötetek 2.

KRÍZA Ildikó

1993 *Felsőnyéki halotti búcsúztatók.* Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézet.

KUNT Ernő

1976 Temetkezési szokások Pányokon. In *Miskolci Herman Ottó Múzeum Évkönyve XV*. 263–290.

1981 *A halál tükrében. (Az élet megismerése a halál aspektusából)*. Budapest: Magvető Kiadó.

1987 *Az utolsó átváltozás. A magyar parasztság halálképe*. Budapest: Gondolat Kiadó.

1990 Temetkezési szokások. In Paládi-Kovács Attila (szerk.): *Magyar néprajz VII*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

1991 Temetkezési szokások Pányokon II. (Szokásvizsgálat). In *Miskolci Herman Ottó Múzeum Évkönyve 28–29*. 497–529.

2005 *Az utolsó átváltozás. A magyar parasztság halálképe*. Budapest: Neumann Kht.

KÜLLŐS Imola

2004 *Közköltészet és népköltészet*. Budapest: L'Harmattan Kiadó.

LAJTHA László

1956 *Sopronmegyei virrasztó énekek*. Budapest: Zeneműkiadó Vállalat.

LEHOCZKY Tivadar

1996 *Bereg vármegye*. Budapest – Beregszász: Hatodik Síp Alapítvány – Mandátum Kiadó.

2012 Beregmegye. In: *Az Osztrák Magyar Monarchia írásban és képen. Magyarország VI. kötete Felső-Magyarország (II. rész)*. 461–470. Első hasonmás kiadás. Budapest: Méry Ratio Kiadó.

LINTUR, Petro (Лінтур Петро)

1959 *Народні балади закарпаття* (Kárpátaljai népballadák). Ужгород (Ungvár).

MAGYAR REFORMÁTUS ÉNEKESKÖNYV

2008 A Romániai Református Egyház kötelező használatára a Zsinat által 1997. április 11-én elfogadott énekeskönyv. Ötödik, javított kiadás. Kolozsvár: Erdélyi Református Egyházkerület.

MELNIK, V. M. (В. М. Мельник)

1977 Украинско-венгерские отношения в украинском фольклоре карпатского региона (Ukrán-magyar kapcsolatok a Kárpáti régió ukrán népköltészetében). In: *Советская этнография* 5. 93–105.

METCALF, Peter – Huntington, Richard

1991 *Celebrations of death: The anthropology of mortuary ritual*. Cambridge: University Press.

MIHAJLO, Tivadar P. (Михайло Тиводар Петрович)

2004 Етнологія (Etnológia). Львів: Світ (Lemberg: Szvit Kiadó).

2011 *Етнографія Закарпаття*. (Kárpátalja néprajza). Ужгород: Гражда (Ungvár: Grazsda Kiadó).

ELIADE, Mircea

2009 *A szent és a profán*. Budapest: Európa Könyvkiadó.

MOLNÁR Ambrus

2001 Egyházi és vallásos élet, „diktálás”, „éneklők” Nagydobronyban. In S. Lackovits Emőke és Mészáros Veronika (szerk.): *Népi vallásosság a Kárpát-medencében 5*. 217–236. Veszprém: Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság.

1998 Egy református „énekdiktáló” Nagydobronyban. In Barna Gábor (szerk.): *Szentemberek – a vallásos élet szervező egyéniségei*. 117–124. Budapest: Magyar Néprajzi Társaság.

1999 *Kárpátaljai tanulmányok*. Vallási néprajz 9. Különlenyomat. Magánkiadás.

MOLNÁR Csilla

1994 Énekdiktálás a kárpátaljai Nagydobronyban. In Bartha Elek – Dankó Imre – Küllős Imola – Molnár Ambrus (szerk.): *Vallási Néprajz VI*. 41–51. Debrecen: Református Teológiai Doktorok Kollégiuma Egyházi Néprajzi Szekciója.

MOLNÁR D. István

2021a Kárpátalja lakosságának területi eloszlása az újonnan kialakított közigazgatási rendszer tükrében. In Molnár D. Erzsébet és Molnár Ferenc (szerk.): *Társadalomtudományi tanulmányok. A II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola Lehoczky Tivadar Társadalomtudományi Kutatóközpontjának Tanulmánykötete*. 239–254. Beregszász–Ungvár: II. RF KMF – „RIK-U” Kft.

2021b Kárpátalja közigazgatás-története, etnodemográfiai változásai és községnevérendezései. In Csatáry György (főszerk.): *Kárpátalja története. Örökség és kihívások*. 13–49. Beregszász–Ungvár: II. RF KMF–„RIK-U” Kft.

MÓRICZ Kálmán

1993 *Nagydobrony*. Budapest: Hatodik Síp Alapítvány.

MÓRICZ Zsigmond

1991 *Szatmári gyűjtés, 1,2. kötet. A Magyar Népköltési Gyűjtemény XVII, XVIII. kötete*. Szerkesztette Katona Imre. Budapest: Magyar Néprajzi Társaság és a Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatóintézete.

MORVAY Judit

1979 Halottmosó asszony. In Ortutay Gyula (szerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon. Második kötet F – Ka*. 449. Budapest: Akadémiai Kiadó.

1981 *Asszonyok a nagycsaládban. A mátraalji palóc asszonyok élete a múlt század második felében.* Második, bővített kiadás, Budapest: Akadémiai Kiadó.

NAGY Olga

1990 Az egyházi tanítástól eltérő szokások az erdélyi református népi vallásosságban. In Fejős Zoltán – Küllős Imola (szerk.): *Vallásosság és népi kultúra a határainkon túl.* 124–131. Budapest: Magyarországtudató Intézet.

NAGY Ödön

1991 Az egyház szerepe halottas szokásaink kialakításában. In S. Lackovits Emőke (szerk.): *Népi Vallásosság a Kárpát-medencében I.* 179–183. Veszprém: A VEAB Néprajzi Munkabizottsága és a Caritas Transsylvania.

NOVÁK László Ferenc

2005 *Fejfa monográfia.* Nagykovács: Arany János Múzeum.

OLÁH János

2015 Lélek – halál – seol. A lélek helye a halál után és a lélek megidézése az ókori zsidóság képzeteiben. In Pócs Éva (szerk.): *Test, lélek, szellemek és természetfeletti kommunikáció. Vallásetnológiai fogalmak tudományközi megközelítésben.* 155–165. Budapest: Balassi Kiadó.

PALÁDI-KOVÁCS Attila – HOPPÁL Mihály – KÓSA László

1979 Harangozás. In Ortutay Gyula (szerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon. Második kötet F – Ka.* 468. Budapest: Akadémiai Kiadó.

PAP Ferenc

2006/2007 Graduálttól diktálásig. In: *Magyar Egyházzene.* XIV. 57–74.

2011 A kőrösi Öreg graduál története és üzenete. In Adorjáni Zoltán (szerk.): *Református Szemle.* 440–453. 2011. július–augusztus. 4. szám. Száznegyedik évfolyam.

PÁVAI István

2013 Szabó Csaba népzene kutatói munkássága. A népi harmónia kutatása. In Ittész Mihály – Szabó Péter (szerk.): *Üvegszilánkok között. Szabó Csaba emlékkönyv.* 261–304. Budapest: Szabó Csaba Nemzetközi Társaság, Cellissimo Zeneművészeti Bt.

PENCKÓFERNÉ PUNYKÓ Mária

1993 *Tűzoltó nagymadár. Beregújfalusi népmesék és mondák.* Budapest: Hatodik Síp Alapítvány.

PERÉNYI Zsigmond

2012 Ugocsamegye. In.: *Az Osztrák Magyar Monarchia írásban és képen. Magyarország VI. kötete Felső-Magyarország (II. rész).* 461–470. Első hasonmás kiadás. Budapest: Méry Ratio Kiadó.

PILIPKÓ Erzsébet

1999 Az emberélet fordulóihoz kötődő szokások identitás-meghatározó szerepe. In Lator László–Soós Kálmán–S. Benedek András–Udvari István–Vári Fábián László (szerk.): *Kárpátaljai Minerva*. III. kötet, 2. füzet. Budapest–Beregszász: Minerva műhely.

1992 Görög katolikus egyházi élet a kárpátaljai Salánkon. In: *Hatodik Síp VI. évf.* 10–17.

2007 *Ütköző identitások. A kárpátaljai magyar görög katolikusok etnikai és vallási identitástudatának vizsgálata az 1989-es változások kapcsán*. Ungvár – Budapest: Intermix Kiadó.

P. LATOR Ilona

2005 *Kimegy a lelke, marad a test. A halállal és temetkezéssel kapcsolatos szokások, hiedelmek Visken*. Ungvár – Budapest: Intermix Kiadó.

PÓCS Éva

1990 Élet és halál. Halál, halott. In: *Magyar néprajz VII.* Budapest: Akadémiai Kiadó.

RAJECZKY Benjamin

1966 *Magyar Népzene Tára V. kötet*. Budapest.

RÁKÓCZI Krisztián

2021 Magyar-ukrán kapcsolatok az egyén és a közösség szintjén, valamint a magyarországi támogatáspolitiká megítélése. In Ferenc Viktória, Gászó Dániel, Kántor Zoltán, Rákóczi Krisztián (szerk.): *Kisebbségi szemle. II. évfolyam, 2. szám.* 65–84. Debrecen: Kapitális Nyomdaipari Kft.

RÉSŐ ENSEL Sándor

1866 *Magyarországi népszokások*. Pest: Hermit Könyvkiadó.

REUBEN, Brown

2014 The Role of Songs in Connecting the Living and the Dead: A Funeral Ceremony for Nakodjok in Western Arnhem Land. In: Amanda Harris (Editor) *Circulating Cultures: Exchanges of Australian Indigenous music, dance and media* (p.169–201) ANU Press.

RISKÓ Marianna

2011 *Ferencesek Nagyszőlősen. Ötszáz éves jelenlét térben és időben*. Budapest: Új Ember Kiadó.

RÓHEIM Géza

1925 *Magyar néphit és népszokások*. Budapest: Athenaeum.

ROMAN Huzij (Роман Гузиї)

2006 Похоронні звичаї та обряди. Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат. (Temetési szokások és rítusok. Az ukrán Kárpátok népességének etnogenezise és etnikai története.) In: *Етнологія та мистецтвознавство* (Ethnológia és művészettörténet). Інститут народознавства НАН України. Львів. (Ukrán Nemzeti Tudományos Akadémia Etnológiai Intézete. Lemberg) 569–589.

RUDLOVCSÁK, Olena

1986 *A kárpátukrán néprajzkutatás története 1914-ig*. Debrecen: Folklor és etnográfia 23.

S. BENEDEK András

1997a Vissza a forráshoz. Fejezetek a kárpátaljai magyar néprajzkutatás történetéből. In Lator László – Soós Kálmán – S. Benedek András (szerk.): *Kárpátaljai Minerva*. 117–128. I. kötet, 1. füzet.

1997b Néprajzi-honismereti évkönyvek Kárpátalján. In Lator László – Soós Kálmán – S. Benedek András – Udvari István – Vári Fábrián László (szerk.): *Kárpátaljai Minerva*. 125–127. I. kötet, 2. füzet.

SÁPY Szilvia

1997/1998 „Tercelés” Erdőháton. In: *Magyar egyházzene*. V. 157–172. Budapest.

2000 „Diktálás énekek” Vámosoroszi temetkezési hagyományában. In: *Ethnographia CXI*, 157–176. Budapest.

2004/2005 A hagyomány szerinti diktáló jelene. In: *Magyar egyházzene*. XII. 239–255. Budapest.

2006/2007 A diktálókönyv. In: *Magyar egyházzene*. XIV. 75–104. Budapest.

2009/2010 „Az énekdiktálás eredete. In: *Magyar egyházzene*. XVII. 433–454. Budapest.

2015 *A halotti búcsúztató. A műfaj eredete, történeti rétegei*. Debreceni Egyetem Néprajz Tanszék: Ethnica Kiadó. Debrecen: Kapitális Kft.

SASS Szilvia

2009 Temetkezési szokások és a halállal kapcsolatos hiedelmek Borzsován. In Kötél Emőke (szerk.): *PhD Konferencia. A Tudomány Napja tiszteletére rendezett konferencia tanulmányaiból*. 64–83. Budapest: Balassi Intézet, Márton Áron Szakkollégium.

SCHRAM Ferenc

1974 A népénekek egy csoportjának kialakulása Magyarországon. In: *Ethnographia*, LXXXV. 373–383.

1972 Sirató énekek és Mária-siratók. In: *Vigilia* 37. évfolyam 10. szám. 682–683.

SOLYMOSSY Sándor

1930 „Ősi fejfaformák népünkénél”. In: *Ethnographia* XLI. 65–84.

SOMFALVI Edit

2017 A református népi vallásosság megnyilvánulásai az erdélyi temetési szertartásokon. In: *Studia Doctorum Theologiae Protestantis* 8/1. 51–77. Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet.

STOLL Béla (szerk.)

2002 *A magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája*. Budapest: Balassi Kiadó.

SZABÓ Csaba – NÉMETH István

1998 *Kárpátaljai gyűjtés*. Népi többszólamúság, énekdiktálás. Hangkazetta, Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Zenetudományi Intézet ZTI DAT203-211 jelzet, Budapest (Idézi Sály 2015: 161).

SZABÓ István

1994 *Ugocsa megye*. Budapest: Hatodik Síp Alapítvány. Beregszász: Új Mandátum Könyvkiadó.

SZABÓ T. Attila

1934 *Kéziratos énekeskönyveink és verses kézirataink a XVI–XIX. században*. Zilah: Nyomatott Füssy J. könyvnyomdai műintézetében, Turda-Torda.

1941 *Újabb adatok és pótlások kéziratos énekeskönyveink és verses kézirataink könyvészetéhez*. Erdélyi tudományos füzetek 123. Kolozsvár: Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet Rt.

SZACSVAY Éva

1991 Az éneklés és az énekeskönyv szerepe a reformátusok vallásosságában, In Lackovits Emőke (szerk.): *Népi vallásosság a Kárpát-medencében 1*. 117–121. Veszprém: VEAB Néprajzi Munkabizottsága és a Caritas Transsylvania.

SZENDREI Janka – TÁTRAI Zsuzsanna

1979 *Halott búcsúztatása*. In Ortutay Gyula (szerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon F-Ka*, 437–438. Budapest: Akadémiai Kiadó.

SZENDREY Zsigmond

1935 Népszokásaink és hiedelmeink eredetének kérdéséhez. In: *Ethnographia* XLVI. 18–22.

- 1940 A magyar népszokások ősi elemei. In: *Ethnographia* LI. 352–360.
SZENDREY Zsigmond – SZENDREY Ákos
- 1943 Temetés. In: *A magyarság néprajza*. 2. kiadás. IV. 251–257.
SZÉKELY Gusztáv
- 2010 Ugocsa vármegye kialakulása az új kutatások tükrében. *Acta Beregsasiensis* 9. évf. 3. kötet 131–142. Ungvár: PoliPrint Kft.
- SZILÁGYI Levente
- 2017 Botos Árpád halottas énekgyűjteménye, 2017. In: *Örökség, archívum és reprezentáció. Kriza Könyvek* (40). 109–121. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság.
- SZKOROPÁDSZKY Adrienn
- 2018 *A temetkezéssel kapcsolatos kifejezések és szokások Palágykomorócon és Tiszaújhelyben* (Diplomamunka, Ungvári Nemzeti Egyetem, Ukrán–Magyar Oktatási-Tudományos Intézet, Magyar Filológiai Tanszék).
- SZOTYORI NAGY Károly
- 1859 *Templomi és halotti karénekeskönyv magyarországi reformátusok számára*. Debreczen. Öt rész. (3. kiadás. Lipcse, 1887. Ism. Prot. Egyh. és Isk. Lap).
- SZTRIPSZKY Hiador
- 1910 *Halottasházi játékok Máramarosban*. Különlenyomat a *Munka* politikai lap 2., 3. és 4. számából.
- TÁNCZOS Vilmos
- 2011 A halottkultusz modern kori alakulása. In Diósi Dávid (szerk.): *A halálbiztos halál. Tanulmányok az elmúlás és a halál kultúrájáról*. 109–121. Budapest–Kolozsvár: Szent István Társulat – Verbum.
- TÁTRAI Patrik – MOLNÁR József – KOVÁLY Katalin – ERŐSS Ágnes
- 2018 A kárpátaljai magyarok lélekszáma és a népesedésüket befolyásoló tényezők a SUMMA 2017 felmérés alapján. In Ferenc Viktória, Gázsó Dániel, Kántor Zoltán, Rákóczi Krisztián (szerk.): *Kisebbségi Szemle III. évfolyam 3. szám*. Budapest: Bethlen Gábor Alapkezelő Zrt.
- TÁTRAI Zsuzsanna
- 1982a *Temetés*. In Ortutay Gyula (szerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon, ötödik kötet Szé – Zs.* 242–246. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- 1982b *Virrasztás*. In Ortutay Gyula (szerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon, ötödik kötet Szé – Zs.* 572–573. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- TÁTRAI Zsuzsanna – SZENDREI Janka

1982 Virrasztóének. In Ortutay Gyula (szerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon. Ötödik kötet Szé – Zs.* 573–574. Budapest: Akadémiai Kiadó.

T. DARGAN, William

2006 *Linig out the word: Dr. Watts Hymn Singing in the Music of Black Americans.* University of California Press; First edition.

TÖRÖK Károly

1864 *Magyarország képekben I. Magyar alföldi népszokások. Temetkezési szokások.* Pest.

TURNER, Victor W.

1997 Átmenetek, határok és szegénység: a communitas vallási szimbólumai. In Bohannon, Paul – Mark Glazer (szerk.): *Mérföldkövek a kulturális antropológiában.* 675–711. Budapest: Panem Kft.

2002 *A rituális folyamat (Struktúra és antistruktúra).* Budapest: Osiris Kiadó.

UJVÁRY Zoltán

1978 *A temetés paródiája. Temetés és halál a népi játékokban.* A Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszékének Kiadványa. Debrecen: Alföldi Nyomda

1993 *Születéstől a halálig. Az emberélet fordulóinak szokásai Lévárton és Deresken.* Gömör néprajza XL. Debrecen: Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszéke.

VÁRI FÁBIÁN László

1992 *Vannak ringó bölcsők. Kárpátaljai magyar népballadák.* Ungvár – Budapest: Intermix Kiadó.

VEREBÉLYI Kincső

2009 Átmenetek – rítusok. In Lajos Katalin, Tapodi Zsuzsanna Mónika (szerk.): *A hagyomány burkai. Tanulmányok Balázs Lajos 70. születésnapjára.* 77–92. Kriza Könyvek 33. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság.

VIRÁG Magdolna

1994 *Temetés a tövisháton. Haldoklóhoz, halotthoz és temetőhöz kapcsolódó szokások és hiedelmek három szilágysági faluban.* Debrecen: Györffy Néprajzi Egyesület.

VIRT István

1989 Halállal kapcsolatos szokások és hiedelmek Zoboralján. In Tóth Károly (szerk.): *Új Mindenés Gyűjtemény. 8. kötet.* 9–47. Bratislava: Társadalomtudományi értekezések. Madách.

1987 Változások a zoboralji falvak halottas szokásaiban. In Tátrai Zsuzsanna (szerk.): *A hagyományos kultúra a szocialista társadalomban*. 115–122. Budapest: MTA Néprajzi Kutatócsoport.

VISKI KRÜZSELY Bálint

1996 A megyét lakó egyes nemzetiségek jellemrajza. A magyarok. In S. Benedek András (szerk.): *A Tisza bölcsője. Kárpátaljai honismereti és néprajzi írások a reformkortól 1945-ig*. 81–88. Beregszász – Budapest: Hatodik Síp Alapítvány, Mandátum Kiadó.

ZÁN GÁL Adél

2011 Az énekdiktálás hagyománya Salánkon, In: *Ethnica*, XIII/3, 2011, 58–59.

Internetes források

Burnett, John: Before Churches Had Songbooks, There Was 'Lined-Out' Gospel 2013 <https://www.wbur.org/npr/234606252/before-church-songbooks-there-was-lined-out-singing> (A letöltés dátuma: 2023. 03. 13.)

Gennep, Arnold Van

<http://www.deathreference.com/En-Gh/Gennep-Arnold-Van.html> (A letöltés dátuma: 2021. 07. 27.)

Illyés István: *Sóltári énekek és halottas énekek*

https://oszkdk.oszk.hu/storage/00/01/45/24/dd/1/RMK_I_1446_opa_r.pdf (A letöltés dátuma: 2023. 03. 05.)

Ivánka Sámuel. Arcanum, Magyar írók élete és munkái Forrás:

<https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-irok-elete-es-munkai-szinnyei-jozsef-7891B/i-8B63B/ivanka-samuel-draskoczi-es-jordanfoldi-8BEE4/> (A letöltés dátuma: 2021. 01. 07.)

<http://mek.oszk.hu/03600/03630/html/i/i09317.htm> (A letöltés dátuma: 2021. 05. 16.)

J. E. Holloway: What Is Lining out?

<https://www.musicaexpert.org/what-is-lining-out.htm> (A letöltés dátuma: 2023. 03. 13.)

Kádár Imre. Arcanum, Magyar írók élete és munkái Forrás:

<https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-irok-elete-es-munkai-szinnyei-jozsef-7891B/k-8D2C5/kadar-imre-8D3F1/> (A letöltés dátuma: 2020. 08. 21.)

Kájoni János *Cantionale Catholicum*

https://library.hungaricana.hu/hu/view/RMK_I_1188-RM_I_4r_0316/?pg=0&layout=s (A letöltés dátuma: 2023. 03. 05.)

Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor: A szimbólumok és a szimbolizáció kérdései a kulturális antropológiában III.

<http://www.antroport.hu/wp-content/uploads/2016/03/Kapitany-Szimbolizacio-III.pdf> (A letöltés dátuma: 2022. 01. 18.)

Kunt Ernő: Az utolsó átváltozás

<https://mek.oszk.hu/04800/04830/html/> (A letöltés dátuma: 2021. 06. 27.)

Recitálás

Magyar Katolikus Lexikon.

<http://lexikon.katolikus.hu/R/recit%C3%A1l%C3%A1s.html> (A letöltés

dátuma: 2021. 01. 12.)

Szilvás-Újfalvi Imre

Halott temetéskorra való énekek 1598

https://library.hungaricana.hu/hu/view/RMK_I_1504/?pg=1&layout=s (A

letöltés dátuma: 2023. 03. 05.)

Szőlősgyula

<https://kmksz.com.ua/szervezet/alapszervezetek/gyula/> (A letöltés

dátuma: 2021. 01. 07.)

XII. Mellékletek

A merény és törengy lelkes egy
évi bucsúszó bejegyzés kötött dígyon
Panasz bolda nem hallatott
afán, mert tudta, aré, hogy
önéire elcsúszóba is támaszkod-
hat. Megbízhatósággal és jószá-
vetéssel lütel viselte szenvedését,
ami 80 éves korában ért véget.
Főző szívvel búcsúszóba töl-
srettei.
Búcsúszó: lányától Adélától és férjétől
Józseftől.
Búcsúszó és férjétől Annyától
Teréntől és feleségétől Ellakától,
akir szeretettel és odaadással
ápolta merény bejegyzése idején.
Búcsúszó unokáitól: Barnabástól és
feleségétől Rózsától,
Józseftől és feleségétől Ervettől

1. kép. Zán Zoltánné, született Kész Ida temetési búcsúszója (2001), írta
Homoki Erzsébet.
(Gál Adél gyűjtése, Salánk)

Zán Ferenc
született 1952. augusztus 31-én
Salánkon református családban,
házasságot kötött Ohegyi
Eleonórával 1974-ben, akivel
45 évet élt házasságban.

Hét leánygyermekkel és
és hét leányunokával boldotta
meg őket az Úr, akik most
fájó könnyeket hullatnak
drága édesapjuk és nagyap-
juk ^{napkorra} felett.

Sorsával megelégedett,
gondos, szerető családapá-
vált. Szerénysége mindent
felülmúlt.

Életének utolsó napját is
munkával töltötte. De fölt
a hegyetlen, kértelen halál,
ami letarolta és magával
ragadta.

Fájó szívvel vesznek tőle
búcsút szerettei;

Búcsúzik felesége Eleonóra
Lányai: Babuci, Adél és
férje István.

Testvére: Erzsike és sógornő
Annyó

Unokái: Dóra és Csenge

3. kép. Zán Ferenc temetési búcsúztatója (2019), melyet testvére, Homoki
Erzsébet írt.
(Gál Adél gyűjtése, Salánk)

Búcsú^{ira}zzák nászasszonya, Zsuzsa
Elhunyt testvérének gyermekei:
Késé Barnus és családja
Késé György és családja
Búcsúzik ifjabb Homoki Árpád
és családja
Homoki Zoltán és családja
Unokatestvére Késé Feri és cs.
Sógornője: Bányai Magdolna és cs.
Keresztgyermekai, hámaí és
hámaasszonyai
a Salánki Középiszke tan-
területre és annak munkatár-
sai
Közeli és távoli rokonai
alsó, felső szomszédai
a Salánki református egyház
és a végtisztességet tevő itt meg-
jelent gyülekezet
Emléke legyen áldott,
Salánk, 2019.06.07.

4. kép. Zán Ferenc temetési búcsúztatója (2019) (folytatás), melyet
testvére, Homoki Erzsébet írt meg.

(Gál Adél gyűjtése, Salánk)

5. kép. Temetési abrosz. Családi tulajdonban lévő, kizárólag temetésekre
használt asztalterítő. Zán Eleonóra tulajdona
(Gál Adél gyűjtése, Salánk)

A halott nevében megfogalmazott szöveggel ritkán találkozunk a kutatott területen, ám a magyar nyelvterület több részén használtak ilyen kendőket a tükröt letakarására. Ebben a halott egyes szám első személyben szólítja meg a hátramaradottakat, a gyászolókat. Figyelmeztet.

6. kép. Hímzéssel díszített vászonerítő. Temetések alkalmával a tükröt borították be vele. A terítő 1936-ban készült Bótrágyon (Beregszászi járás). Jelenleg a Polónyi Katalin Textilmúzeum gyűjteményében található (Gál Adél gyűjtése)

7. kép. Temetéseken használt hímzett kötény, Zán Eleonóra tulajdona
(Gál Adél gyűjtése, Salánk)

„Temetési menü”⁵⁴⁵

Az utóbbi években Salánkon és a kutatott terület más településein is a temetésekre nem a rokonok és a szomszédok készítenek, hanem a gyászoló család megrendeli az ételeket, melyek a virrasztó és a temetési tor alkalmával az asztalra kerülnek. A család megvásárolja az alapanyagot a felfogadott szakács javaslatai alapján.

Egy salánki szakácsasszony, Dencs Erzsébet adatai szerint egy nagyobb család számára fánkhoz és töltött káposztához az alábbi alapanyagok szükségesek:

Fánk:

15 kg liszt

15 tojás

2 liter tejfel

2 csomag vanília

40 dkg vaj

30 dkg cukor

6 liter olaj

só, pici tej

⁵⁴⁵ Gál Adél gyűjtése, Salánk

Töltött káposzta:

10 kg kása⁵⁴⁶

4 kg darált hús

1,5 kg füstölt sonka

1 kg szalonna

5 liter paradicsomlé

hagyma, só, bors

Ritkább esetben ma is kérnek kalácsot a temetésre, általában a fánk mellé. Ilyenkor almás, túrós, mákos és diós tekerceket készítenek.

Egy temetés alkalmával Salánkon a szakácsnő másodmagával egy-másfél nap alatt elkészíti az ételleket. Felkérést a szomszéd településekről is kap.

8. kép. Salánk. Gyűjtés a salánki temetési énektár saját dallamú énekeinek feléneklése céljából (2018. február).

A képen lévő személyek balról jobbra haladva: Kész Réka, Zán Eleonóra, Borsos Rozália, Zsoldos Etelka, Józán Lajos (lelkész), Kész Jenő, Homoki Árpád, Homoki Erzsébet, Jana Kész Margit, Jana Ferenc, Zán Ferenc
(Fotó: Gál Adél, Salánk)

⁵⁴⁶ Általában a rizskása szerint mérik az adagokat, mindig az a mérvadó.

Virrasztás

9. kép. Ifjabb Samók Sándor virrasztása 1988
(Gál Adél gyűjtése, Fertősalmás)

10. kép. Ifjabb Samók Sándor virrasztása 1988. A koporsó mellett felesége,
Samók Mária
(Gál Adél gyűjtése, Fertősalmás)

11. kép. Ifjabb Samók Sándor virrasztása 1988
(Gál Adél gyűjtése, Fertősalmás)

12. kép. Ifjabb Samók Sándor virrasztása 1988. A koporsó körül a család
gyermek tagjai
(Gál Adél gyűjtése, Fertősalmás)

13. kép. Vagrin Ilona virrasztása 1988
(Gál Adél gyűjtése, Fertősalmás)

14. kép. Sápi Zsigmond virrasztása, 1980-as évek vége.
A halott a szobában kiterítve nyitott koporsóban
(Gál Adél gyűjtése, Szőlősgyula)

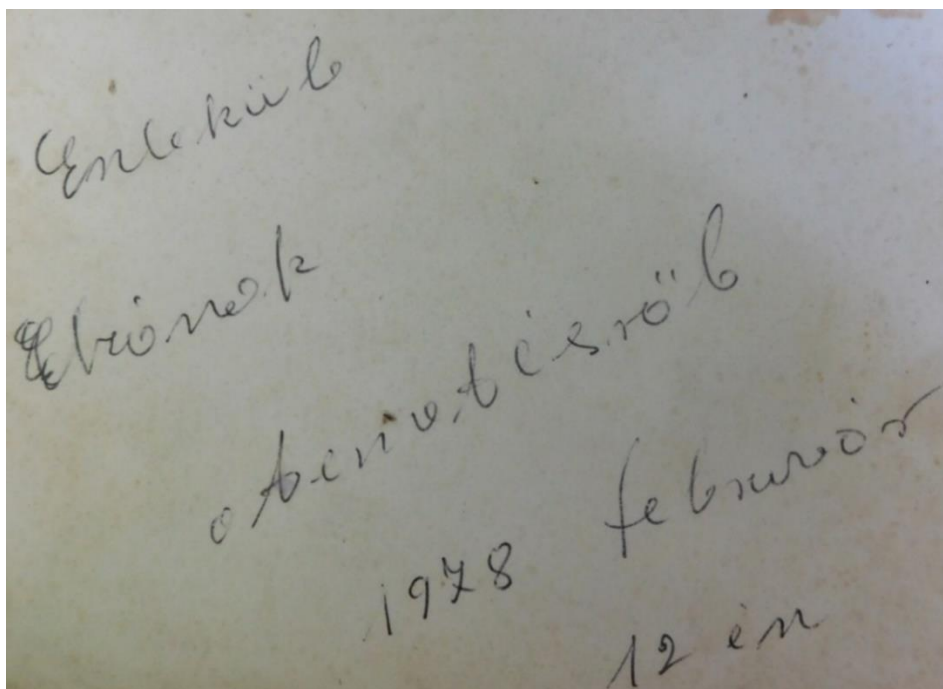
15. kép. Turda Pál virrasztása. A halott nyitott koporsóban kiterítve a 80-as években.
(Gál Adél gyűjtése, Fancsika)

16. kép. Halott virrasztása a fénykép hátoldalán levő információ szerint 1986. II. 14.
(Sulgina Dianna gyűjtése, Fertősalmás)

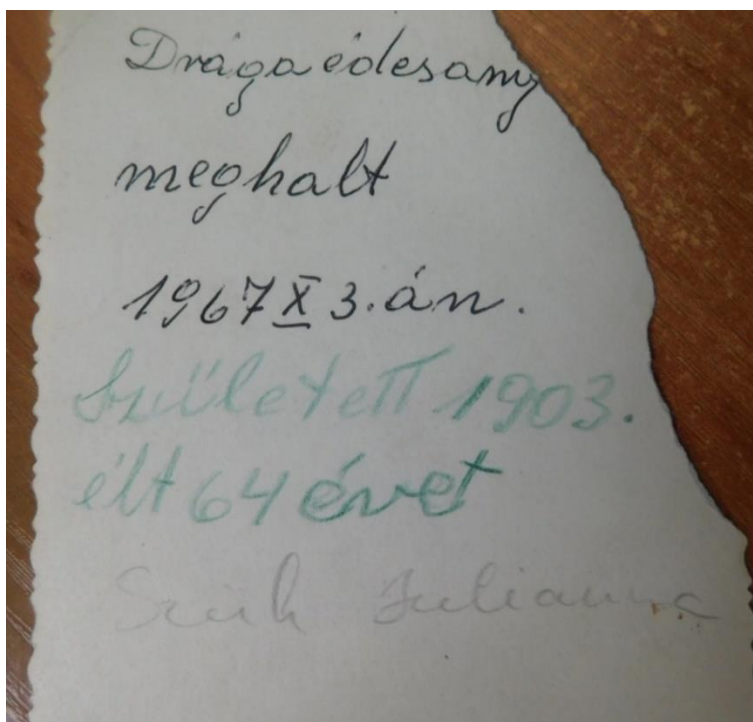
17. kép. Hudán Éva virrasztása. A fénykép hátoldalán lévő információ szerint a temetés 1978. február 12-én volt.
(Gál Adél gyűjtése, Salánk)

18. kép. A fenti fénykép hátoldala

19. kép. Szűk Julianna virrasztása nyitott koporsóban. A fénykép hátoldalán lévő információ szerint 1967. október 3-án.
(Gál Adél gyűjtése, Salánk)

20. kép. A fenti fénykép hátoldala

21. kép. Halott virrasztása Ugocsa valamelyik településén
A fénykép készítésének pontos helye és ideje ismeretlen
(Mátyus Barbara gyűjtése)

22. kép. Halott virrasztása Tiszabökényben
A kép készítésének ideje ismeretlen
(Léhán Bianka gyűjtése, Tiszabökény)

23. kép. Egy 16 éves fiatal virrasztása. Az adatközlők csak a fiatal fiú becenevére emlékeztek: „Jancsika”
(Sulgina Dianna gyűjtése, Batár)

24. kép. Édesanya a koporsó mellett. A fenti képen lévő fiatal virrasztása
(Sulgina Dianna gyűjtése, Batár)

Temetés

25. kép. Temetés az udvaron a 90-es években. Zsendely Ferenc temetése
(Gál Adél gyűjtése, Feketeardó)

26. kép. Idősebb Samók Sándor temetése 1963.
A koporsó egyik oldalán a gyászoló asszonyok, a másikon a férfiak álltak.
(Gál Adél gyűjtése, Fertőszalmás)

27. kép. Idősebb Samók Sándor temetése 1963
(Gál Adél gyűjtése, Fertősalmás)

28. kép. Idősebb Samók Sándor temetése 1963
(Gál Adél gyűjtése, Fertősalmás)

29. kép. Idősebb Samók Sándor temetése 1963.
A halottat rúdon viszik le az udvarról, majd teszik fel a gyászkocsira
(Gál Adél gyűjtése, Fertősalmás)

30. kép. Kisgyermek temetése. A fotó eredete és a halott kiléte ismeretlen
(Gál Adél gyűjtése, Salánk)

31. kép. Sarkadi Margit temetése az 1970-es években
(Gál Adél gyűjtése, Salánk)

32. kép. Harangozó Arnold temetése 1984-ben
(Gál Adél gyűjtése, Salánk)

33. kép. Sarkadi Margit temetése 1984-ben. A koporsót a férfiak rúdon viszik a temetőig
(Gál Adél gyűjtése, Salánk)

Sírba tétel

34. kép. Kalanics János temetése. Dátum ismeretlen. A temetőben a hozzátartozók körülállják a sírt
(Gál Adél gyűjtése, Salánk)

Táblázat 1. Összeállítás a salánki kéziratok alapján

Gáll Ferencz 1883-84	Orbán József 1906	Zán Zoltán 1970-73
1.szakasz		
Csecsemők felett		
1. Kis csecsemő el távozol...	1. Kis csecsemő el távozol...	1.Kis csecsemő eltávozol...
2. Elhervadt életemnek vidám tavasza...	2. Elhervadt életemnek vidám tavasza...	2.Elhervadt életemnek vidám tavasza...
3. Kis csecsemő bimbó voltál...	3. Kis csecsemő bimbó voltál...	3.Kis csecsemő bimbó voltál...
4. Lételed alig virult fel...	4. Lételed alig virult fel...	4.Lételed alig virult fel...
5. Mint a rózsa melyet sért a meleg szél...	5. Mint a rózsa melyet sért a meleg szél...	5.Mint a rózsa melyet sért a meleg szél...
6. Éltemnek bimbójába...	6. Éltemnek bimbójába...	6.Éltemnek bimbójában...
7. Zsenge koromban tépett el...	7. Gyenge koromban tépett el...	7.Zsenge koromban tépett el...
8. Az enyészet sorvasztó szele...	8. Az enyészet sorvasztó szele...	8.Az enyészet sorvasztó szele...
Kettős csecsemők felett		
9. Kis csecsemők hová költöztök ketten...	9. Kis csecsemők hová költöztök ketten...	9.Kis csecsemők hová költöztök ketten...
Első szülött felett		
10. Kegyes istennek zsenge áldása...	10. Kegyes istennek zsenge áldása...	10.Kegyes Istennek zsenge áldása...
2.szakasz		
Gyermekek felett		
11.Sötét halál sötét enyészet!...	11. Sötét halál sötét enyészet...	11.Sötét halál sötét enyészet...
12.Bóldog ki gyermek korába...	12. Boldog ki gyermek korában...	12.Boldog ki gyermek korában...
13.Óh kínos halál mardosó gyötrelme...	13. Óh kínos halál mardosó gyötrelme...	13.Óh kínos halál mardosó gyötrelme...
14.Keresztyének hagyjátok el...	14. Keresztyének hagyjátok el...	14.Keresztyének hagyjátok el...
15.Virág koromba estem...	15.Virág koromba estem...	15.Virág koromba estem...
16.Mért nyilik a tavasz kebele...	16.Mért nyilik a tavasz kebele...	16.Mért nyilik a tavasz kebele...
17.Éltem fejlő virágának...	17.Éltem fejlő virágának...	17.Éltem fejlő virágának...

Megégett gyermek felett		
18.Fájó érzéssel áljuk körül...	18.Fájó érzéssel álljuk körül...	18.Fájó érzéssel álljuk körül...
Iskolás gyermek felett		
19.Zokog bánatában a szüle...	19.Zokog bánatában a szüle...	19.Zokog bánatában a szüle...
3.szakasz		
Ifjak felett		
20.Most kezdéd ismerni a világot...	20.Most kezdéd ismerni a világot...	20.Most kezdéd ismerni a világot...
21.Haj mij hamar múlik világ ditsőssége...	21.Haj mij hamar múlik világ ditsőssége...	21.Haj mij hamar múlik világ ditsőssége...
22.Gyász sors ifjú koromban temet...	22.Gyász sors ifjú koromban temet...	22.Gyász sors ifju koromban temet...
23.Ki alszik e nyugház fedele...	23.Ki alszik e nyugház fedele...	23.Kialszik e nyugház fedele...
24.Mosojgj mosojgj hizelgő földi lét...	24.Mosojgj mosojgj hizelgő földi lét...	24.Mosojgj mosolyg hizelgő földi lét...
Ifjú leányka felett		
25.Egy gyenge virág szép korába...	25.Egy gyenge virág szép korába...	25.Egy gyenge virág szép korába...
26.Szüzek a kik élteteket...	26.Szüzek a kik élteteket...	26.Szüzek akik élteteket...
Vőlegény felett		
27.Ifjú! el aludt szived forró vágya...	27.Ifjú el aludt szived forró vágya...	27.Ifju elaludt szived forró vágya...
Menyasszony felett		
28.Kedves leányzó ím férjhez mentél...	28.Kedves leányzó ím férjhez mentél...	28.Kedves leányzó ím férjhez mentél...
Ifjú házas felett		
29.Óh mely siralmas sorsom...	29.Óh mely siralmas sorsom...	29.Óh mely siralmas sorsom...
4. szakasz		
Középidéjük felett		
30.Merre, merre küzdő földi lény?...	30.Mere merre küzdő földi lény...	30.Merre merre küzdő földi lény...
31.El el e föld határirul...	31.El el e föld határirul...	31.El el e föld határirul...
32.Hol lelsz ha a kinok között...	32.Hol lelsz ha a kinok között...	32.Hol lelsz ha a kinok között...
33.Ha sirí szél leng is felém...	33.Ha sirí szél leng is felém...	33.Ha sirí szél leng is felém...
34.Forrón süttött a nap heve...	34.Forón süttött a nap heve...	34.Forón süttött a nap heve...
35.Halandók sír rabjai!...	35.Halandó sír rabjai...	35.Halandók sír rabjai -...
36.A sír ellen nintsen...	36.A sír ellen nintsen...	36.A sír ellen nincsen...

<p>37.Jöjj némúly s borzady halandó!...</p> <p>38.Éltem leg szebb munkás idejében...</p> <p>39.Mint a nap a természetnek kebelén... Nő felett</p> <p>40.Delére éltem napja még alig hogy került...</p> <p>41.Nézd földi élted változandó...</p> <p>42.Az enyészet muló szavára...</p> <p>43.Mi mindnyájan csak elenyészünk...</p> <p>44.Jézus! Tökéletes virtus...</p>	<p>37.Jöjj némúl j s borzadj halandó...</p> <p>38.Éltem leg szebb munkás idejében...</p> <p>39.Mint a nap a természetnek kebelén... Nő felett</p> <p>40.Delére életem napja még alig hogy került...</p> <p>41.Nézd földi élted változandó...</p> <p>42.Az enyészet muló szavára...</p> <p>43.Mi mindnyájan csak el enyészünk...</p> <p>44.Jézus.Tökéletes virtús...</p>	<p>37.Jöjj némúl j s borzadj halandó...</p> <p>38.Éltem legszebb munkás idejében...</p> <p>39.Mint a nap a természetnek kebelén... Nő felett</p> <p>40.Delére életem napja még alig hogy került...</p> <p>41.Nézd földi élted változandó...</p> <p>42.Az enyészet muló szavára...</p> <p>43.Mi mindnyájan csak elenyészünk...</p> <p>44.Le tűnik az élet...</p>
<p>5. szakasz</p>		
<p>Aggok felett</p>		
<p>45.Ki békén küzdte át pályáját...</p> <p>46.Az Ur hatalmas szavára...</p> <p>47.Reszketeg lábaid meg áltak...</p> <p>48. Mint a fű meg száradtak</p> <p>49.Óh isten mely boldog az olyan ember...</p> <p>50.Változás helye e föld tere...</p> <p>51.Ütött az enyészet órája...</p> <p>52.Az elfáradt vándor édesen pihen...</p> <p>53.Hová készültél szüle...</p> <p>54.A hit biztató szavára...</p> <p>55.Megért gabona hajtsd le fejed...</p> <p>56.Az élet tengerén...</p> <p>57.Vándor! életed végső határára...</p> <p>58.Sötét koporsó zárta be...</p>	<p>45.Ki békén küzdte át pályáját...</p> <p>46.Az Úr hatalmas szavára...</p> <p>47.Reszketeg lábaid meg áltak...</p> <p>48. Mint a fű meg száradtak</p> <p>49.Óh isten mely boldog az olyan ember...</p> <p>50.Változás helye e föld tere...</p> <p>51.Ütött az enyészet órája...</p> <p>52.Az elfáradt vándor édesen pihen...</p> <p>53.Hová készültél szüle...</p> <p>54.A hit biztató szavára...</p> <p>55.Megért gabona hajtsd le fejed...</p> <p>56. Az élet tengerén...</p> <p>57.Vándor életed végső határára...</p> <p>58.Sötét koporsó zárta be...</p>	<p>45.Ki békén küzdte át pájáját...</p> <p>46.Az Ur hatalmas szavára...</p> <p>47.Reszketeg lábaid meg áltak...</p> <p>48. Mint a fű megszáradtak</p> <p>49.Óh isten mely boldog az olyan ember...</p> <p>50.Változás helye e föld tere...</p> <p>51.Ütött az enyészet órája...</p> <p>52.Az elfáradt vándor édesen pihen...</p> <p>53.Hová készültél szüle...</p> <p>54.A hit biztató szavára...</p> <p>55.Meg ért gabona hajts le fejed...</p> <p>56.Az élet tengerén...</p> <p>57.Vándor életed végső határára...</p> <p>58.Sötét koporsó zárta be...</p>

6. szakasz		
Közönséges énekek		
<p>59. Itt a követ a nagy Jehovától...</p> <p>60. A fájdalmak éles nyilai...</p> <p>61. Gyarló testünk porrá lesz...</p> <p>62. E mulandó világban...</p> <p>63. Csak annak rémitő a halál...</p> <p>64. E világ mióta Fenn áll...</p> <p>65. Isten ki vagy örömknek s bánatink adója...</p> <p>66. Bútsút vennem el kell mennem...</p> <p>67. Rév partot értem pihenek...</p>	<p>59. Itt a követ a nagy Jehovától...</p> <p>60. A fájdalmak éles nyilai...</p> <p>61. Gyarló testünk porrá lesz...</p> <p>62. E mulandó világban...</p> <p>63. Csak annak rémitő a halál...</p> <p>64. E világ mióta Fenn áll...</p> <p>65. Isten ki vagy örömknek s bánatink adója...</p> <p>66. Bútsút vennem el kell mennem...</p> <p>67. Rév partot értem pihenek...</p>	<p>59. Itt a követ a nagy Jehovától...</p> <p>60. A fájdalmak éles nyilai...</p> <p>61. Gyarló testünk porrá lesz...</p> <p>62. E mulandó világban...</p> <p>63. Csak annak rémitő a halál...</p> <p>64. E világ mióta Fenn áll...</p> <p>65. Isten ki vagy örömknek s bánatink adója...</p> <p>66. Bútsút vennem el kell mennem...</p> <p>67. Rév partot értem pihenek...</p>
Édesanya felett		
<p>68. Meg van a révpart melyet óhajtottál...</p> <p>69. Az Úrban bódog lehet...</p> <p>70. Szent Isten menybéli felség...</p> <p>71. Menynek földnek teremtője...</p> <p>72. Én benned biztam Istenem!...</p> <p>73. Én Istenem benned bízom...</p> <p>74. Születtel és hálnod kell...</p> <p>75. Az ember dicsekszik Isten képével...</p> <p>76. Porrészünk hódol a halálnak...</p> <p>77. Isten élet halál ura...</p> <p>78. Busan omolnak könnyeink...</p> <p>79. Halál országában nem látsz ember különbséget...</p>	<p>68. Megvan a révpart melyet óhajtottál...</p> <p>69. Az Úrban bódog lehet...</p> <p>70. Szent Isten menybéli felség...</p> <p>71. Menynek földnek teremtője...</p> <p>72. Én benned biztam Istenem...</p> <p>73. Én Istenem benned bízom...</p> <p>74. Születtel és hálnod kell...</p> <p>75. Az ember ditsekszik Isten képével...</p> <p>76. Porrészünk hódol a halálnak...</p> <p>77. Isten élet halál úra...</p> <p>78. Busan omolnak könnyeink...</p> <p>79. Halál országában nem látsz ember különbséget...</p>	<p>68. Meg van a révpart melyet óhajtottál...</p> <p>69. Az Urban boldog lehet...</p> <p>70. Szent isten menybéli felség...</p> <p>71. Menynek földnek teremtője...</p> <p>72. Én benned biztam Istenem...</p> <p>73. Én Istenem benned bízom...</p> <p>74. Születtel és hálnod kell...</p> <p>75. Az ember dicsekszik Isten képével...</p> <p>76. Porrészünk hódol a halálnak...</p> <p>77. Isten élet halál ura...</p> <p>78. Busan omlanak könnyeink...</p> <p>79. Halál országában nem látsz ember különbséget...</p> <p>80. Nem gyötri az öntudat vádja...</p>

80.Nem gyötri az ön tudat vádja...	80.Nem gyötri azt ön tudat vádja...	81. Éltem roskadt sárháza le omlott...
81. Éltem roskadt sárháza le omlott...	81. Éltem roskadt sárháza le omlott...	82. Krisztus én életemnek...
82. Krisztus én életemnek...	82. Krisztus én életemnek...	83.Serkenj fel hát ember...
83.Serkenj fel hát ember...	83.Serkeny fel hát ember...	84.Vége van a pályának...
84.Vége van a pályának...	84.Vége van a pályának...	85.Gyászoslétel földi éltünk lakhelye...
85.Gyászoslétel földi éltünk lakhelye...	85.Gyászoslétel földi éltünk lakhelye...	86.A föld paradicsom...
86.A föld paradicsom...	86.A föld paradicsom...	87.Nyugottan vagyok szivemben...
87.Nyugottan vagyok szivemben...	87.Nyugottan vagyok szivemben...	
Virrasztó énekek		
7. szakasz		
88.Éj van kün nyugalom üté fel magát...	88.Éj van kün nyugalom üté fel magát...	88.Éj van kin nyugalom üté fel magát...
89.Minden hiába valóság...	89.Minden hiába valóság...	89.Minden hiába valóság...
90.E föld az embernek csak rövid szállása...	90.E föld az embernek csak rövid szállása...	90.E föld az embernek csak rövid szállása...
91.Nyúgvó halott megált órád...	91.Nyugvó halott megált órád...	91.Nyugvó halott megállt órád...
92.Kihült a kebel ki égett a szív...	92.Kihült a kebel ki égett a szív...	92.Ki hült a kebel ki égett a szív...
93.Imé jó az ítélet...	93.Imé jó az ítélet...	93.Imé jó az ítélet...
94.Örök Isten téged illet...	94.Örök Isten téged illet...	94.Örök Isten téged illet...
8. és 9. szakasz		
Külömbféle esetekre vagy különös állapotúak felett		
Nyomorék felett		
95. Szenvedésim be végeztem...	95. Szenvedésim be végeztem...	95. Szenvedésim be végeztem...
Férj felett		
96. Ősszel lehull a nyár pompája...	96.Őszel lehull a nyár pompája...	96.Őszel le hull a nyár pompája...
Nő felett		
97. A halandó rendeltetése...	97. A halandó rendeltetése...	97. A halandó rendeltetésé...
Magános özvegy felett		
98. A néma sír csendes kebelén...	98. A néma sír csendes kebelén...	98. A néma sír csendes kebelén...
Gyermekes özvegy felett		
99. Ütött a halálos óra...	99. Ütött a halálos óra...	99. Ütött a halálos óra...

Vallásos özvegy felett		
100. Imára kultsolva két kezét...	100. Imára kúltsolva két kezét...	100. Imára kulcsolva két kezét...
Tűz miatt elhaltak felett		
101.A mi áldásra van teremtve tőled...	101.A mi áldásra van teremtve tölled...	101.Ami áldásra van teremtve tölled...
102.Óh halandó mily mulandó...	102.Óh halandó mily múlandó...	102.Óh halandó mily mulandó...
Kettős halott felett		
103.Jaj mert egyik bánatomra...	103.Jaj mert egyik bánatomra...	103.Jaj mert egyik bánatomra...
Lelkész felett		
104.Le dőlt a hit buzgó sáfára...	104.Le dőlt a hit buzgó sáfára...	104.Le dőlt a hit buzgó sáfára...
105.Üres lett a hely hol hirdetted...	105.Üres lett a hely hol hirdetted...	105.Üres lett a hely hol hirdetted...
Ének vezér felett		
106.Elhangzott éneked és vizhangja...	106.Elhangzott éneked és vizhangja...	
107.Végső órám már el értem...	107.Végső órám már el értem...	
Egyházi gondnok felett		
108.Le tűnt munkálódó életed...	108.Le tűnt munkálódó életed...	106.Le tűnt munkállódó életed...
Harangozó felett		
109.Mintha szívből jöttek volna hangok - ...	109.Mint ha szívből jöttek volna hangok...	107.Mintha szívből jöttek volna hangok - ...
Jeles ember felett		
110.Hát a gondos vallásos hú polgárnak...	110.Hát a gondos vallásos hú polgárnak...	
Hosszas betegségben elhunyt felett		
111.Szívem szerint kívántam...	111.Szívem szerint kívántam...	108.Szívem szerént kívántam...
112.Örülj lelkem teljes szívből...	112.Örülj lelkem teljes szívből...	109.Örülj lelkem teljes szívből...
Hirtelen ki mult felett		
113.Bizonytalan itt életünk...	113.Bizonytalan itt életünk...	110.Bizonytalan itt életünk...
Házaspárok felett		
114.Sirjatok óh buba merült...	114.Sirjatok óh buba merült...	111.Sirjatok óh buba merült...
115.Két koporsó egy pár halott benn..	115.Két koporsó egy pár halott benn..	

Utazó felett		
116.Életed bizonytalan voltát...	116.Életed bizonytalan voltát...	
Katona felett		
117.Vitéz a békét meg kötötted...	117.Vitéz a békét meg kötötted...	112.Vitéz a békét megkötötted...
Öngyilkos felett⁵⁴⁷		
118.Ember! ne kérdezd azt hogy mi az élet...	118.Ember ne kérdezd azt hogy mi az élet...	113.Ember! ne kérdezd azt hogy mi az élet...
Meggyilkoltatott felett		
119.Hollehet már bátorságban...	119.Hollehet már bátorságban...	114.Hollehet már bátorságban...
120.Jer vigyük a temetésre...	120.Jer vigyük a temetésre...	115.Jer vigyük a temetésre...
Szerencsétlenül kimúlt felett		
121.Vigyázz halálodra halandó ember...	121.Vigyázz halálodra halandó ember...	116.Vigyázz halálodra halandó ember...
Koldus felett		
122.Kin nyomornak óh te szegény embere...	122.Kin nyomornak óh te szegény embere...	117.Kin nyomornak óh te szegény embere...
Sok árvát hagyott szüle felett		
123.Szívet vérző gyászos eset...	123.Szívet vérző gyászos eset...	118.Szívet vérző gyászos eset...
Csecsemőjével meghalt anya felett		
124.Anyák kis csecsemőitek...	124.Anyák kis csecsemőitek...	119.Anyák kis csecsemőitek...
Szülésben kimúlt nő felett		
125.Isten ki a házasságot...	125.Isten ki a házasságot...	120.Isten ki a házasságot...
Oly anya felett ki el nem szülhette magzatát		
126.Óh Isten ez a siralmas eset...	126.Óh Isten ez a siralmas eset...	121.Óh Isten ez a siralmas eset...
Koporsóba tételkor s utáni ének		
127.Szent vagy úram! dicső végezésed...	127.Szent vagy Úram dicső végezésed...	122.Szent vagy Uram dicső végezésed...
128.Elkészült a Koporsó már számodra...	128.Elkészült a Koporsó már számodra...	123.Itt áll a koporsó már számodra...
129.Itt áll a Koporsó már számodra...	129.Itt áll a koporsó már számodra...	124.El csüggedt az emberi szív...

⁵⁴⁷ Az öngyilkosság vétség Isten ellen, aki az életet adta az embernek, tehát egyedül neki van joga el is venni azt. Az öngyilkos vét Isten ellen, így őt nem illeti meg a szokványos temetés sem. A teendők csak a legszükségesebbek köré összpontosulnak. Általában a lelkész megtagadta a temetési szolgálatot. Egyes hagyománytisztelő településeken még a 2000-es évek elején sem volt hajlandó a lelkész eltemetni az öngyilkost.

131.Elcsügged az emberi szív... 132. Aki szenvedett nyugalomra... 135.Hajléka itt van rontsolt testednek... 136.Porházam már nékem is kész 137.Porhajléka kész már testemnek...	131.Elcsügged az emberi szív... 132. Aki szenvedett nyugalomra... 135.Hajléka itt van rontsolt testednek... 136.Por házam már nékem is kész 137.Por hajléka kész már testemnek...	125.Hajléka itt van rontsolt testednek...
Koporsóba tétel után		
130.Fed már a koporsó Isten veled... 133. Át van adva ím kedvesetek... 134.Boldog akit koporsójába...	130.Fed már a koporsó Isten veled... 133. Át van adva ím kedvesetek... 134.Boldog akit koporsójába...	126.Fed már a koporsó Isten veled... 127.Elfoglaltad mit kért óhajtásod...
Halotti beszédkor közben		
138.Meghalunk mi is Istenünk meghalunk... 139.Elszenderült vár reád a sír... 140.Bóldog aki a sírba száll... 141.Múló az élet ím szemlélitek... 142.Költözzél hát nyugalmadba...	138.Meghalunk mi is Istenünk meghalunk... 139.Elszenderült várreád a sír... 140.Bóldog a ki a sírba száll... 141.Múló az élet ím szemlélitek... 142.Költözzél hát nyugalmadba...	
10. szakasz		
Uti énekek		
143.Jézus egy fő reménységem... 144.A mennyei dicső várnak... 145.Indúljatok testem vegyétek fel... 146.Óh jaj gyászos hang csendül... 147.Óh fájdalom bánatos siralom... 148. Így kell el menni látjátok...	143.Jézus egy fő reménységem... 144.A mennyei dicső várnak... 145.Indúljatok testem vegyétek fel... 146.Óh jaj gyászos hang csendül... 147.Óh fájdalom bánatos siralom... 148. Így kell elmenni látjátok...	128.Jézus egy fő reménységem... 129.A mennyei dicső várnak... 130.Induljatok testem vegyétek fel... 131.Igy kell elmenni látjátok... Úti énekek a végéről 163.Éltemnek bimbójában... 164.Élted fővény órája... 165.Jaj de fájón busan hangzó...

		166.Bucsut vennem el kell mennem... 167.Kihült kebel nyugalmas ágy... 168.Megkondult a gyászharangszó... 169.Szomoruan fájdalmasan...
Úti ének gyermek felett		
149.Nints maradandó lakásunk...	149.Nints maradandó lakásunk...	
11.szakasz		
Síri ének		
150.Jertek halandók lásátok... 151.Már oda térek honnan testem vettem... 152.Nints már szívem félelmére... 153.A sír már meg készítetett... 154. Most mondom már a földet anyámnak... 155.Szent hely ez a temető... 156.Mit szomorít a hír...	150.Jertek halandók lásátok... 151.Már oda térek honnan testem vettem... 152.Nints már szívem félelmére... 153.A sír már meg készítetett... 154.Most mondom már a földet anyámnak... 155.Szent hely ez a temető... 156.Mit szomorít a hír...	132.Nincs már szívem félelmére... 133.Most mondom már a földet anyámnak... 134.Szent hely ez a temető... 135.Mit szomorít a hír... 136.Minden féle renden lévő...
Útra test felvételkor		
157.Vegyétek fel a már gyászos... 158.El indulok már hitvesem... 159.Minden féle renden lévő...	157.Vegyétek fel a már gyászos... 158.El indulok már hitvesem... 159.Minden féle renden lévő...	
Ismét virrasztáskor mondandó ének (újabb bejegyzések)		
		137.Pihen a test sötét halál keblén... 138.Szólott a sötét enyészet... 139.Nyugszol immár kiterítve... 140.Ütött az óra s az értő szóra... 141.Kiterítve nyugszik csendesen... 142.Megkészítve a végső ágy...

		<p>143.Ránk borul az éj homája...</p> <p>144.Halál kérlelhetetlen vendég e földön...</p> <p>145.Az altató danát se hallod...</p> <p>146.Alig nyíltak meg szemeid...</p> <p>147.Áradatok áradatok...</p> <p>148.Busan zug az elmulás szele...</p>
Kezdő énekek temetéskor háznál		
		<p>149.Örök Isten égi atyánk...</p> <p>150.Mennynek földnek teremtője...</p> <p>151.Élet és halálnak ura nagy Isten...</p> <p>152.Édes atyánk jó Istenünk...</p> <p>153.Jaj de sajog jaj de vérzik...</p> <p>154.Kiért szívünk lángolt hevült...</p> <p>155.Örök élet szent reménye...</p>
(előtte pár hiányos lap) Prédikáció után záró ének		
		<p>161.Menj el a te nyugalmadba...</p> <p>162.Isten hozzád Isten veled...</p>

Táblázat 2. Kimutatás a kéziratokban használt leggyakoribb dallamokról négy énektár alapján

	Kézirat szerinti dallamjelölések	Zán Zoltán kézírata 1981 (Salánk)	Paládi Etelka kézírata 1989 (Szőlősgyula)	Hevesi Pál kézírata 1993 (Szőlősgyula)	Botos Árpád kézírata 1984 (Fertősalmás)
1.	Mint a szép híves patakra (42. zsoltár)	2	<u>7</u>	<u>13</u>	21
2.	Perelj Uram perlóimmal	6	4	6	11
3.	Szívünk szent oltára	1			<u>25</u>
4.	Jövel Szentlélek Úr Isten	3	4	6	8
5.	Haragodnak nagy voltában	4	5	4	4
6.	Adjatok hálát az Istennek	5	2	3	1
7.	Hogy eljött az idő teljessége	4		5	2
8.	Nosza Isten féltő szent	<u>8</u>		1	1
9.	Szent hely ez a temető			4	6
10.	Örül mi szívünk	3	1	4	1
11.	Hallgasd meg Uram kérésem	2		3	4
12.	Ó mely boldog az oly ember	7			
13.	Krisztus ki vagy nap és	4		3	
14.	Hozzád kiáltok kegyes Uram	6			1
15.	Kegyes Jézus	4		2	
16.	Örvendj egész föld	4		1	1
17.	Ó seregek Istene	2		1	2
18.	Tebenned bízunk XC. zsoltár	1	1		3
19.	Az Isten a mi reménységünk	5			

20.	Nincs már szívem félelmébe	1		1	3
21.	Az Úr énnékem őriző pásztorom	4			1
22.	Uram a töredelmes	1		3	1
23.	Ne szállj perbe énvelem	2			2
24.	Parancsolá az augusztus császár	4			
25.	Áldjad én lelkem az Urat	3		1	
26.	Ó felséges Úr mi kegyes Istenünk	1		2	
27.	Az erős Isten uraknak	3			
28.	Dicsérünk Úristen			3	
29.	Az Istennek szent angyala			3	
30.	Ó áldandó Szentháromság	1	2		
31.	Úrnak szolgálai mindnyájan	3			
32.	Vigyázz halálodra	3			
33.	Szívem szerint kívánom	2			
34.	Légy ítélőm, Uram	2			
35.	Dicsőült helyeken mennyei	2			
36.	E mulandó világban	2			
37.	Az Úrnak irgalmát	1		1	
38.	Szűkölködünk nagy mértékben	1		1	
39.	Ím bé jöttünk			2	
40.	Ez esztendő't megáldjad			2	

41.	A Sionnak hegyén Úristen			1	
42.	Reánk virradt a reggel	1			
43.	Kiáltásom halld meg Isten	1			
44.	Ítéld meg engemet	1			
45.	Dicsérlek Uram téged	1			
46.	Örülök az én szívemben	1			
47.	Adjunk hálát mindnyájan	1			
48.	Én Istenem benned bízom	1			
49.	Aki a felséges Úrnak	1			
50.	Szent vagy Uram, szent vagy			1	
51.	Por vagy porrá...				1
52.	Királyoknak királya				1

A táblázat négy kézirat alapján mutatja azokat az énekeskönyvből vett dallamokat, melyekre a füzetek szövegei épülnek. A leggyakoribb dallam a *Mint a szép híves patakra...* kezdetű 42. zsoltár. Ezen kívül elmondható, hogy minden kéziratnak megvan a maga „kiválasztott” dallama, melyet a szövegek éneklésekor használnak. Ezeket dőlttel emeltem ki a táblázatban. Valószínűsíthető, hogy a kézirat szerzői olyan énekeket választottak elsősorban, melyeknek dallamát maguk is jól ismerték. Ugyanakkor az is jól látható – a szövegek számának függvényében –, hogy a legváltozatosabb dallamhasználattal Zán Zoltán kézírata rendelkezik. Nemcsak a szöveg, de a használt dallamvilág gazdagságáról is árulkodik.

УДК 393(439.161)

Г 15

Одел Гал

«Минає, Боже наш...» Звичаї поховання та диктування пісень і рукописні пам'ятки реформатських громад Угочі. Наукове видання (монографія) Закарпатського угорського інституту імені Ференца Ракоці II / Автор: Одел Гал. Берегове: ЗУІ ім. Ференца Ракоці II, 2025. 236 с. (угорською мовою)

ISBN 978-617-8143-30-5 (палітурка)

ISBN 978-617-8143-31-2 (PDF)

У монографії висвітлено культ померлих та похоронні звичаї реформатських селянських громадах Угочі. Підкреслено специфіку диктування пісень та їх значення під час релігійних обрядів, представлено частини похоронних пісенних збірок, що збереглися до сьогодні, детально описано унікальність та багатство їхніх текстів.

Наукове видання

Одел Гал

«МИНАЄ, БОЖЕ НАШ...»

**ЗВИЧАЇ ПОХОВАННЯ ТА ДИКТУВАННЯ ПІСЕНЬ
І РУКОПИСНІ ПАМ'ЯТКИ РЕФОРМАТСЬКИХ ГРОМАД УГОЧІ**

Монографія

2025 р.

*Рекомендовано до видання у друкованій та електронній формі (PDF) рішенням
Вченої ради Закарпатського угорського інституту імені Ференца Ракоці II
(протокол №1 від «12» лютого 2025 року)*

Підготовлено до видання Видавничим відділом
спільно з кафедрою філології ЗУІ ім. Ф.Ракоці II

Рецензенти:

*Елек Барта, доктор Угорської академії наук, професор
(Дебреценський університет, м. Дебрецен)*

*Маргаріта Кейс, канд. іст. наук зі спеціальності етнологія, доцент
(Закарпатський угорський інститут імені Ференца Ракоці II, м. Берегове)*

*Сільвія Шані, доктор філософії
(Початкова школа та початкова художня школа
імені Фелдеші Карачонь Шандор, с. Фелдеш)*

Технічне редагування: *Вільмош Газдаг та Олександр Добош*

Верстка та підготовка до друку: *Сільвестер Ферку*

Підготовка до видання у електронній формі (PDF):

Сільвестер Ферку та Олександр Добош

Коректура: *авторська*

Дизайн обкладинки: *Вільмош Газдаг та Вівієн Товт*. В оформленні обкладинки
використано полотно *Агнеши Кулін «Драбина»* (2019р.)

УДК: *Бібліотека ім. Опаці Чері Яноша при ЗУІ ім. Ф.Ракоці II*

Відповідальний за випуск:

Олександр Добош (начальник Видавничого відділу ЗУІ ім. Ф.Ракоці II)

Відповідальність за зміст і достовірність монографії покладається на автора.

Зміст наукового видання було перевірено
на наявність збігів і запозичень сервісом «Turnitin».

Друк монографії здійснено за підтримки Угорської академічної ради Закарпаття.

Видавництво: Закарпатський угорський інститут імені Ференца Ракоці II (адреса: пл. Кошута 6, м. Берегове, 90202. Електронна пошта: foiskola@kmf.uz.ua; kiado@kmf.uz.ua) *Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції Серія ДК 7637 від 19 липня 2022 року*
Друк: ТОВ «РІК-У» (адреса: вул. Карпатської України 36, м. Ужгород, 88006. Електронна пошта: print@rik.com.ua) *Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції Серія ДК 5040 від 21 січня 2016 року*

Підписано до друку 26.11.2024. Шрифт «Cambria».

Папір офсетний, щільністю 80 г/м². Друк цифровий. Ум. друк. арк. 19,18.

Формат 70x100/16. Замовл. № 3739. Тираж 100.

A kötet az ugoccai református paraszti közösségek halottkultuszát, temetkezési szokásvilágát taglalja.

A vallásgyakorlatukba beépülő énekdiktálás jelentőségére világít rá, majd a temetési énektárak máig fellelhető darabjait mutatja be, részletezve azok szövegeinek egyediségét és gazdagságát.

„A könyv hiánypótló tudományos mű a magyar néprajztudományban. Egy közösség, egy nemzetrészes ezer esztendő jelenlétének lenyomata, amely a szerzője által végzett gondos, szakszerű terepkutatásoknak köszönhetően hiteles képet ad Ugocsa magyarságának szellemi örökségéről.”

(Prof. Dr. Bartha Elek)

ISBN 978-617-8143-30-5

